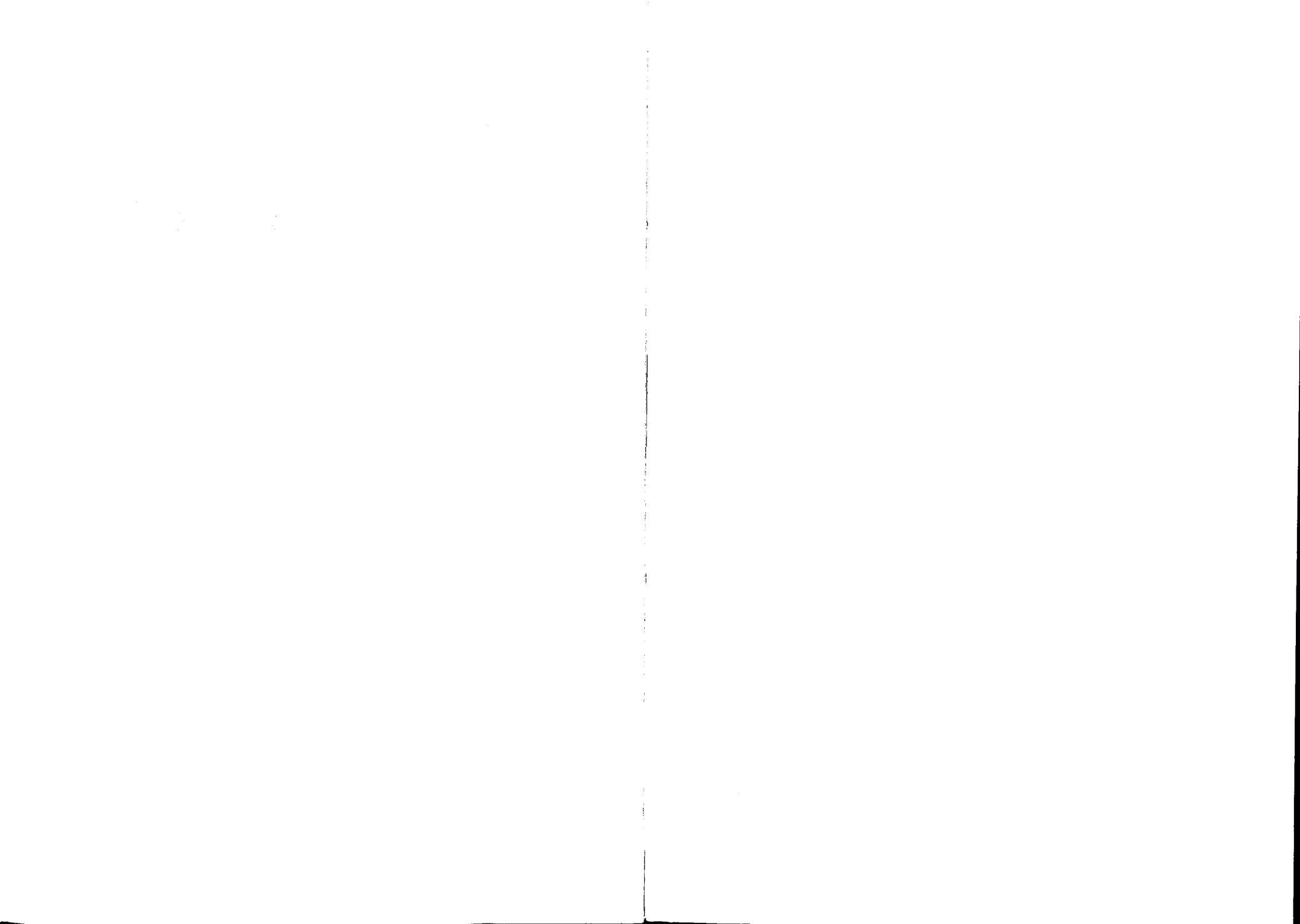

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

12

Ústav československých a světových dějin ČSAV

PRAHA 1987

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

12

EDITOR: JAROSLAV PURŠ

Ústav československých a světových dějin ČSAV
PRAHA 1987

ŘIDÍ REDAKČNÍ KOLEKTIV:

RNDr LUDMILA FIALOVÁ, CSc., RNDr LUDVÍK KOPAČKA, CSc.,

PhDr EDUARD MAUR, CSc., PhDr LUBOMÍR SLEZÁK, CSc. (vedoucí)

ÚVODEM

Komise pro historickou demografii při vědeckém kolegiu historie ČSAV v Praze a odborná skupina pro historickou demografii Československé demografické společnosti při ČSAV uspořádaly ve dnech 14. a 15. dubna 1987 vědecké zasedání k tématu Populační vývoj Českých zemí /do roku 1914/. Zasedání se konalo v budově Ústavu československých a světových dějin ČSAV v Praze, jehož vedení vyšlo organizátorům při přípravě symposia všemožně vstříc. Zasedání zahájili ředitel ústavu akademik Jaroslav Purš a předseda hlavního výboru ČSDS doc. ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., kteří ve svých projevech zdůraznili význam historické demografie pro současnou historickou i demografickou vědu.

Zasedání navázalo na sérii odborných setkání historických demografů, která proběhla v minulých letech, zároveň se však od nich svým programem poněkud lišilo. Zatímco předcházející semináře a symposia byly vesměs zaměřeny k dílčím otázkám, jako je urbanizace, skladba a funkce rodiny apod., poslední zasedání směřovalo k postižení populačního vývoje Českých zemí v jeho komplexitě, a to od pravěku až do počátku našeho století. Organizátorům šlo o to shrnout výsledky intenzivního historickodemografického bádání posledních let jako určitý předstupeň budoucí syntézy. Vedlo je k tomu sebekritické uvědomění si skutečnosti, že historickodemografický výzkum je u nás v poslední době zaměřen téměř výlučně analyticky a že se v něm jen výjimečně setkáváme s pokusy o celistvý, shrnující pohled.

Orientace dnešního výzkumu na historickodemografickou analýzu a na dílčí problémy je vcelku pochopitelná a vysvětlitelná, uvědomíme-li si, jak se od padesátých let prohloubila metodika takového výzkumu, jaké možnosti nyní historikům a demografům při analýze populačního vývoje v minulých dobách poskytuje, ale také jak se prohloubila její pracnost. Na dru-

hé straně však nelze pouštět ze zřetele, že dílčí analytické studie, jakkoliv technicky virtuózní, nemohou být chápány jako samoučel, ale jsou pouhým prostředkem k dosažení konečného cíle, to jest vědeckého poznání populačního vývoje našich zemí v jeho komplexitě a v širokém historickém kontextu. To je i cesta k hlubšímu pochopení demografických zákonitostí, jehož aktuálnost vzrostla právě v naší době.

Setkání našich historických demografů v roce 1987 bylo právě proto zaměřeno poněkud jinak než setkání předchozí. Záměrem organizátorů bylo, aby zasedání shrnulo výsledky dosažené při studiu jednotlivých etap demografické historie našich zemí a zároveň zmapovalo bílá místa. Proto se také na zasedání sešli odborníci různého školení a zaměření, archeologové, antropologové, archiváři, historici i demografové, aby se vzájemně informovali o pracovních výsledcích ve svých disciplínách, a to nejen v referátech, ale i v následující diskusi.

Všechny přednesené referáty, rozšířené a přepracované do podoby odborných statí, i tři písemně odevzdané diskusní příspěvky otiskujeme v letošním, to jest dvanáctém čísle Historické demografie, abychom umožnili nejširšímu okruhu zájemců se s nimi seznámit. Předkládaný soubor pokrývá více méně všechny epochy našich dějin od pravěku až do počátku našeho století. Méně homogenní je již z hlediska zaměření jednotlivých statí. Zatímco některé shrnují dosavadní výsledky, jiné přinášejí pokusy o nové řešení nebo naznačují cesty, jež k němu mohou vést. Některé studují sledovanou problematiku na celém území českých zemí, jiné jen na zvoleném menším teritoriu. V tom se odráží současný stav zpracování jednotlivých časových i prostorových úseků naší demografické historie. Věříme, že i v té podobě, v jaké je předkládan, může náš sborník přinést cenné podněty k dalšímu rozvoji naší historické demografie, a tím i obou „mateřských“ disciplín, na jejichž pomezí se historickodemografické bádání rozvíjí, to jest demografie a historiografie.

ВСТУПЛЕНИЕ

Комиссия по исторической демографии при научной коллегии истории ЧСАН в Праге и специальная группа по исторической демографии Чехословацкого демографического общества при ЧСАН организовали 14 и 15 апреля 1987 г. научное заседание на тему Развитие популяции в Чешских землях /до 1914 г./. Заседание проходило в здании Института чехословацкой и всемирной истории ЧСАН в Праге, руководство которого оказало организаторам всяческую поддержку в ходе подготовки симпозиума. Заседание открыл директор института, академик Ярослав Пурш и председатель главного комитета Чехословацкого демографического общества, доцент, инж. Зденек Павлик, доктор наук, подчеркнувшие в своих выступлениях значение исторической демографии для современной исторической и демографической науки.

Заседание стало продолжением многих встреч исторических демографов, прошедших в предыдущие годы, однако по своей программе оно несколько отличалось от них. Между тем как предыдущие семинары и симпозиумы были в большинстве случаев направлены на отдельные вопросы, как например, урбанизацию, структуру и функцию семьи и т.д., то последнее заседание касалось комплексного развития популяции в Чешских землях, начиная с доисторических времен и кончая началом нашего века. Организаторы стремились к подведению итогов результатам интенсивных историко-демографических исследований истекших лет в качестве предварительной ступени будущего синтеза. Они руководствовались самокритическим осознанием того обстоятельства, что историко-демографические исследования у нас за последнее время направлены исключительно аналитически и что лишь изредка встречаемся с попытками, направленными на цельное, подытоживающее толкование.

Ориентация существующих исследований на историко-демографический анализ и отдельные проблемы в общем понятна и объяснима при сознании того, насколько с пятидесятих годов углубилась методика такого рода исследований, какие возможнос-

ти предоставлены ей для историков и демографов в процессе анализа развития популяции в прошлом, а также насколько увеличилась ее трудоемкость. Однако, с другой стороны, необходимо иметь в виду, что отдельные аналитические работы, несмотря на их техническое мастерство, нельзя считать самоцелью, а лишь средством достижения конечной цели, т.е. научного познания популяционного развития наших земель в его комплексе и широкой исторической взаимосвязи. Это как раз путь, направленный на более глубокое понимание демографических закономерностей, актуальность которого возросла как раз на современном этапе.

Именно поэтому была встреча наших исторических демографов в 1987 г. направлена несколько по-иному чем предыдущие конференции. Задача организаторов сводилась к тому, чтобы заседание подготовило результаты, достигнутые в процессе изучения отдельных этапов демографической истории наших земель и, одновременно, заполнило существующие пробелы. Поэтому на заседании встретились специалисты разного обучения и направленности - археологи, антропологи, архивариусы, историки и демографы -, чтобы взаимно информироваться о результатах, достигнутых в области собственных дисциплин не только посредством докладов, но и последующих обсуждений.

Все прочитанные доклады, дополненные и переработанные в статьи, и три в письменной форме переданные сообщения опубликованы в настоящем, т.е. двенадцатом номере Исторической демографии, чтобы предоставить возможность ознакомления с ними широкой заинтересованной общественности. Предлагаемые материалы затрагивают в большей или меньшей степени все эпохи нашей истории с древних времен до начала нашего века. Между тем как некоторые из них подготавливают достигнутые результаты, в других дается попытка нового решения или намечаются пути его достижения. Некоторые статьи исследуют данную проблематику на всей территории Чешских земель, иные - на избранной небольшой территории. В этом отражается современное состояние отдельных хронологических и пространственных участков нашей демографической истории. Хочется выразить уверенность, что представляе-

мая нами форма сборника может внести ценный вклад в дальнейшее развитие нашей исторической демографии и, тем самым, обеих "основных" дисциплин, на грани которых разворачиваются историко-демографические исследования, т.е. демографии и историкографии.

INTRODUCTION

The Commission for Historical Demography at the Scientific Board of History of the Czechoslovak Academy of Science in Prague and the Specialist Group for Historical Demography of the Czechoslovak Demographic Society at the Czechoslovak Academy of Science were holding, on April 14th and 15th, 1987, a scientific conference with the theme „Population Development of the Czech Lands /to the Year 1914/“. The conference took place in the building of the Institute of Czech and World History of the Czechoslovak Academy of Science in Prague; the management of the Institute did its best to meet organizers' demands at preparing the symposium. The conference was opened by the Academician Jaroslav Purš, the director of the Institute, and the chairman of the Main Committee of the Czechoslovak Demographic Society Zdeněk Pavlík, Associate Professor, whose speeches accentuated the significance of historical demography for the contemporary historical as well as demographic science.

The conference took as a starting point the series of historical demographers' meetings taking place in previous years, but at the same time its programme was rather different. While the previous seminars and symposia were mostly oriented towards partial problems, as for example urbanization, family structure and functions etc., the last conference was devoted to the complex development of the population in the Czech lands from primeval times to the beginning of this century. The organizers aimed at the summarizing of the results of the intensive historical-demographic investigation of the last years as a certain stage of a future synthesis. It is a result of self-critical realizing the fact that the historical-demographic research in this country started being done in an almost exclusively analytical way and the attempts at a general, summarizing view are only exceptional.

The orientation of the contemporary research towards a historical-demographic analysis and partial problems is more or less understandable and explainable if we realize, how much the methodology of such a research work has been changed since the 50's, what possibilities are offered to historians and demographers at their analyzing the population development in the past, but at the same time how much work must be invested in it. However, on the other hand, it is not possible to neglect the fact that partial analytical studies, however technically perfect they may be, cannot be understood as an end in itself, but they are a mere medium for reaching the final aim, i.e. the scientific knowledge of the population development in the Czech lands in its complexity and a large historical context. This is the way to deeper understanding demographic principles, which has become so important nowadays.

That is why the meeting of our historical demographers in the year 1987 aimed at different problems in comparison to the previous meeting. It was organized with a view to summarizing the results obtained at the study of the individual stages of the demographic history of this country and at the same time to mapping white places. That is why the conference was participated in by experts of various professions - archaeologists, anthropologists, archivists, historians and demographers - with the aim to exchange the information about the results in their disciplines not only in the papers but also in the following discussions.

All the presented papers, enlarged and given in the form of a treatise, as well as three discussion contributions in a written form are published this year in the twelfth number of „Historical Demography“, so that those interested in them may be given the opportunity to get acquainted with them. The proceedings cover more or less all the epochs of our history from primeval times to the beginning of this century. However, the conception of individual articles is less homogeneous.

While some of them summarize the results obtained until now, others bring the attempts at a new solution or they show the ways they could lead to it. Some of them study the given problems in the whole territory of the Czech lands, others only in a smaller representative area. This reflects the contemporary situation of the processing of individual time and space sequences of our demographic history. We believe that the proceedings, regardless to their form, can bring valuable stimuli to the further development of our historical demography and at the same time of both the related disciplines contributing to the development of historical-demographic research, i.e. demography and historiography.

I OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ V PRAVĚKU

M i r o s l a v   B u c h v a l d e k

POZNÁMKY K VÝVOJI OBYVATELSTVA V PRAVĚKU ČECH

Předložené poznámky se týkají období od mladší doby kamenné /neolitu/, tj. zhruba od 5. tis. př. n. l., po mladší dobu železnou /období laténské/, tj. do konce starého letopočtu.^{1/}

Nejprve je potřeba upozornit na některé problémy a překážky, s kterými se současná archeologie /prehistorie/ potýká, chce-li se pokusit o přibližné řešení vybraných demografických otázek. Největší překážkou je torzovitost pramenů, a to jak archeologických tak antropologických. Tato mezerovitost ovšem vadí při jakýchkoliv archeologických úvahách. Jde nyní o to, jak archeologické prameny /pod tímto pojmem

^{1/} Podnět a do značné míry odvahu k přednesení poznámek mi dodali Dr. L. Fialová, CSc. a Dr. E. Maur, CSc. i pasáž v Základech demografie /Pavlík - Rychtaříková - Šubrtová 1986, 516/. Chtěl bych tu poděkovat Dr. Z. Smržovi a Dr. P. Holodníkovi za zapůjčení svých rukopisů, jež jsou pionýrskými studii v dané problematice. Děkuji i antropologům Dr. J. Chocholovi a zvláště Dr. M. Stloukalovi, jehož práce mi byly prvními podnětem k úvaze o hustotě obyvatelstva ve starším zemědělském pravěku i k trvalému zamýšlení o významu velikosti a struktuře pravěkých populací.

Lze chápat ze širšího hlediska všechny pozůstatky a stopy po životě lidských pospolitostí včetně zásahů do přírodního prostředí/ doplnit alespoň na takovou míru, aby se staly reprezentativním vzorkem, který by odrážel uspokojivě ekonomické, společenské a kulturní jevy. O způsobu, jak toho dosáhnout, jsou obecně shodné názory: získat - ve spolupráci se specialisty, tj. pedology, zoology aj. - moderními výzkumy sídlišť, pohřebišť, výrobních okrsků /pole, doly, hutnická střediska/, kultovních okrsků a komunikací nové prameny, a to co nejefektivněji. Jedni míní, aby svěžené prostředky byly vynaloženy na komplexní výzkum jedné lokality /mikroregionu/, druzí však upozorňují na zpoždění ve zpracování starších nálezů /i z konce 19. stol./, sice méně hodnotných, ale důležitých v jiných souvislostech. Nové a staré výzkumy se např. vhodně doplňují při studiu rozšíření určitých nálezů a celých archeologických kultur, jež jsou základní historickou kategorií studia pravěku.

Zároveň evropská archeologie věnuje v posledních deseti až dvaceti letech zvýšenou pozornost i následným rozborům, které umožňují hlubší poznání přírodního prostředí, pravěkých technologií atd. Od konce padesátých let pak počalo pronikavě zasahovat do chronologických úvah radiokarbonové a o něco později dendrochronologické datování. To prodloužilo např. neolit a eneolit ve střední Evropě z původního tisíce let na dva a půl tisíce let /to má ovšem zvláštní význam při analýze hustoty obyvatelstva/.

Česká archeologie může v současnosti vyznačit poměrně přesně hranice rozšíření pravěkých kultur. Rovněž počet jejich nalezišť na plošnou jednotku je vysoký a má většinou jen málo obdob v jiných evropských zemích /pod nalezištěm je veden i nález jednoho hrobu ap.; srv. mapy in: Pleiner 1978/. To umožňuje uvažovat o relativní hustotě osídlení při dodržování určitých podmínek. Přesto na druhé straně úplně proz-

koumaná sídliště nebo pohřebišť v daném období můžeme stále počítat na prstech rukou.

Vymezení hranic archeologických kultur podnítilo již dříve úvahy, že by bylo přínosné pro různé druhy výkladu, kdyby se důkladně prozkoumal menší region, na úrovni několika desítek km², eventuálně regiony dva-tři, podle možností. Různá hodnocení takových výzkumů - i demografická - by mohla být přenesena na jiné regiony, na celou oblast rozšíření kultury. Domnívám se, že tato koncepce, zahrnující však i starší výzkumy a nálezy, je velmi vhodná. Právě v současné době byla nebo je realizována, třebaže ne vždy v ideální formě a rozsahu. Byla zčásti vyvolána dalšími velkými stavbami nebo terénními úpravami, zčásti zdůvodněna výsledky dřívějších větších výzkumů-expedic /např. Bylany u Kutné Hory, Březno u Loun aj./, kde tyto jsou nově rozšiřovány. Detailní výsledky z výzkumu regionů budou k dispozici za několik let.

Základní přístupy při odhadech počtu současně žijících obyvatel:

1. První přístup, a patrně jeden z nejstarších, neboť jej využívali brzy demografové /po pravdě řečeno z nezbytnosti; srv. Pavlík 1964, 15/, spočívá v odhadu úživnosti dané oblasti. Zdá se však, že tento přístup je nápomocen jen orientačně. Zkoumané oblasti byly z tohoto hlediska obvykle potenciálně dostatečně bohaté a připouštějí i při jednoduchém obilnářství a chovu dobytka mnohem větší hustotu obyvatelstva, než je odhadována podle archeologických pramenů. Problém velikosti polností nebo pastvišť souvisí pak s otázkou velikosti sídlišť a jejich využívaného okolí /sídelní areály, srv. Neústupný 1986/.

2. Druhý přístup, zvolený některými autory, má několik variant. V podstatě se opírá o jednotlivá sídliště, o stanovení jeho velikosti a počtu osadníků v daném okamžiku a o aplikaci získaných hodnot na odhadnutý počet současně existujících osad v celých čechách. Výzkum sídlišť z různých etap českého

pravěku přinesl závažné výsledky, ale i nové problémy: např. dosavadní vnitřní chronologie kultur /tj. časové třídění nálezů/ je stále dosti hrubá a neumožňuje vždy bezpečně synchronizovat na nalezišti obydlí aj. objekty z jednoho časového úseku; odhady počtu osob v jednom příbytku jsou dosti různé, ačkoliv nabývá převahy názor, že domácnosti byly malé /rodina, tj. 3-6 osob/; také odhad počtu rodin v osadě se v poslední době snižuje, na 4 - 6 rodin /tj. kolem 15 - 25 osob/, ale v jiných případech se uvažuje i o stovkách příslušníků osady. - Obtížné a méně průkazné jsou odhady na základě počtu zásobních jam, které v některých kulturách jsou jedinými stopami po sídlišti. K tomu se přidružuje často otázka, zda různé stavební fáze na sídlišti navazují bezprostředně na sebe, zda nedošlo k přerušení života osady na několik desítek let, než zregeneroval okolní využívaný les, nebo pro zaplevelení polí. Posouvání sídlišť v určitém areálu je stále diskutovaný problém. Možné posuny sídlišť nutně zahušňují archeologickou síť /ta představuje projekci do jedné zdánlivé roviny/ a komplikují tak odhady jejich absolutního počtu. Také odhady životnosti staveb nebo zásobních jam se dosti různí. Případů, kdy je možno konfrontovat sídliště s pohřebištěm, je málo, navíc jsou zatíženy nekompletností situace. Lze říci, že naznačený přístup je konkrétnější než první metodika, ale stále založený na mnoha jiných odhadech. Jeho význam však rozhodně stoupne po zpracování mnoha současných výzkumů.

3. Třetí přístup /je v podstatě variantou druhého/ vychází ze studia pohřebišt. Jde-li o kompletní pohřebiště /k problematice úplnosti srv. Neustupný 1983/, máme k dispozici alespoň jeden spolehlivý údaj, počet pohřbených. Poměrně spolehlivý je i druhý dosazovaný údaj, a to buď hrubá míra úmrtnosti /kolem 40%/ nebo střední očekávaná délka života novorozenců /kolem 25 - 27 let/. Horší je to s odhadem trvání pohřebiště, zvláště od neolitu po dobu bronzovou. V tom

jsou mezi archeology velké rozpory a vypočítaná velikost pohřbívací spopolitosti se může tedy značně různit. Lze ovšem naopak dosazovat odhad počtu členů spopolitosti a vypočítat dobu trvání pohřebiště. Většina archeologů využívá vzorců buď podle maďarských autorů /Acsádi - Nemeskéri 1957: $P = K + \frac{D}{t} \cdot e^{\frac{D}{t}}$; K = korekční faktor, činí 10% z hodnoty zlomku/ nebo podle N. G. Gejvala /1960: $P = \frac{D}{hmú \cdot t}$ /. Poměry, zjištěné na pohřebišti, se pak mohou opět přenést na větší region za určitých předpokladů /odůvodněné úvahy, že i jinde jsou či byla podobná pohřebiště ap./.

Nelze zamlčet, že i když se podaří jedno, dvě pohřebiště přijatelným způsobem zhodnotit /viz k tomu problém chybění nejmenších dětí, zvláště kojenců/, vznikají nesnáze při aplikaci hodnot na další území. Dnes např. víme, že téměř ani v jedné kultuře nejsou pohřebiště stejně velká, nehledě na to, že některé typy pohřebišt /se žárovými pohřby/ jsou ve své většině zničeny. V současné době hrozí navíc nebezpečí, že i tzv. kostrová pohřebiště budou rozrušena připravovaným stržením méně propustného horizontu asi v hloubce 50 cm, vzniklým přílišným chemickým hnojením polí. A dalších dílčích teoretických i praktických otázek je celá řada. Domnívám se však, že využití pohřebišt, pokud jsou známa ve větším počtu a z různých regionů, se zdá být v současnosti nejvhodnějším prostředkem pro odhady.

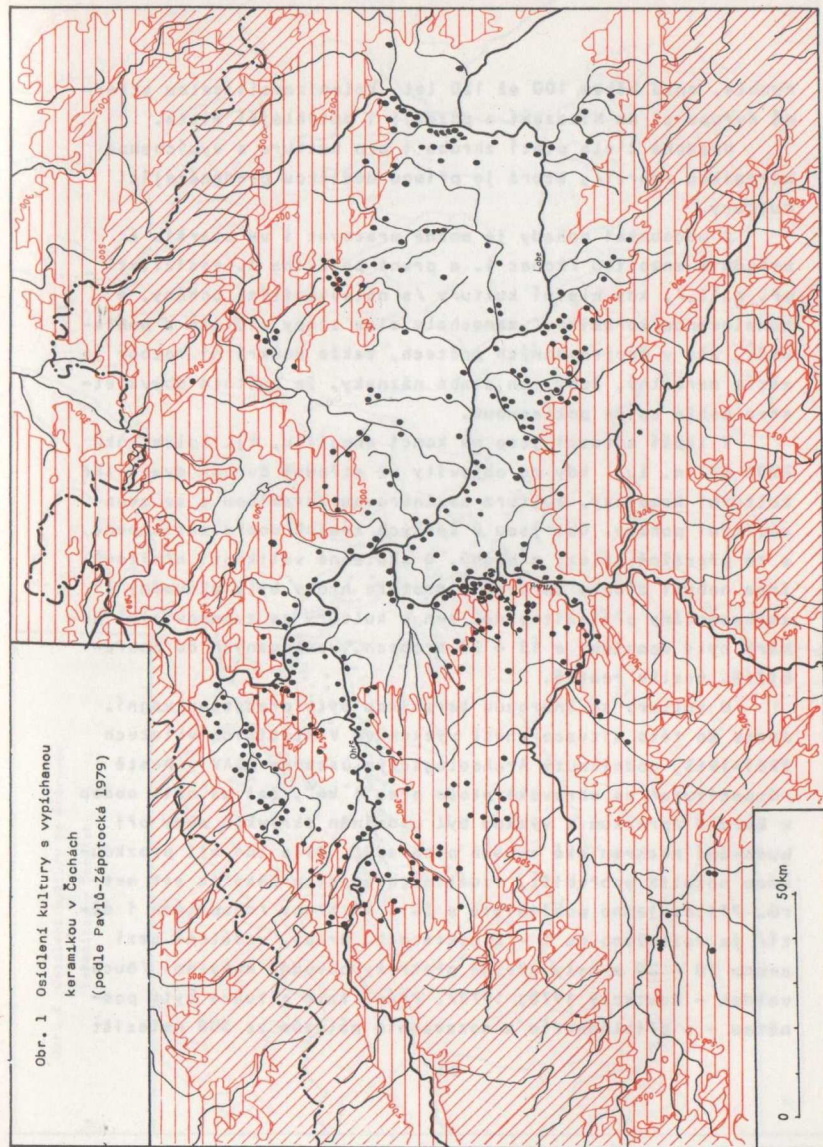
4. Čtvrtý přístup uveďme jen pro úplnost. Jde o využití údajů historických pramenů. Je to opět speciální problematika /srv. Pavlík 1964, 20 an.; Holodňák, v tisku/, která je sledovanému období a území dosti vzdálena.

Naznačené přístupy představují základní schemata postupů při odhadech velikosti obyvatelstva. Zahrnují i některé výpočty speciální, o kterých tu nemohla být větší zmínka /např. při odhadu obyvatel hradišt se uvažuje o nutných počtech obránců, obyvatelů ap./.

Dosavadní odhady.

Již odhady pro neolit jsou velmi obtížné a nebyly pro Čechy podrobněji uvedeny. Kultyury prvních zemědělců, a to s keramikou lineární /volutovou/ a s keramikou vypíchanou, trvaly zhruba 800 - 900 let podle ^{14}C - tj. radiokarbonové chronologie. Je pozoruhodné, že první z nich zaujala postupně území, které se označuje jako stará klasická sídelní oblast: severozápadní, střední a východní Čechy, dále jihozápadní Čechy /Plzeňsko/ a zatím sporadicky jižní Čechy. Tvůrce kultury považujeme na počátku za kolonisty, přicházející převážně od jihovýchodu. Jimi vytvořená sídelní oblast /nadmožská výška nepřekračuje 350 m/ se v podstatě v dalších staletích neměnila, větší změny nastaly až od střední doby bronzové, tj. od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. V některých etapách se k této oblasti připojují vyšší polohy v jihozápadních a jižních Čechách, naopak v některých obdobích se zdají být jednotlivé oblasti vylidněny /Plzeňsko ve starší době bronzové?, východní Čechy ve střední době bronzové?/.

Kultura s lineární keramikou je u nás intenzivně studována /srv. přehled Pavlů - Zápotočká 1979/. Je známa převážně z četných stop po sídlištích, počet hrobů je minimální. Podle I. Pavlů /ústní informace/ lze počítat zhruba se stovkou současných sídlišt na ploše asi 10 000 km². Každé sídliště mělo asi 3 - 5 domů /jde o tzv. dlouhé domy, až o délce 35 m/ a kolem 100 osadníků včetně dětí. Celkem by šlo tedy o 10 000 osob, tj. o hustotu 1 osoba/1 km². Ve skutečnosti by šlo o vyšší hustotu, protože z uvedené plochy odpadne její velká část /snad až polovina/ na zalesněné bezvodé hřbety a území mezi říčními toky. Sídliště totiž neleží téměř nikdy dále než 500 m od řeky nebo potoku /Rulř 1983 - zde i podobné údaje o topografii nalezišt pro další kultury neolitu a eneolitu/. U kultury s lineární keramikou lze předpokládat určité přírůstky obyvatelstva, protože její tvůrci poměrně

Obr. 1 Osídlení kultury s vypíchanou keramikou v Čechách (podle Pavlů-Zápotočká 1979)

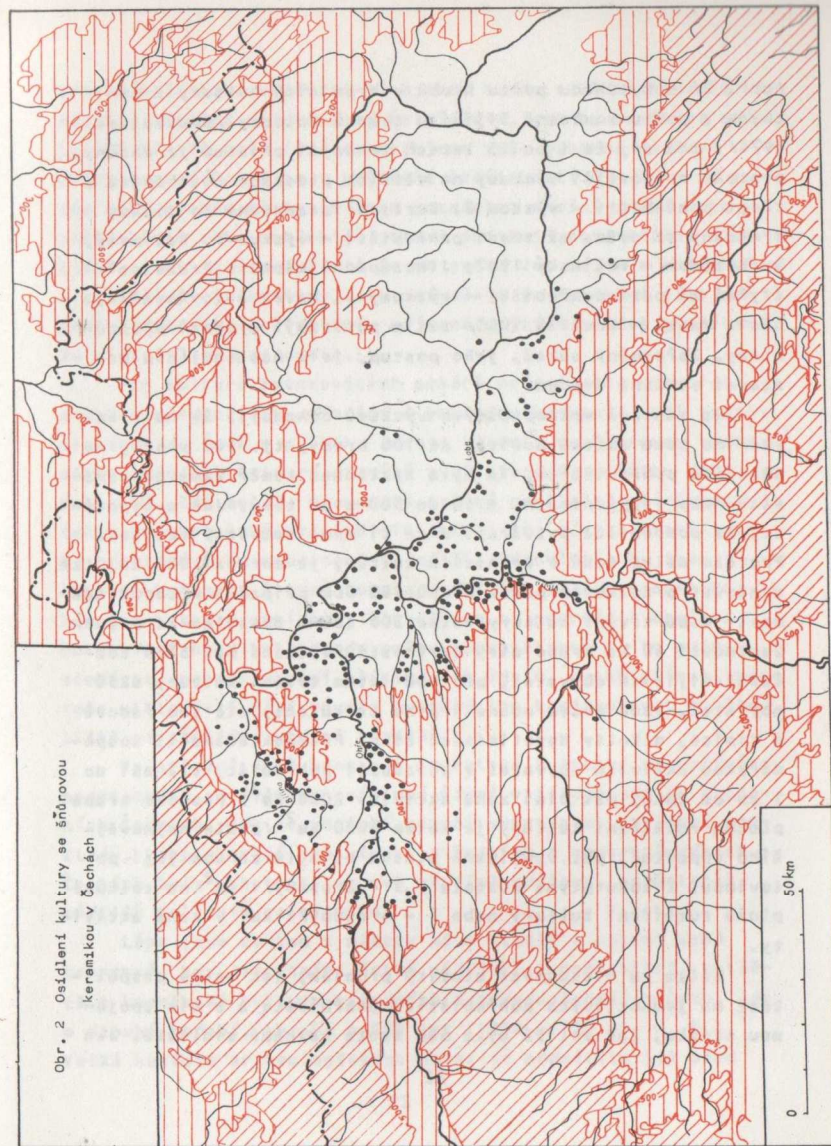
rychle, snad během 100 až 150 let, kolonizovali celou střední Evropu až do Nizozemí a později i odlehlejší místa.

Uvedená čísla platí zhruba i pro kulturu s vypíchanou keramikou /obr.1/, která je přímou dědičkou předcházející kultury.

S podobnými odhady je možné pracovat i ve starším a středním eneolitu /konec 4. a první polovina 3. tisíciletí př. n. l./, kdy hlavní kultury /s nálevkovitými poháry, s kanelovanou keramikou/ zanechaly sice stopy sídlišť a pohřebišť, ale v nevyrovnaných počtech, takže konkrétní rozbor je zatím nereálný. Jsou jen slabé náznaky, že hustota obyvatelstva mohla spíše poklesnout.

V lepší situaci jsme na konci eneolitu, tj. kolem roku 2000 př. n. l., kdy se objevily ve střední Evropě dva velké kulturní komplexy, kultura se šňůrovou keramikou a se zvoncovitými poháry. Obě jsou v českých zemích dobře zastoupené, a to převážně nálezy z hrobů. O skutečné velikosti hřbitovů jsme nebyli dlouho zpraveni, protože hroby byly zkoumány či zachraňovány příležitostně. Jen u kultury se zvoncovitými poháry byly domněnky o 15 - 20 hrobech, seskupených do pohřebišť, vcelku reálné.

U kultury se šňůrovou keramikou byly představy vágní. Jasně do této situace vnesl výzkum ve Vlketicích v letech 1961-1965, podniknutý Archeologickým ústavem ČSAV v Mostě /Expozitura/ na obrovské ploše přes 1 km², což má málo obdob v Evropě /průzkum a výzkum byl podmíněn skrývkou půdy při budování nechráněné sypané přehrady/. Bylo zde mj. prozkoumáno několik pohřebišť, vzdálených od sebe několik set metrů. Přitom jedno pohřebiště s 30 - 40 hroby /dospělých i dětí/ je rozloženo na 1 - 2 hektarech. Hroby, vzdálené mezi sebou 10 - 20 m, byly zřejmě překryty původně mohylami /Buchvaldek - Koutecký 1970; 1972/. Právě tato situace byla podnětem - s přihlédnutím k dosavadním nálezům ze 300 nalezišť

/obr. 2/ - k odhadu počtu hrobů v hranicích kultury v Čechách a počtu současně žijících tvůrců kultury /Buchvaldek 1974/. Zdá se, že i po 13 letech tehdejší přístup je vhodný, protože nejnovější výzkumy na větších plochách /Čachovice s třemi pohřebišti - výzkum Z. Sarž, připravováno do tisku; Břeštiny se dvěma až třemi pohřebišti - výzkum T. Velínský, Buchvaldek - Velínský 1987; Jihozápadní město v Praze se čtyřmi až pěti pohřebišti - výzkumy J. Havel a J. Kovářík, část: Havel - Kovářík 1985/ zatím potvrzují výchozí předpoklady. Zpřesněný odhad, jeho postup, je v následujícím odstavci stručně uveden:

Na základě velkoplošných výzkumů odhaduji, že na 1 km vodního toku můžeme počítat se 100 hroby, tj. 100 pohřby na několika pohřebišti. Ta byla zakládána téměř vždy na terasách nebo vyvýšeninách, a to do 500 m od toků. Jde o hypotézu, že pohřebišť vytvářejí více či méně souvislý řetězec. Protože délka toků v hranicích kultury je zhruba 1000 km, lze uvažovat o celkovém počtu hrobů 100 000 případů. Předpokládáme-li dobu trvání kultury kolem 300 let a dosadíme-li úroveň úmrtnosti 40 % hrubé míry úmrtnosti, vychází pak 8333 současně žijících obyvatel, při 400 letém trvání kultury 6250 obyvatel. Jsou ovšem možné i jiné kalkulace, ale jde řádově o tisíce, nikoliv desetitisíce osob. Předpokládáme-li hospodářskou aktivitu obyvatel v blízkosti pohřebišť, tj. asi do 1 km od toku, pak činí zóna aktivity 2000 km². Protože hrubá plocha rozšíření kultury je kolem 4000 km² /podle nejnovějšího výpočtu/, pak využívaná plocha by byla zhruba její polovinou. Z toho plyne hustota 1,5 - 2 osoby/1 km² na celkové ploše rozšíření kultury nebo 3 - 4 osoby/1 km² v zóně aktivity.

Nelze tu diskutovat složitý problém, jak velká pospolitosť na jednotlivých pohřebišti pohřbívala, a s tím spojenou otázku, jak velká byla nám zcela neznámá sídliště. Jen

krátký příklad: uvažovali-li bychom osady s 50 osobami /z nichž maximálně polovina by byly děti/, pak by současně stálo 125 až 166 osad /stále uvažujeme výše uvedené celkové počty osadníků/, a to v průměrné vzdálenosti 6 - 8 km na levém nebo pravém břehu. K tomu poznámka: dnešní známá naleziště hrobů nebo pohřebišť, která indikují potenciální sídliště, jsou vzdálena 2 - 4 km od sebe. Jde ovšem o projekci z celého vývoje kultury, ale naznačuje to /podobně jako patrně krátkodobá pohřebišť, užívaná nejvýše po dvě generace/, že sídliště se posouvala.

Pro kulturu zvoncovitých pohárů nejsou sice vytvořeny podobné předpoklady, ale jde o podobnou situaci. Její tvůrci pronikli do Čech v průběhu života kultury se šňůrovou keramikou a jejich kultura uzavírá svůj vývoj na počátku doby bronzové. Zdá se, že znamenali určitý populační přírůstek, takže kultura únětická /19.-16. stol. př. n. l./ starší doby bronzové byla populačně silnější. Odpovídala by tomu i celková kulturní úroveň tohoto vyspělého středoevropského komplexu, která není příliš vzdálena od pokročilé egejské oblasti. Z hlediska odhadu počtu obyvatelstva je tu možno očekávat, po zpracování příslušných údajů, velký přínos, protože v klasické fázi vývoje kultury lze konfrontovat pohřebišť se sídlišti včetně hradišť.

Ve střední době bronzové /mohylové kultury/ se počíná podstatněji rozšiřovat osídlené území v jihozápadních a jižních Čechách. Zde je potřebí rovněž vypracovat potřebné předpoklady, komplikované tím, že ve středních a severozápadních Čechách byly mohylníky ve své většině zničeny, pozůstatků sídlišť je zatím velmi málo.

Lépe jsme na tom s nálezy až v mladší a pozdní době bronzové, kdy jsou známa četná sídliště i pohřebišť, zvláště z knovízské kultury středních a severozápadních Čech. Jde o dlouhé období, zhruba o 500 let /1250 - 750 př. n. l./ . Velká hustota archeologických nalezišť podnítila již před

desítkami let názory o zmohutnění tehdejších populací /ovlivnila je i "popelnicová pole" se stovkami pohřbů/. Zde lze uvést ve stručnosti hypotézu Z. Smrže /rkp. a ústní informace/, vedoucího výzkumu v mikroregionu Lužického potoka, dnes již zcela devastované oblasti, o ploše 30 km². Osídlení knovízské kultury se tam soustřeďovalo do 2 - 3 sídelních areálů o rozloze 8 km², tj. do 2 - 3 současných osad, vzdálených 3 - 5 km od sebe. Odhad obyvatel každé osady činí podle Z. Smrže 30 - 40 osadníků. To by znamenalo 60 - 120 osob na 8 km² hospodářsky využívané plochy, což se rovná 7 - 15 osob na 1 km², ale 2 - 4 osoby/1 km² v celém mikroregionu. - Až již počítáme celkový počet obyvatelstva v severozápadních Čechách /asi 2000 km²/ podle počtu současných osad, jak činí Z. Smrž /odhad: 149 - 224 současných osad; pak při 30-40 osobách v jedné osadě jde celkem o 4470 - 8960 obyvatel; k tomu je nutno připočítat několik set obyvatel několika hradítek nebo výšinných sídlišť/ nebo podle výše uvedené průměrné hustoty osadníků v mikroregionu, vycházejí podobná čísla. Protože další osídlená plocha v Čechách /např. lužická kultura ve východních Čechách, milavečská v jihozápadních Čechách/ činí nejméně 5000 km², potom celkový počet obyvatelstva v Čechách se pohyboval mezi 14 - 28 tisíci. /Srv. k tomu obecné úvahy o osídlení severozápadních Čech: Bouzek - Koutecký - Neustupný 1966, 74 an./

Pro starší dobu železnou /období halštatské, 750 - 450 př. n. l./ nejsou žádné podrobnější odhady /citelný je nedostatek známých sídlišť/. Hustota osídlení byla patrně zhruba stejná, jako v předchozí době, snad o něco nižší podle některých indicií.

Pro mladší dobu železnou /období laténské, 450 - 0/, kdy hlavním etnikem v Čechách byli Keltové, provedl J. Waldhauser /1981/ odhad počtu obyvatelstva v severní polovině Čech na 50 000 osob. Metodicky postupoval tak, že odhad počtu obyvatel v regionu střední Bíliny /region je dobře prozkoumán/

přenesl na další regiony o celkové rozloze 12 000 km² /jde tedy o hustotu asi 4 osoby/1 km²/. P. Holodňák /v tisku; zde rovněž obsáhlejší poznámky k metodice výpočtu hustoty a velikosti obyvatelstva, literatura/ správně připomíná, že uvedenou plochu je třeba snížit na 8000 km², protože asi třetina plochy nebyla využívána. Šlo by pak asi o hustotu 6 osob/1 km². Tyž autor mj. dále testuje Waldhauserův celkový odhad, v závěru se mu jeví poněkud nadnesený. - Zde je potřebí jen upozornit, že osídlena byla i jižní polovina Čech, patrně podstatně méně hustě. Na konci starého letopočtu bude však nutno počítat již řádově s desetitisíci obyvateli.

V řešení otázky hustoty obyvatelstva v pravěku jsme stále na počátku. V tomto směru se archeologové poněkud opozdili, třebaže na jejich omluvu je nutno říci, že si byli vědomi velké torzovitosti pramenů. Dnes je však zřejmé, že zamýšlení nad těmito otázkami, a to ve spolupráci s historickými demografy /tj. specialisty zvláště pro středověké období/, bude prospěšné i pro řešení jiných problémů v pravěku.

L i t e r a t u r a

- Bouzek, J. - Koutecký, D. - Neustupný, E. /1966/: The Knovíz Settlement of North-West Bohemia. Prague.
- Buchvaldek, M. /1974/: Erwägung zur Bevölkerungsdichte im jüngeren Aneolithikum. Zborník filoz. fak. Univ. Komen-ského XXV, 17-22 /Musaica/.
- Buchvaldek, M. - Koutecký, D. /1970/: Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld. /Praehistorica III/ Praha.
- Buchvaldek, M. /1972/: Interpretation des schnurkeramischen Gräberfeldes von Vikletice, Památky archeologické LXIII, 142 - 179.
- Buchvaldek, M. - Velímský, T. /1987/: Katalog šňůrové keramiky v Čechách II. Povodí Lomského potoka, Praehistorica XIII /v tisku/.
- Havel, J. - Kovářík, J. /1985/: Pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou v povodí Prokopského potoka, Archaeologica Pragensia 6, 77 - 108.
- Holodňák, P. /v tisku/: Metodické problémy stanovení početnosti populace v době laténské, Anthropologie /1986/.
- Neustupný, E. /1983/: Demografie pravěkých pohřebišť. Praha
- Neustupný, E. /1986/: Sídlní areály pravěkých zemědělců, Památky archeologické LXXVII, 226 - 234.
- Pavlík, Z. /1964/: Nástin populačního vývoje světa. Praha.
- Pavlík, Z. - Rychtaříková, J. - Šubrtová, A. /1986/: Základy demografie. Praha
- Pavlu, I. - Zápotocká, M. /1979/: Současný stav a úkoly studia neolitu v Čechách, Památky archeologické LXX, 281 až 318.
- Pleiner, R. /ed./ /1978/: Pravěké dějiny Čech. Praha
- Rulf, J. /1983/: Přírodní prostředí a kultury českého neolitu a eneolitu, Památky archeologické LXXIV, 35 - 95.
- Smrž, Z., rkp.: Vývoj a struktura osídlení v mikroregionu Lužického potoka na Kadansku /1986/.
- Waldhauser, J. /1981/: Strategie der gemeinsamen anthropologischen und archäologischen Forschung der Latènezeit in Böhmen, Anthropologie XIX/2, 115 - 120.

Мирослав Бухвалдек

Примечания по развитию населения в доисторической Чехии

Резюме

Самым большим препятствием современной археологии в решении основных демографических вопросов доисторических популяций является отрывочность источников не только археологических, но и антропологических. Однако чешская археология может сравнительно точно наметить пределы распространения доисторических культур, а также численность связанных с ними мест находок значительна. Благодаря этому можно при соблюдении определенных условий предполагать относительную плотность заселения. Определяя численность населения, исходят, как правило, из плотности археологических находок и анализа других характеристик культуры /размера жилья, площади селения, площади захоронений, способа добычи средств пропитания, возможной плодородности почвы и т.д./.

Современное состояние исследований доисторической Чехии позволяет определить размеры популяции, находящейся на нашей территории, начиная с неолита /приблизительно с 5 тысячелетия до нашей эры/ до младшего железного века /т.е. до конца старого летоисчисления/. Заселенная территория в течение почти всего указанного периода находилась на высоте 350 м над уровнем моря и только в исключительных случаях доходила выше /на рис. 1 приведены находки культуры с ямочной керамикой, на рис. 2 - со шнуровой керамикой/. В течение всего младшего каменного века предполагается относительно постоянная плотность заселения - 1 человек на 1 км² - увеличившаяся в бронзовом веке на 2 - 4 человека и в железном веке доходившая до 6 человек. Пропорционально этому увеличивалась также численность населения. Если для младшего железного века ее определяют порядка нескольких тысяч человек, то в начале нашего летоисчисления численность доходит до десятков тысяч человек.

Однако археология находится лишь в самом начале решения вопросов плотности населения в доисторические времена. Совершенно очевидно, что дальнейшее изучение приведенных вопросов станет весьма полезным также для решения других проблем данного периода.

Remarks to the Population Development in Prehistoric Bohemia

S u m m a r y

The biggest obstacle of the contemporary archaeology as to solving the basic demographic questions of primeval populations is a fragmentariness of sources, both archaeological and anthropological ones. Czech archaeology, however, is able to mark out the boundaries of the spreading of primeval cultures in a relatively exact way. The number of the finding places belonging to them is considerable too. This enables, at observing certain conditions, to estimate a relative density of settlement. Estimating the number of inhabitants we usually take as a starting point the density of archaeological findings and the analysis of other characteristic features of the culture /the size of a dwelling, that of a residence, that of burial places, the way of obtaining living, the possible yields of soil etc./.

The contemporary state of the research of primeval times in Bohemia enables to estimate the size of the population living in this territory from the Neolithic /approximately from the 5th millennium B. C./ up to the La Tene /i.e. till the end of the first century B.C./. The residential territory did not extend beyond 350 m above sea level almost all the mentioned time, higher levels being reached only exceptionally /picture 1 shows the finding places of stroke pottery culture, picture 2 those of corded ware pottery culture/. The density of settlement is supposed to be relatively constant during the whole period of the Neolithic - 1 person per 1 square km; the mentioned density was increased to 2 - 4 persons in the Bronze Age and to about 6 persons in the Iron Age. The number of inhabitants increased proportionally to it; if the estimation for the Neolithic is several thousand people, then for the beginning of the first century A. D. the estimations increase to tens of thousand inhabitants.

However, at solving the questions of the density of inhabitants in primeval times, archaeology is only at the beginning. It is evident that the continuation of the study of these questions will be very useful and it will result in solving other problems of primeval times.

Milan Stloukal

DEMOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA STAROSLOVANSKÝCH POPULACÍ

Období po druhé světové válce znamená do značné míry novou epochu v dějinách historické antropologie, která je charakterizována především prací s materiálem podstatně odlišného charakteru, než tomu bylo dříve. Zatímco před válkou měli antropologové k dispozici až na několik málo výjimek jen malé soubory, a to většinou spíše jen soubory lebek než celých koster, poskytly rozsáhlé nové archeologické výzkumy pohřebišť početné kolekce antropologických materiálů. Tuto novou situaci pociťujeme zvláště silně v Československu, ale obdobně tomu bylo i v mnoha jiných evropských zemích. Nově získané soubory koster, na nichž bylo možno přesně určit pohlaví a stáří zemřelého /podotkněme k tomu, že se také zkvalitnily metody určení těchto demografických dat/, pocházejí kromě toho aspoň zčásti z pohřebišť, která byla odkryta beze zbytku, celá. Antropologický materiál tedy představoval úplný soubor pozůstatků lidí, kteří byli na pohřebišti pochováni /samozřejmě s určitými výhradami, které jsou dány charakterem materiálu z archeologických výzkumů/. Tato okolnost umožnila teprve vznik a rozvoj paleodemografie, o němž mnoho starších badatelů, mezi nimi na předním místě náš Jindřich

Matiegka, mohlo jen snít.

Jindřich Matiegka, zakladatel naší antropologie, je i v zahraničí uznáván za zakladatele paleodemografie. Na zasedání mezinárodního antropologického kongresu v Amsterdamu v roce 1927 pronesl přednášku o představě prehistorické demografie a toto sdělení je považováno za programové prohlášení nového oboru, který od té doby jen poněkud změnil své jméno, ale vlastně ne obsah. Matiegka sám věnoval hlavní pozornost možnosti stanovit hustotu zalidnění a koncentraci obyvatelstva v různých obdobích pravěku a v amsterodamském sdělení se také právě touto problematikou na příkladu českého neolitu nejvíce zabýval. Ale měl už také na mysli studium struktury populací podle věku a pohlaví a jako třetí cíl prehistorické demografie vytkl výzkum zdravotního stavu pravěkých populací. A mohu tu jen citovat jednoho z předních francouzských paleodemografů Clauda Masseta, že "depuis cinquante ans, les paléodémographes explorent les allées ouvertes par Matiegka".

Není tomu tak docela, protože část těchto úkolů přenecháváme raději paleopatologům a se stanovením hustoty zalidnění máme značné problémy. Těžiště dnešní paleodemografie tedy tkví hlavně ve studiu struktury obyvatelstva podle věku a pohlaví, protože velké soubory materiálů a poměrná spolehlivost určování těchto charakteristik u jednotlivých koster k tomu poskytují dobrý základ, a to zejména pro staroslovanské období mezi 7. a 12. stoletím. První kroky byly na tomto poli učiněny v Československu počátkem šedesátých let a v témže desetiletí pak byly získány základní poznatky, které od té doby studiem dalších souborů už jen zpřesňujeme, rozšiřujeme anebo zpochybňujeme, protože hlubší studium přináší nejen podrobnější znalosti, nýbrž i bližší pochopení problematiky a s tím spojené nové otázky a svízele.

Co tedy dnes víme o demografické charakteristice staroslovanských populací? Že hodnota naděje dožití, tedy e_0^o úmrtnostních tabulek, se pohybuje většinou v hranicích mezi 24 a

32 lety, hodnoty vyšší i nižší jsou výjimečné. Hodnoty e_{20}^o , tedy naděje dožití u dvacetiletých, se pohybují zhruba mezi 19 a 26 roky. Na rozdíl od hodnoty e_0^o , která může být zkrácena tím, že se kostry malých dětí z různých důvodů nezachovaly, považujeme naději dožití ve dvaceti letech za spolehlivý údaj, a nadto zde můžeme také zjišťovat rozdíly mezi pohlavími, což u malých dětí zatím není možné, protože metody rozlišení chlapeckých a dívčích koster ještě nejsou dostatečně přesné.

V převážné většině případů se dožívali vyššího věku muži, a to v průměru zhruba o 4 roky; u mužů kolísá e_{20}^o v hranicích 20 až 30 let, u žen většinou mezi 17 a 23 lety. Snadno si tedy vypočítáme, že většina mužů zemřela až po 40. roce života, zatímco většina žen před dosažením 40 let. Tento fakt bývá jednoznačně vysvětlován vysokou úmrtností žen v souvislosti s těhotenstvím a porody. Vysoká byla dětská úmrtnost, ale ne vždy úmrtnost nejmenších dětí. Zde však mohou být naše informace zkráceny tím, že nejmenší děti nebyly buď vůbec pohřbeny, anebo že se jejich kostry nezachovaly. Pro obě z těchto možností, jimiž si antropologové lámou hlavu už mnoho let, bylo uvedeno mnoho vysvětlení, jež by mohly být tématem pro samostatný referát. Žádné však není plně uspokojující a poslední výzkumy nadto ukazují, že úmrtnost novorozenců nemusela být v časném středověku zdaleka tak vysoká, jak jsme si dosud představovali. Nejnížší počty zemřelých registrujeme zpravidla ve věku mezi 15 a 20 lety a pak nastává vzestup úmrtnosti s dřívějším vrcholem pro ženy a pozdějším pro muže. Věku přes šedesát let se dožilo jen malé procento lidí, kupodivu však více žen než mužů.

První paleodemografické analýzy raněstředověkých pohřbení z našeho území zjišťovaly téměř pravidelně se opakující početní převahu mužských koster, což vedlo k četným úvahám o příčinách tohoto jevu. Dnes je situace jiná; z 32 souborů, které splňují základní podmínky početnosti a úplnosti, je u

15 hodnota indexu maskulinity nižší než 1000 a u 17 vyšší. Na první pohled je tedy vše v pořádku, ale stejně hledáme vysvětlení pro přílišné kolísání hodnot tohoto indexu: na pohřebištích v Josefově, Rajhradě a v Želovcích jsou nižší než 600 a naopak v Oškobrhu, Mikulčicích 1 a Radomyšli A přesahují 1700. Přitom jde v těchto případech vesměs o poměrně početné soubory, u nichž je i ve značně míře zajištěna úplnost. Dostáváme se tím k jedné z nejzávažnějších otázek naší disciplíny, totiž k rozličnému charakteru jednotlivých pohřebišt.

Jsou zde soubory ze 7., ale také z 12. století, soubory z různých, geograficky vzdálených míst Čech, Moravy i Slovenska, menší vesnická pohřebiště, ale i pohřebiště u významných center, která se způsobem života asi již blížila pozdějším městům. Těžko v této spleti hledáme pro jednotlivé demografické jevy vysvětlení, které by bylo plně uspokojivé, i když se samozřejmě nabízí mnoho možností výkladu. Víme toho však stále ještě velmi málo o způsobu života v době před zhruba tisíci lety. Nedovodíme ani vysvětlit, proč jednotlivá pohřebiště v Mikulčicích, stejně datovaná, na stejném místě a podle našeho názoru podobného sociálního charakteru, poskytují dost výrazně odlišné demografické ukazatele.

Jedním z významných přínosů paleodemografie pro studium dávných dob je bezpochyby odhad počtu obyvatel sídlišť, k nimž patřila jednotlivá zkoumaná pohřebiště. Takový kvalifikovaný odhad, jehož slabinou je snad jen to, že uvádí jakýsi průměr mnohaletého trvání sídliště, může být nadto podepřen archeologickými úvahami o úživnosti půdy, počtu domů a jejich obyvatel, o počtech pracovníků, kteří byli nezbytní k zvládnutí některých prací, jako např. stavby opevnění, a některými dalšími. Ale snad právě proto, že tyto výpočty považujeme za dosti spolehlivé, máme zábrany při stanovení počtu obyvatel větších oblastí. Naše informace o hustotě osídlení zatím nejsou dostatečně přesné a lokalit, kde byl možný odhad počtu obyvatel sídliště, je zatím velmi málo; a ty odhady, kte-

ré jsou k dispozici, ukazují, jak velké rozdíly v počtech existovaly mezi jednotlivými sídlišti.

Ve staroslovanském období snad již můžeme spatřovat kořeny pozdějšího procesu urbanizace, který významným způsobem ovlivnil nejen populační vývoj, ale i antropologický a zdravotní obraz obyvatelstva. Staroslovanské období, o něž nám zde jde, má ještě daleko do doby, kdy koncentrace obyvatel ve městech s sebou přinášela množství jevů převážně negativních, jejichž extrémním projevem byly i rozsáhlé epidemie, morové rány. Avšak vezmeme-li v úvahu, že odlišnost obyvatel venkova a větších center měla už tehdy i sociální pozadí, nemůžeme se divit, že se odrazila i v antropologické a zdravotní povaze jednotlivých populací.

Odlišný způsob života i jiné sociální postavení obyvatel vesnic a velkých center se promítly i v odlišné výživě, a to muselo mít vliv i na zdravotní stav populací. Citlivým ukazatelem rozdílů ve výživě je především zdravotní stav chrupu; podle něho můžeme usuzovat na potravu převážně živočišného, či naopak převážně rostlinného původu, i když tu samozřejmě hrála roli i dědičná dispozice. Naštěstí se zuby u koster z archeologických výzkumů zpravidla velmi dobře zachovávají, takže se můžeme při jejich studiu opřít o velké počty údajů, výsledky jsou statisticky hodnotitelné a mají i potřebnou váhu. Bohužel je však takový dostatek informací při sledování celkového zdravotního stavu populací vlastně výjimkou.

Narážíme tu především na fakt, že můžeme zjišťovat pouze ty choroby a zranění, která postihla kostru. Nadto pak jsme často omezení špatnou zachovalostí kostí, což může poněkud zkreslit výsledky. Špatná zachovalost může souviset i s charakterem patologických změn. Tak se např. jen zcela výjimečně setkáme u historického materiálu s onemocněním zhoubnými nádory. Osteolytické nádorové procesy kostí natolik rozrušují, že je méně odolná, a je velmi pravděpodobné, že mno-

ho těchto případů jsme nemohli zjistit proto, že se postižená část rozpadla, i když ostatní části téže kostry zůstaly zachovány. Jiné patologické kostní procesy naopak vedou k neoprodukcí kosti a mohou způsobit, že je postižený úsek odolnější proti postmortálním změnám. Pak se nám může zdát, že je tento typ patologických změn v populaci hojnější než ostatní, ač tomu tak ve skutečnosti nebylo. Je nutno vzít v úvahu i to, že zjištěné počty zánětlivých změn zdaleka neodpovídají frekvenci zánětů v populaci. Jen některé ze zánětů postihnou kost a není např. zaručeno, že tuberkulózní zánět kosti, jehož typický projev najdeme téměř v každém trochu větším souboru, byl provázen i tuberkulózou plic. Jen výskyt spondylózních změn, artróz velkých kloubů a vrozených odchylek na kostře poskytuje, kromě již zmíněného zdravotního stavu chrupu, spolehlivě kvantitativní údaje pro charakteristiku jednotlivých populací.

Jsou tu však přece výjimky, které si zaslouží zmínky. Jednou z nich je zajímavý fakt, že na velkomoravských pohřebištích jsou celkem hojná válečná zranění, zatímco na starších slovanskoavarských lokalitách jsou téměř neznámá. Vezme-li v úvahu i strukturu těchto souborů co do pohlaví, pak se nám přímo vnucuje vysvětlení, že v 7. a 8. století pochovávali padlé na místě boje, zatímco křesťané pozdější doby velkomoravské je převáželi a ukládali do posvěcené půdy hřbitovů. V tomto případě bychom také měli jedno z možných vysvětlení pro nízké hodnoty indexu maskulinity na slovanskoavarských pohřebištích a současně by se potvrdila domněnka, že ani kompletně prokopané pohřebiště nemusí obsahovat pozůstatky všech zemřelých, všech členů obce. Tato neúplnost je nesporná a týká se téměř všech pohřebišt, která má paleodemograf k dispozici, je však otázkou, zda to, že určitá část chybí /ať už proto, že se kostry nezachovaly či že některé osoby nebyly vůbec pohřbeny/, podstatně, či nepodstatně ovlivnilo výsledky našeho zkoumání.

Druhý příklad nápadného rozdílu ve výskytu patologických nálezů snad může ilustrovat rozdíl ve zdravotní situaci mezi časným středověkem a počátkem novověku. Zatímco na staroslovanských pohřebištích jsou chronické osteomyelitické změny na dlouhých kostech zejména dolních končetin vzácností, na kostnicovém materiálu, který datujeme většinou do 15. až 18. století, nacházíme stopy těchto zánětů v poměrně velkém množství, a to bez ohledu na to, z jakého místa Čech či Moravy kostnice je. Můžeme to snad chápat jako příznak celkového zhoršení hygienických poměrů a snad i změn životního způsobu.

Antropologický rozbor i paleopatologické nálezy vedou k závěru, že v době vrcholného středověku došlo k výrazné změně ve vývoji populací, jež mohla souviset se změnou ve způsobu života, ve způsobu hospodaření, s pokračujícím procesem urbanizace. Nejvýraznějším projevem této změny je brachycefalizace; ale zkrácení lebky, či přesněji řečeno rapidní snížení počtu dlouholebých a vzrůst množství krátkolebých osob v populaci, zdaleka není jediným výrazem pronikavé proměny, která postihla celý habitus populací a, jak se zdá, i jejich zdravotní stav. Z pohledu antropologa mají raněstředověké populace málo společného s novověkými, ale antropolog v této historické etapě už trochu ztrácí půdu pod nohama, protože má k dispozici jen málo materiálu z pohřebišt a kostnicové soubory neposkytují pro paleodemografii téměř žádná použitelná data. Naštěstí roste množství psaných pramenů, a tak v této chvíli paleodemograf rád odevzdá slovo historickému demografovi.

L i t e r a t u r a :

- Acsádi, Gy., J. Nemeskéri /1970/: History of human life span and mortality, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hanáková, H., L. Vyhnanek /1981/: Paläopathologische Befunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei, Sbornik Národního muzea XXXVII B, 1-76.
- Masset, C. /1974/: Problèmes de démographie préhistorique, Université de Paris I, Thèse de Préhistoire.
- Matiegka, J. /1928/: L'idée d'une démographie préhistorique, Inst. Ittern. d'Anthropologie, 3° session, Amsterdam.
- Stloukal, M. /1962/: Struktura obyvatelstva velkomoravských Mikulčic, Příspěvek k paleodemografii starých Slovanů, Archeologické rozhledy XIV, 61-83.
- Stloukal, M. /1962/: Pokus o paleodemografii starých Slovanů, Demografie IV, 37-42.
- Stloukal, M. /1974/: Recherches paléodémographiques en Tchécoslovaquie, Historická demografie 7, 5-28.
- Stloukal, M., Palaeodemography of medieval populations in Czechoslovakia, In: From the Baltic to the Black Sea, Studies in Medieval Archaeology /v tisku/.
- Stloukal, M., L. Vyhnanek /1976/: Slované z velkomoravských Mikulčic, Praha, Academia.

М и л а н   С т л о у к а л

Демографическая характеристика древнеславянских популяций

Р е з ю м е

Период после второй мировой войны является в значительной степени новой эпохой в исторической антропологии, характеризуемой прежде всего работой с материалом совершенно иного характера чем раньше. Между тем как в распоряжении антропологов были до войны - за небольшими исключениями - лишь небольшие совокупности, в большинстве случаев чаще встречались коллекции черепов чем скелетов, в широких масштабах проводимые новые археологические раскопки захоронений предоставили обильный антропологический материал. Сложившаяся новая ситуация особенно интенсивно чувствуется в Чехословакии, однако аналогично обстоит дело также во многих других европейских странах. Полученные новые коллекции скелетов, по которым можно было точно определить пол и возраст усопшего /следует отметить, что повсюду также качество методов определения упомянутых демографических данных/, относятся хотя бы отчасти к могильникам, исследуемым без остатка, полностью. Следовательно, антропологический материал представлял собою полный комплект человеческих останков захороненных в могильнике людей /естественно, с определенной оговоркой, данной характером материалов археологических раскопок/. Данное обстоятельство способствовало возникновению и развитию палеодемографии, о котором ученым раньше и не снилось.

Центр тяжести современной палеодемографии древнеславянского периода заключается в изучении структуры населения по возрасту и полу, для которой хорошей основой являются большие коллекции скелетного материала. Таким образом было установлено, что величина средней продолжительности жизни e_0^o в большинстве случаев достигала пределов 24 - 32 года, величины e_{20}^o - 19 и 26 лет. Что касается соотношения полов, то из 32 коллекций у 15 величина индекса мужского пола меньше 1 000 и у 17 комплектов - больше.

Важным вкладом палеодемографии является определение численности населения в населенных пунктах. Однако наши информации о плотности заселения пока не особо точны и мест, по которым можно было бы определить населенность, пока очень мало.

Различия в стиле жизни и социальном положении населения деревень и более крупных населенных пунктов отразились также в различном питании, что должно было оказывать влияние также на состояние здоровья популяций. Археологический анализ и палеопатологические данные подтверждают, что в период развитого средневековья наблюдаются выразительные изменения в развитии европейских популяций.

Demographic Characterization of Old Slavonic Populations

Summary

The period after the Second World War means, to a certain degree, a new epoch in the history of historical anthropology, the main characteristic feature of which is working with the material of a basically different character than it used to be. While before the war anthropologists had, except for some few cases, only small collections to their disposal, mostly rather sets of skulls than complete skeletons, the extensive new archaeological research of burial places resulted in numerous collections of anthropological material. This new situation is strongly felt especially in Czechoslovakia, but a similar situation can be also noticed in many other European countries. The newly obtained collections of skeletons giving the possibility to determine the deceased's sex and age /let us remark that it was also the methods of determining these demographic data that were improved/ come, at least partially, from the burial places which were investigated in a complete way. The anthropological material represented a complete collection of the remains of the people who were buried in the burial place /with certain reservations, of course, which were determined by the character of the material of the archaeological research/. This circumstance enabled the existence and development of paleodemography, which a lot of research workers of the elder generation could only dream about.

The focus of the contemporary paleodemography of the Old Slavonic times consists in the study of the structure of inhabitants by their age and sex, a starting point being the mentioned big collections of skeleton remains. It was found out that life expectancy e_0^o had exceeded the limit of 24 - 32 years very rarely and that of e_{20}^o had not been higher than 19 - 26 years. As to the sex-ratio, the index of masculinity is lower than 1 000 in case of 15 sets and higher in case of 17 sets of the total number of 32 sets.

One of the most important contributions of paleodemography is the estimation of the number of inhabitants in settlements. However, our information about the density of settlement is not exact enough for the time being and the number of localities with the possibility of estimating the number of inhabitants is very low.

A different way of life and different social position of inhabitants in villages and bigger centres were also reflected in different nutrition and this factor had to influence the state of health of populations. The archaeological analysis together with paleopathological findings prove the fact that at the time of the climax of the Middle Ages a striking change in the development of European populations took place.

Jaroslav Kudrnáček

VÝVOJ SLOVANSKÉHO OSÍDLENÍ NA PRAŽSKU A ČESKOBRODSKU
V 6. AŽ 10. STOLETÍ

Účelem předkládaného referátu je seznámit odbornou a širší veřejnost se stavem poznání vývoje slovanského osídlení v 6.-10. století na Pražsku a Českobrodsku - západní části Kouřimska. Rozbor nálezů v muzejních sbírkách z uvedené doby a vyhodnocení nových archeologických výzkumů jako i písemných zpráv a přírodních podmínek v oblasti, rozprostírající se na východ od pražského Povltaví k povodí říčky Výrovky na Kouřimsku, na jihu ohraničené řekou Sázavou a na severu Labem, jsem podal ve studii vyšlé v roce 1963.^{1/} Další výzkumy prováděné ve sledované oblasti i v následujících letech nejen potvrdily předchozí pozorování, ale rozšířily je o nové doklady. V tomto přehledu se zaměřuji na vývoj v užším území - na Pražsku a Českobrodsku - zejména v 6. až 10. století. Poznatky tam učiněné o vývoji slovanského osídlení jsou vzhledem k množství nálezů a počtu provedených výzkumů ve srovnání s jinými kraji nejúplnější. Příznačné pro slovanské osídlení v obou územích od 6. do sklonku 9. století je, že jsou od sebe oddělena neosídleným prostorem v šíři 15-20 km. Tento se vyznačuje ve srovnání s Pražskou kotlinou a Českobrodskem v povodí říčky Šembery drsnějším přírodním prostředím a tím i zhoršenými podmínkami pro tehdejší zemědělství. Osídlení v něm započalo až od sklonku 9.

či počátku 10. století v souvislosti se vzrůstem populace a s mocenským vývojem.

Přesto, že otázce styků Slovanů s Germány, kteří v první polovině 6. století mizí v archeologických nálezech nejen z Pražska, Českobrodsku, ale i z ostatních oblastí Čech, je věnována značná pozornost,^{2/} zůstává stále mnohé neobjasněné. Lépe se podařilo prozkoumat slovanská sídliště a žárová pohřebiště kladená do 6. století na Pražsku, kdežto na Českobrodsku známe značně podrobněji ráz sídlišť z 8. /příp. již od sklonku 7./ do 9. století. Nejstarší sídliště s příznačnou keramikou pražského typu se rozprostírají v obou územích obvykle v blízkosti vodních toků v rovině nebo na mírných vyvýšeninách.^{3/} Výjimkou jsou sídliště na strategicky výhodných návrších, na nichž v dobách předchozích nebo následných byla budována opevněná sídla. Na Pražsku je to osídlení na ostrožně v poloze "Zámka" v Bohnicích,^{4/} na Závisti /Lhota u Zbraslavi/^{5/} a na Českobrodsku u Doubravčic v poloze "Staré /Pusté/ Zámky" s opevněním z doby kultury knovízské, halštatsko-laténské, se slovanským hradištěm z 8. století a zbytky hrádku Šemberu z druhé poloviny 14. století.^{6/}

K poznání rázu nejstarších slovanských údolních sídlišť na Pražsku přispívají záchranné výzkumy u Roztok, zahájené v roce 1980 M. Gojdou a M. Kunou.^{7/} Odkryli tam do roku 1983 70 chat zahloubených 70-100 cm pod povrch, o délce stran kolem 350x300 cm a s kamennou píčkou v jednom z rohů. Patří k typu příbytků, které byly rozšířeny téměř po celém území obývaném Slovy ve druhé polovině 1. tisíciletí.^{8/} Na zkoumaných polohách u Roztok se podařilo zjistit čtyři druhy uspořádání domků:

- a/ půlkruh o průměru 20 m vytvořený ze 4-5 obydlí vzdálených od sebe 6-7 m;
- b/ větší půlkruh ze 3-4 chat ve vzájemné vzdálenosti 8-12 m;
- c/ kruh o průměru 30 m sestavený ze 7 příbytků;
- d/ snad i řadové uspořádání chat.

Tyto polohy, jak upozorňují zmínění archeologové, nebyly osídleny současně, a proto teprve další výzkumy zpřesní způsob rozmístění obydlí na jednotlivých sídlištích ze 6.-7. století. K domkům příslušely hospodářské objekty, jimiž byly především jámy hruškovitých a válcovitých tvarů k uskladňování obilí.

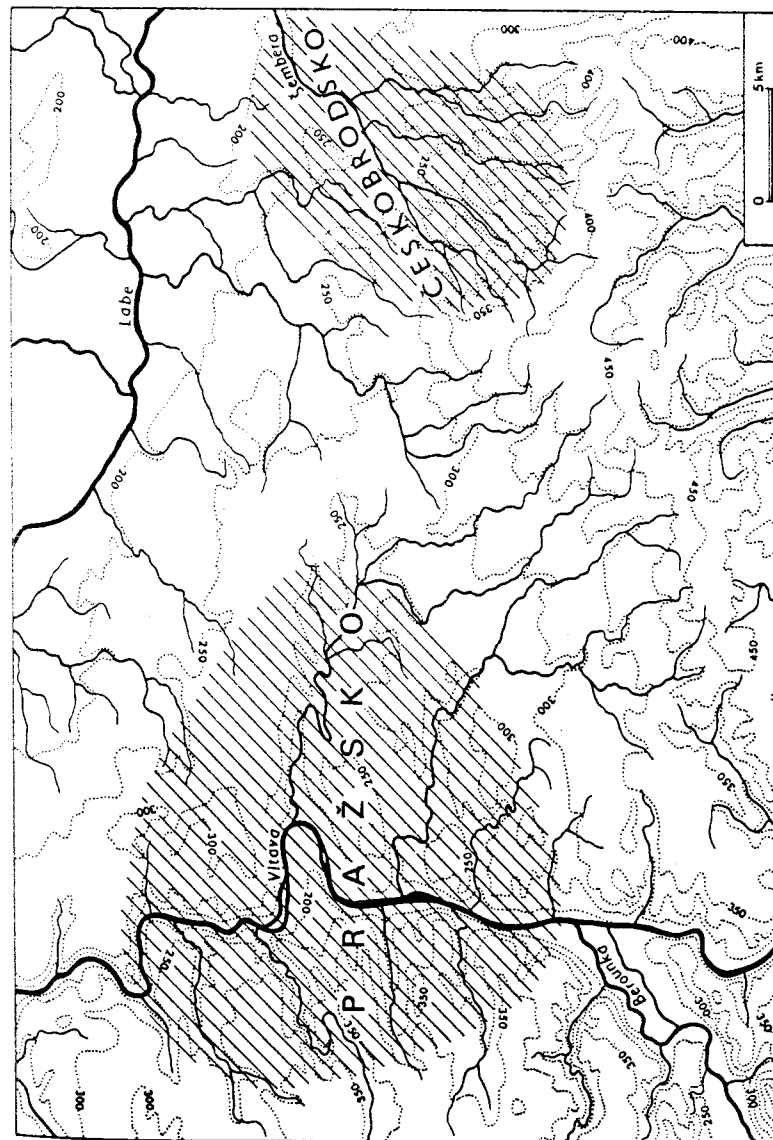
Archeologové předpokládají, že Slované v 6. století provozovali zemědělství s dlouhodobými úhory, to znamená, že pole obdělávali každoročně, pokud poskytovala výnos. Po vyčerpání půdy vyhledali polohu novou a byla-li vzdálena od sídliště, přestěhovali se do její blízkosti. Nelze proto s určitostí stanovit, zda objevená sídliště vzdálená od sebe od několika set metrů do 5 km byla současná nebo po sobě následná. Ponechávání pole ladem po dlouhou dobu až na něm vzrostl les, po jehož vypálení byl pozemek znovu upraven v pole, se provozovalo v pravěku i v době časného slovanského osídlení v Čechách patrně jen zřídka. Možnostem provozování žárového zemědělství věnovali pozornost zejména M. Beranová,^{9/} J. Zeman^{10/} a L. Peške.^{11/} Ze zjištění o slovanském lidu žijícím v 6.-7. století v Čechách a v zemích sousedních vyplývá, jak upozorňuje J. Zeman,^{12/} že drobná sídelní seskupení byla hospodářskými celky. Původní společné vlastnictví zemědělské půdy přecházelo na jednotlivé rodiny, které vytvářely sousedskou občinu. Seskupená sídliště zaujímalá určité přírodní celky, vytvořené především půdními poměry, lesy a vodními toky.

V obou sledovaných oblastech, jak prokazují archeologické výzkumy, nastal v polovině či již na sklonku 7. století všestranný rozvoj. Především došlo k mohutnému populačnímu vzrůstu, o němž svědčí několikanásobně zvětšený počet sídlišť a budování hradišť. Zda byl způsoben přirozeným vzrůstem obyvatelstva nebo příchodem nové slovanské vlny z Podunají počínající již ve druhé polovině 6. století, zůstává zatím otevřenou otázkou. Mezi údobím v 6. až v polovině 7. století a dobou nejstarších hradišť na Českobrodsku, jejichž počátky klademe do poloviny 8. případně do sklonku 7. století, je osídlení v po-

vodí Šembery doloženo sídlištěm u Kšel. Z něho pochází zlatý solidus byzantského císaře Flavia Heraklia z let 610-641.^{13/}

Vzrůst slovanské populace v 8.-9. století vzhledem k dvěma předchozím stoletím se jeví na Českobrodsku v těchto archeologických zjištěních: Nálezy s keramikou pražského typu jsou tam zaregistrovány pouze na čtyřech případně pěti polohách. Žádná z nich neprokazuje početné a dlouhodobé osídlení. Ze zmíněného mladšího údobí jsou tam prokázána čtyři hradiště - Klučov, Přistoupim, Tismice, Doubravčice - s dlouhodobým a četným osídlením a dvanáct vesnických sídlišť, z nichž čtyři měla i význam vojenský, neboť se rozprostírala na návrších výhodných k obraně. Hradiště byla od sebe vzdálena 4,5 - 5 km. Ne všechna vesnická sídliště zanikla současně s hradišti v Pošembeří. Z rozboru nálezů, zejména keramiky z výšinného sídliště u Poříčan vyplývá, že zaniklo již v době počátků klučovského hradiště vzdáleného necelé 3 km.^{14/} Jeho obyvatelé se patrně přestěhovali na klučovské hradiště a jeho předhradí. Tam bezpečnost usedlíků před nepřátelskými vpády zvyšovalo jak opevnění hradiště, tak i soustředění obyvatelstva, což umožňovalo i úspěšnou obranu. Zázemí klučovského hradiště bylo též výhodnější pro pěstování obilnin a luštěnin, neboť v jeho blízkosti se rozprostírají polohy s jakostnějšími půdami než v okolí poříčanského sídliště.

Podnětem k zakládání hradišť byla válečná střetnutí, k nimž začalo docházet mezi sousedními oblastmi se vzrůstajícím osídlením. Soustředění několikanásobně většího počtu obyvatel na hradištích než na vesnických sídlištích, jak objasňují výzkumy v Pošembeří na Českobrodsku, vedlo k jeho nutné organizaci jak při budování opevnění s příkopy, dřevohlinitými hradbami a branami, tak při obraně. Způsob života obyvatelů nejstarších hradišť, ač ještě úzce spjatý se zemědělskou prvovýrobou, se lišil od života na vesnických sídlištích. Trvalé osídlení na hradištích vyžadovalo intenzivněji provozované zemědělství, pokud možno s krátkodobými úhory.^{15/} Na hradištích nastával

rozvoj řemesel ač ještě neoddělen od zemědělství. Zvyšovala se směna výrobků jak mezi obyvateli hradišť, tak s bližším i širším okolím. O uvedených jevech svědčí na klučovském hradišti zdokonalování hrnčářství, doklady o železářství, zhotovování kostěných předmětů, žernovy vytesané z hornin, které jsou rozšířeny ve vzdálenosti vzdušnou čarou nejméně 20 km. Zda skleněné korále a drobné bronzové předměty byly tamním výrobkem nebo spíše importem, není vyřešeno. Toto dění, jak se jeví v Pošembeří, probíhalo zřejmě podobně i v ostatních územích, kde přírodní podmínky umožňovaly větší soustředění obyvatelstva. Ovlivňovalo vzrůst majetkových rozdílů a společenskou diferenciaci na jednotlivých hradištích a postupně v každé oblasti, kde se vytvářely kmenové útvary předcházející vznik českého středověkého státu.

Archeologicky je prokázáno, že ve sledovaném údobí na převážné části území osídlené Slovany byly zahloubené chaty rozšířeným obydlím o stranách kolem 3-4 m a s kamennou pískou. Z jejich velikosti vyplývá, že v každém žila párová rodina o celkovém počtu nejpravděpodobněji 4-6 členů. Žádné z hradišť však nebylo plošně zcela prozkoumáno, takže počet příbytků není přesně znám. Nelze rovněž stanovit, zda objevená obydlí byla zcela současná. Obdobně nesprávný by byl odhad počtu obyvatel podle skladovací kapacity prozkoumaných jam-obilnic na jednotlivých hradištích za předpokladu určité roční spotřeby obilnin a luštěnin jednou osobou. Tento propočít je oprávněný pouze pro jednotlivé chaty, v jejichž těsné blízkosti jsou podzemní sýpky a v nichž se vyskytují střepy z těchto nádob.^{16/}

Z celkového počtu a rozmístění objevených příbytků, zásobnicových jam, mocností a obsahu sídlištních vrstev a dalších archeologických zjištění a nálezů lze pouze stanovit, zda hradiště bylo početnější a po delší dobu osídleno nebo krátce po vybudování zaniklo. Částečnou oporou pro stanovení množství lidu na jednotlivých hradištích jsou jejich plošné rozsahy a obvody hradeb. Jisté je, že na každém hradišti v Pošembeří mu-

silo žít několik set osob. Rozsah hradišť byl stanoven již při zakládání potřebami obyvatelů, kteří je měli bránit za častých válečných událostí. Mělo-li hradiště plnit svůj hlavní úkol, tj. chránit život a majetek jeho obyvatelů, bylo zapotřebí, aby je hájil počet obránců úměrný jeho rozsahu. Z této podmínky vycházíme při stanovení přibližného počtu obránců i ostatních obyvatelů klučovského hradiště. Na něm vyžadoval nerovný a nedostatečně přehledný prostor rozmístění bojovníků po celém obvodu hradeb, neměla-li být oslabena jeho obranyschopnost.

V úvaze o množství obránců klučovského hradiště předpokládáme rozmístění bojovníků na hradbách ve vzdálenosti asi 5 m. Obvod vnitřní hradby kolem hradiska na ploše 1,59 ha činil 560 m, takže k jejímu hájení bylo zapotřebí 112 obránců; obvod vnějšího opevnění, které zvětšovalo plochu o 1 ha, měl 440 m a vyžadoval asi 88 dalších bojovníků, takže obránců v mladší fázi klučovského hradiště bylo zapotřebí kolem 200. Obránci jistě nemuseli být rozmístěni po celém obvodu hradeb přesně po 5 m, ale místy podle tvaru terénu i ve větších vzdálenostech od sebe. U bran a na dalších význačných úsecích hradeb byli více soustředěni. Kromě obhájců hradeb tvořili další ještě zálohu. Odhadnutý počet kolem 200 bojovníků není proto příliš vysoký, ale naopak spíše nízký. Lze rovněž připustit, že v době válečného nebezpečí hustota osídlení hradiště se zvyšovala o uprchlíky z předhradí a nehrazených vesnických sídlišť. Můžeme předpokládat, že úhrnný počet obyvatel klučovského hradiště a jeho opevněného předhradí dosahoval nejméně 300 osob. Jejich počet patrně ještě zvyšovali obyvatelé ze sídlišť na rovinné pláni /na ploše 6,51 ha/ před hradbami, kteří se do něho uchýlovali za válečného nebezpečí.

Další tři hradiště v Pošembeří jsou plošně rozsáhlejší a obvod jejich hradeb je delší než u klučovského. U tismického hradiště měří 1836 m, u přistoupimského hradiště činí obvod ústřední části 1050 m a u doubravčického s jeho opevněným předhradím 1210 m. Uvedený rozsah svědčí, že k vybudování hradeb a

hloubení příkopů kolem každého z hradišť bylo zapotřebí několika desítek či spíše set pracovních sil. Hradiště byla budována jistě urychleně vzhledem k nebezpečí nepřátelských vpádů. Poměrná přehlednost terénu uvnitř tismického, přistoupimského a doubravčického hradiště umožňovala, aby bojovníci ve skupinách nebo jako jednotlivci byli rozmístěni ve větších rozestupech. Přesto rozsah hradiště přistoupimského, tismického a doubravčického prokazuje, že je vybudoval a na nich sídlil větší počet lidí než na klučovském.

Hradiště na Českobrodsku nebyla útočištná, o nichž je předpokládáno, že se na nich sídlilo pouze v době válečného nebezpečí, ale byla trvale obývána. Dokladem o tom jsou nejen prozkoumané zahltoubené příbytky a jámy-obilnice, ale i jejich inventář, který by sotva byl dopravitelný z urychleně opouštěných vesnic. Jsou to žernovy ručních mlýnků o průměru kolem 45 cm a síle 5 cm a hliněné pánve /tzv. pražnice neboli pekáče/ o délce stran téměř 1 m a váze 60 kg.^{17/}

Dalším dokladem o hustotě osídlení v povodí Šembery v průběhu 8. a v první polovině 9. století mimo čtyři hradiště je ještě zmíněných dvanáct vesnických sídlišť. Čtyři z nich /Poříčany, Kšely, Bylany-Okrouhlík, Tismice-Limuzy/ se rozprostírala na návrších, z nichž je výborný rozhled do okolí. Z roviny a údolí byl k nim těžší přístup, a proto byla vhodná k obraně. Je opodstatněné mínění, že k budování výšinných vesnických sídlišť v 8. a na počátku 9. století vedly důvody vojenské a jejich hajitelnost zvyšovaly dřevěné hradby, po nichž se zatím při výzkumech nepodařilo nalézt dokladové zbytky. Předpokládáme, že počet obránců výšinného vesnického sídliště dosahoval alespoň 10-20 bojovníků a celkový počet jeho obyvatel asi 30 až 40 osob.

Rozdílná poloha sídlišť zřejmě ovlivňovala společenskou diferenciaci spjatou s funkcí, která se uplatňovala především ve vojenství a postupně i v ostatních složkách tehdejšího života. Prvé místo zaujímali bojovníci se svými rodinami žijící-

mi v ústředních částech hradišť, druhé obyvatelé předhradí, třetí usedlíci z výšinných vesnic a čtvrté z údolních a rovinných osad.

Dosavadní výzkumy v povodí Šembery prokazují o tamních hradištích a jejich předhradích, že byla rozsáhlejší než výšinná a rovinná sídliště. Obsahují rovněž mnohonásobně více dokladů jak o terénních objektech, tak o artefaktech a o množství kostí z konzumovaných chovných a lovných zvířat, než jaké známe z vesnických sídlišť. Ač těchto bylo více než okolních hradišť, nedosahoval počet jejich obyvatelů množství žijícího na hradištích a předhradích.

Podle archeologických zjištění mělo značně podobný charakter osídlení i na Pražsku. Rovněž odtud jsou známa hradiště z doby klučovského horizontu a s nimi současná vesnická sídliště /nejstarší fáze Levého Hradce, Šárky, hradiště Zámka v Bohnicích, hradiště v Hostivaři/.^{18/} Kromě levohradeckého hradiště, Pražského hradu a Vyšehradu nebyla slovanská hradiště v Pražské kotlině dosud zkoumána rozsáhlejšími výzkumy. Přesto předpokládáme, že na Pražsku a s ním spjatém Slánsku, Kladensku a Berounsku byla hustota osídlení v 8. a v první polovině 9. století stejná jako na Českobrodsku nebo ještě větší.

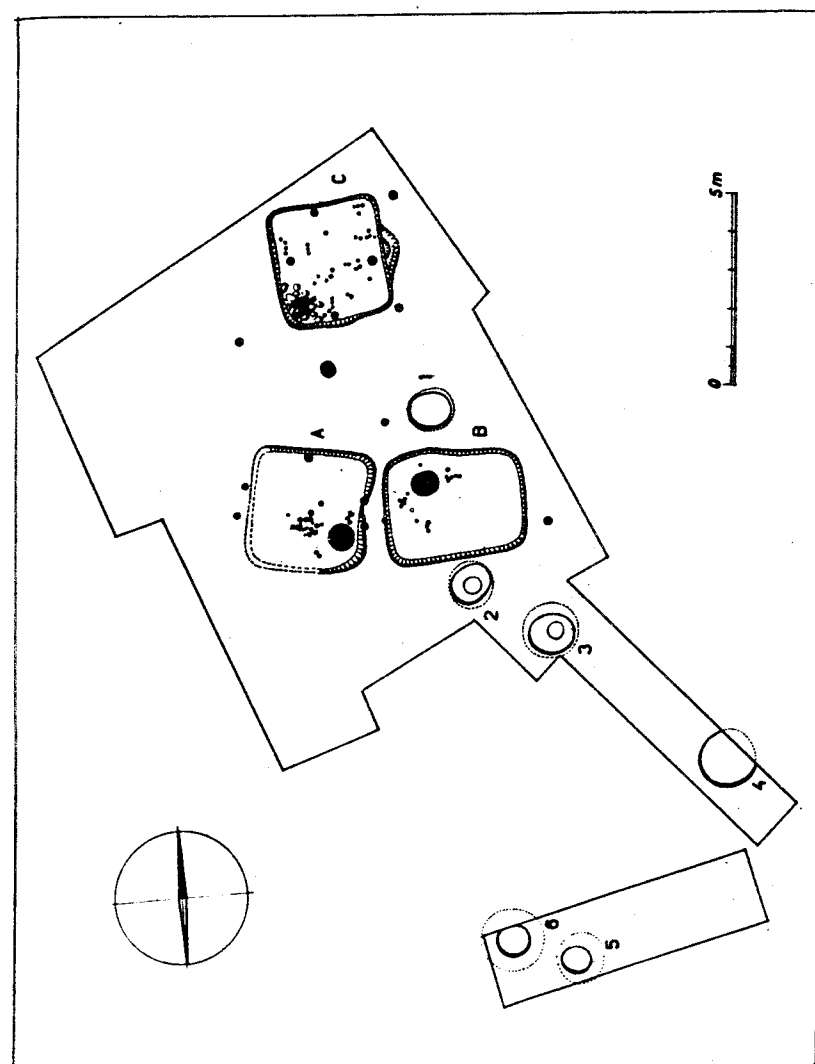
Na Českobrodsku na rozdíl od Pražska v době kolem poloviny 9. století hradiště a vesnická sídliště zanikají požárem a nejsou již obnovována. Nejsou tam budována ani hradiště v 10. a 11. století. Pouze 12 km na východ od Pošembeří vzrůstá zalidnění na kouřimském hradišti. Je rozšířováno a jeho opevnění zesilováno.^{19/} Podobný vývoj patrně probíhal i na dalších hradištích Kouřimska - radimském a hryzelském. Jejich zánik v polovině 10. století obdobně jako hradišť na Českobrodsku v 9. století souvisí s největší pravděpodobností s postupným šířením moci přemyslovských knížat do východních Čech podrobováním místních kmenových knížectví a s budováním českého středověkého státu.^{20/}

Zcela odlišný vývoj se jeví na Pražsku. Tam část hradišť

je rozšiřována a zdokonalována a jsou budována nová. Na Česko-brodsku vznikají v průběhu 10. a 11. století pouze vesnice v polohách, které sice vyhovovaly potřebám zemědělství, ale pro obranu byly zcela nevhodné. Na dříve neosídleném území mezi Pražskem a Českobrodskem jsou zakládána nejen vesnická sídliště, ale i dvě hradiště, tj. královické^{21/} a vinořské^{22/}.

V závěru se ještě zmiňuji o fyzickém vzhledu obyvatel středních Čech, jak se jeví v antropologickém vyhodnocení prozkoumaných pohřebišť začínajících většinou ve druhé polovině 9. století. Převládajícím znakem pro tehdejší populace podle antropologů^{23/} byla dlouhá úzká lebka se středně vysokým a širokým obličejem a spíše širšímnosem. Průměrná výška mužů byla cca 167 cm a žen 155-157 cm. Mongoloidní typy, jakými jsou vysedlé lícní kosti a lopatkovitý tvar zubů řezáků, nebyly objeveny. Prokazuje to v soulase s archeologickými zjištěními, že Avari svými nájezdy do Čech nezasáhli. Uvedený slovanský typ je v antropologické literatuře nazýván libicko-mikulčickým a blíží se typu nordického. Všichni obyvatelé středních Čech však zřejmě nepatřili ke zmíněnému typu. V Klučově byla prozkoumána kostra ženy datovaná do starší fáze hradiště a vyznačující se odlišnými antropologickými znaky. Podle posudku J. Chocholy^{24/} byla vysoká 163 cm, štíhlé postavy a celková morfologie ji řadí do okruhu forem mediteranoidního typu. J. Chochol upozornil, že tomuto typu však u kostry z Klučova neodpovídá nižší stavba lebky a slabý sklon k širšímu obličejí. Není proto vyloučeno, že základní, nesporně mediteranoidní tvar byl modifikován slabší laponoidní příměsí.

Úkolem dalšího zkoumání je zjistit, jak dalece podobný vývoj, jaký jsme poznali ve dvou centrálních územích Čech, probíhal i v ostatních oblastech. Rovněž odtamtud jsou známa hradiště a vesnická sídliště datovatelná do 8. století, avšak dosud podrobněji neprozkoumaná.

P o z n á m k y

1. Kudrnáč, J., Vývoj slovanského osídlení mezi pražským Povltavím, Labem, Sázavou a Výrovkou. PA LIV 1963, s. 173-223.
2. Srv. Zeman, J., Nejstarší slovanské osídlení Čech, PA LXVII 1976, s. 115-235, s. 210-212: tam i ostatní literatura.
3. Příslušné doklady k tomuto období slovanského osídlení viz Kudrnáč, J., Vývoj.....; Zeman, J., Nejstarší slovanské....
4. Kudrnáč, J., Vývoj....., s. 209.
5. Jansová, L., Hradiště nad Závistí v období pozdně římském a v době stěhování národů, PA LXII 1971, s. 135-176, 155 a n., obr. 15-18; Zeman, J., Nejstarší slovanské....., s. 169.
6. Kudrnáč, J., Souhrn objevů k historii "Starých /Pustých/ Zámků" u Doubravčic, Praehistorie VIII-2, Praha 1981, s. 259-260.
7. Gojda, M. - Kuna, M., Časně slovanský sídelní areál v Roztokách, okr. Praha-západ, AR XXXVII 1985, s. 152-169, 237 až 240.
8. Kudrnáč, J., Die slawischen eingetieften Wohnstätten, VPS VI, Praha 1966, s. 197-221.
9. Beranová, M., Zemědělství v Čechách na počátku feudalismu, AR XV 1963, s. 471-483.
10. Zeman, J., Nejstarší slovanské....., s. 235.
11. Peške, L., Žárové zemědělství z hlediska koloběhu dusíku, fosforu a draslíku v půdě a rychlosti jejich vyčerpání, AR XXXIX 1987, s. 317-333.
12. Zeman, J., Nejstarší slovanské....., s. 215.
13. Hrala, J., Byzantský solidus ze středních Čech, AR XVI 1964, s. 512-516, 561; Kudrnáč, J., Klučov staroslovanské hradiště ve středních Čechách /K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách/. Praha 1970, s. 178-179.
14. Čtverák, V. - Kudrnáč, J., Slovanské objekty klučovského horizontu z Poříčan, okr. Nymburk, AR XXXIX 1987, s. 386 až 398, 473-474.
15. Kudrnáč, J., Klučov staroslovanské hradiště....., s. 162, tam i ost. lit.
16. Srv. Kudrnáč, J., Otázka velikosti zázemí k výživě člověka v době hradištní, AR XIV 1962, s. 593-597.
17. Srv. výskyt žernovů a pekáčů-pražnic po celé ploše klučovského hradiště a jeho předhradí: Kudrnáč, J., Klučov..., příloha G, H
18. Kudrnáč, J., Klučov....., s. 190.
19. Šolle, M., Pohřebiště zlických knížat, AR XI 1959, s. 46-48, 59-70, 73-86; Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury, Praha 1966, s. 99-109.
20. Kudrnáč, J., Počátky východní expanse českého kmene, VPS III 1960, s. 271-297.
21. Kudrnáč, J., Hradiště u Královic, AR XVII 1965, s. 43-47, 67
22. Kudrnáč, J., Průzkum vionořského hradiště u Prahy, AR XVI 1964, s. 214-219, 284.
23. Šolle, M., Staroslovanské hradisko, Praha 1984, s. 203-211, uvádí příslušnou antropologickou literaturu.
24. Kudrnáč, J., Klučov....., s. 181-182 - tam uveden posudek J. Chochola.

Ярослав Кудряч

Развитие славянского заселения в Пражском и Ческобродском
регионах с 6 по 10 вв.

Резюме

Для славянского заселения в Средней Чехии является примечательным то обстоятельство, что с 6 до половины 9 веков оно сконцентрировалось до двух областей - Пражского и Ческобродского регионов. Населенные пункты того времени расположены как правило вблизи водотоков, на равнинной или пересеченной местности. Характерным жильем были тогда частично углубленные под поверхностью на 70 - 100 см полуземлянки, длиной около 250 x 300 см и с каменной печью в одном из углов. Жилье было расположено в полукруге диаметром 20 м и расстояние между объектами достигало 6 - 7 м. Их составной частью были грушеобразные или воронкообразные ямы для хранения зерна. По предположениям некоторых археологов славяне 6 века занимались земледелием, оставляя на длительное время поля под паром. После истощения почвы они искали новые площади; при их большом расстоянии от населенного пункта они переселялись к их непосредственной близости.

В обоих исследуемых регионах наблюдается в половине 8 и даже в конце 7 веков всестороннее развитие. Прежде всего происходит стремительный рост популяции, о чем свидетельствует в несколько раз увеличенная численность населения пунктов и сооружение городищ. В каждой области постепенно формировались племенные образования, предшествующие возникновению чешского средневекового государства. Приведенные явления были установлены на основе исследований автора в окрестностях города Чески-Брод /35 км восточнее Праги/. Здесь им проводились исследования четырех городищ и связанных с ними деревень 8 - половины 9 веков. По его предположениям частичной основой для определения численности населения, проживавшего в отдельных городищах, является их площадь и окружность их стены. Площадь каждого из городищ определялась потребностью живущего в них населения и необходимостью защиты в период частых военных событий. Можно предполагать, что общая численность населения ключовского городища и прилегающих к нему жилых объектов достигала не менее 300 человек. Площадь других городищ около города Чески-Брод больше и окружность их стен по сравнению с ключовским городищем длиннее. Из этого вытекает, что постоянно живущих защитников в данных городищах было больше чем в Ключове. Упомянутые городища в окрестностях города Чески-Брод не играли роль так называемого убежища, а были заселены постоянно. Следующим доказательством плотности данного заселения в период 8 - первой половины 9 веков является 12 деревенских населенных пунктов. Некоторые из них расположены на удобных для

защиты холмах и, следовательно, обоснована точка зрения, что их оборонительная способность увеличивалась сооружением простой деревянной крепостной стены. Численность населения, определенная по площади расположенных на холмах населенных пунктов достигала 30 - 40 человек. По данным археологических находок тождественным характером отличалось заселение также в Пражском регионе. В заключение автором приводятся данные антропологов, касающиеся славянской популяции Средней Чехии того времени.

Jaroslav K u d r n á ě

Development of the Settlement in the Regions of Prague
and Český Brod from the 6th to the 10th Century

S u m m a r y

A characteristic feature of the Slavonic settlement in central Bohemia is its being concentrated in two areas from the 6th to the mid-9th century: the region of Prague and that of Český Brod. The settlements of that time are usually concentrated in a close vicinity of water-courses, in lowlands or highlands. A typical dwelling of that time was a cottage partially sunk in the ground, 70 - 100 cm, the length of sides being 350 x 300 cm; usually there was a stone fire-place in the corner. The dwellings created a semicircle with a diameter of 20 m and the distance among them reached 6 to 7 m. There were also pear-shaped and funnel-shaped pits for corn storing there. Some archaeologists suppose that the Slavs carried on the agriculture of long-term fallows. After soil exhausting they found a new position and if it was remote from their settlement, they moved to be in its close vicinity.

In the mid-8th century or as early as at the end of the 7th century both the mentioned regions underwent extensive development. First of all it is necessary to mention a strong population growth, which led to the several times increased number of settlements and the construction of fortified settlements. In each region it was possible to observe the forming of tribes preceding the existence of the Czech medieval state. The mentioned phenomena throw light upon the author's research in the surroundings of the town of Český Brod /35 km to the east of Prague/, where he investigated four fortified settlements and their country dwellings from the 8th to the mid-9th century. He thinks that a certain starting point for determining the number of people living in individual fortified settlements can be seen in their size and wall circumferences. The size of each fortified settlement was determined by the needs of the inhabitants who should have lived there and defended the settlement during war events. It is possible to suppose that the total number of inhabitants of the Klučov fortified settlement and the dwellings surrounding it reached at least 300 persons. Other fortified settlements near Český Brod are much bigger as far as the area is concerned and the circumference of their walls is longer than in case of Klučov; this fact shows that it was necessary to have more people for the defence of walls and the number of inhabitants permanently living there had to be higher than in Klučov. The mentioned fortified settlements in the surroundings

of Český Brod were not the so-called places of recourse, but they were permanently inhabited. Further evidence of the settlement density of the mentioned area in the course of the 8th to the mid-9th century is the existence of 12 country settlements. Some of them were spread on the hills suitable for defence and that is why it is substantiated to think that their defensibility was increased by simple wooden walls. The number of inhabitants depended on the size of settlements and it reached about 30 to 40 persons. According to the archaeological findings a similar character of settlement could be seen in the region of Prague. In conclusion the author points out anthropologists' findings concerning the Slavonic population in central Bohemia in that time.

**II OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ ZA RANÉHO
A VRCHOLNÉHO FEUDALISMU**

Zdeněk B o h á ě

POSTUP OSÍDLENÍ A DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ ČESKÝCH ZEMÍ DO
15. STOLETÍ

Postup osídlení je limitován řadou faktorů, mezi nimiž má významné místo přírodní prostředí, ovlivňované klimatickými podmínkami, nadmořskou výškou, terénní situací, bonitou půdy a charakterem porostu. Při dalším zakládání sídel měla významnou úlohu i vazba k stávající sídelní soustavě, ke komunikační síti, případně i k jeho budoucí správě, vojenské nebo hospodářské funkci. V každé dějinné epoše bylo určujícím činitelem pro osídlovací činnost vyhlédnutí co nejvýhodnějšího místa k zasídlení. Vztah středověkého člověka k přírodnímu prostředí byl na takové výši, že v kolonizačním postupu byla vždy dávána přednost kultivaci kvalitnější půdy, které však více a více ubývalo. Po vyčerpání vhodných půdních rezerv byly kolonizovány i méně kvalitní pozemky, které v epochách populačního regrese, způsobeného zejména hladomory a válkami, mohly být opuštěny odchodem jejich obyvatel do vylidněných, válečnými taženími postihovaných úrodných rovin.

Vývoj osídlení je tedy velmi složitým dynamickým procesem, který je nutno sledovat v kontextu s politickým, hospodářským a demografickým vývojem raného i vrcholně středověkého státu. Přírůstek obyvatelstva i hospodářské potřeby společnosti vyvolávaly kolonizační aktivitu, při níž se sídelní síť rozšiřovala

la z nejstaršího sídelního území do výše položených míst. Výsledkem velkolepého kolonizačního díla 11. a 12. století bylo засídlení rozlehlých lesních prostor českého a moravského vnitrozemí. Výrazem posílení ekonomiky země, založené na rozvíjejícím se zemědělství a vytvářejícím podmínky pro rozvoj řemesla a trhu, bylo zakládání středisek obchodu a trhu při hradeckých centrech a na křižovatkách cest.

Rozvinutá sídelní struktura, pronikající hluboko do "lesních krajín" země, více a více naznačovala neúčinnost dosud osvědčené knížecí hradské soustavy a nutnost její přeměny. Ze členů knížecí družiny a vrstvy úředníků se postupně vytvářela šlechta, která se stávala nezávislou na knížeti a usurpovala si půdu a dalším kolonizačním podnikáním vytvořila velké pozemkové vlastnictví. Od druhé poloviny 12. století i příslušníci církevních institucí posilovali své hospodářské i společenské postavení. Prosperující hospodaření na statečích feudální šlechty i církve mohlo být zajištěno existencí rozvinuté řemeslné výroby, závislé na pevné směnné vazbě se zemědělskými produkty. Předpokladem bylo zabezpečení výroby dostatečného množství železných nástrojů k mýcení lesů a k úpravě zemědělské půdy. Požadavek na zvýšenou úroveň řemeslné výroby pro trh vyvolal na počátku 13. století zakládání ohrazených středověkých měst, která zčásti vyrůstala na starších předlokačních tržních osadách. Existence svobodné vrstvy řemeslníků a obchodníků ve středověkých městech předpokládala přechod k peněžní formě feudální renty při zvýšení úlohy ražené mince. Vyspělá forma peněžní renty se mohla zpočátku uplatňovat v oblastech, které byly kolonizovány za pomoci cizích lokátorů, nebo dokonce osazovány cizími kolonisty. Udělováním emfyteuze /dědičný nájem půdy/ se otvíral větší prostor iniciativě poddaných jako zemědělských výrobců.^{1/}

Raná a vrcholná fáze kolonizace velmi úzce souvisí se změnami ve způsobu zemědělské výroby, jež vedly na starším sídelním území spíše k důslednější orientaci na tradiční obilnáření,

na mladším sídelním území především na chov dobytka. Nové formy hospodaření na půdě vedly k přeměně struktury plužiny i osídlení. Na rozdíl od starší blokové /čtvercové/ nebo radiálně se rozvíjející plužiny, vyžadující dvojí na sebe kolmou orbu lehkým pluhem, úzké dlouhé pásy polí vrcholně středověkých plužin předpokládají orbu těžkým pluhem v jednom směru. Zdokonalený způsob orby i zápřehu dobytka umožňoval masový postup z nízkopoložených lesostepních krajín s menším počtem dešťů do výše položených míst, v nichž až do té doby převládal souvislý prales. Pro přibývajícím počet lidí již přestal vyhovovat přílohový systém v zemědělství, který byl postupně nahrazen úhrovým, umožňujícím zajistit za využití větších ploch obdělávané půdy dostatečné množství potravin. Na nejstarším sídelním území byl plným využitím všech půdních rezerv limitován další územní rozvoj vsí a po jejich vyčerpání se ukázal nezbytným postup do vyšších a odlehlých míst. Rozšířenému chovu dobytka v lesní krajině vyhovovalo uspořádání sídel do tvaru návesních vsí, jejichž uzavřená náves chránila dobytek přes noc před divokou zvěří. S normativním typem nevelkých návesních vsí se setkáváme téměř v celých Čechách a na Moravě v místech o nadmořské výšce mezi 300 až 500 m, tedy v oblastech raně kolonizačního postupu. Teprve od 13. století za vrcholné kolonizace zdokonalený těžký pluh umožnil orbu v jednom směru, čímž se ukázala výhodnou úprava polí do úzkých podélných pruhů a vytváření vesnic typu lesních lánových vsí. Zdá se, že teprve 13. století umožnilo rozšíření obilnářské produkce na mladším sídelním území. Sklizně v horských oblastech se zdaleka nemohly vyrovnat sklizní úrodných rovin. Tím bychom si snad mohli vysvětlit, proč na mladším sídelním území relativně nižší výnosy byly brzdou zakládání velkoryse koncipovaných královských měst. Jejich funkci suplovala mnohem menší poddanská města a městečka, která zajišťovala okolní venkov základními výrobními nástroji.

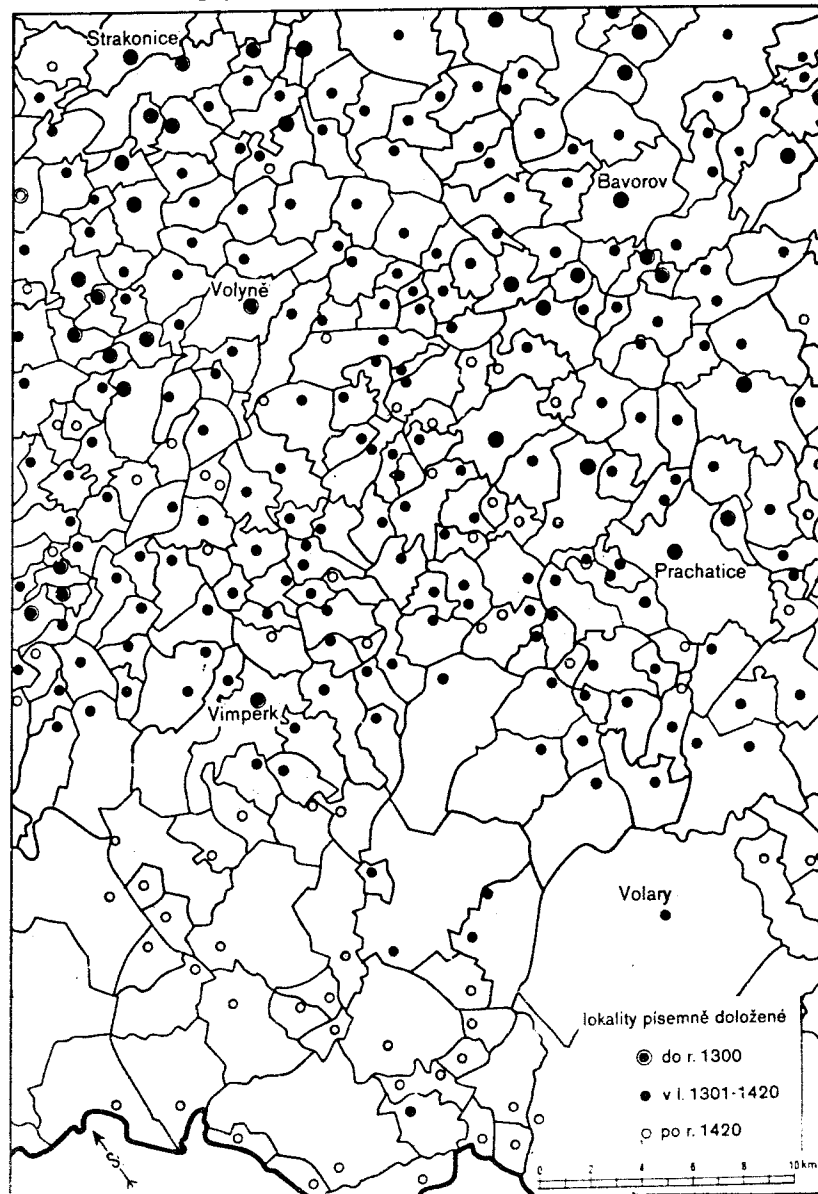
Vzestup českého státu ve druhé polovině 12. a ve 13. století je nepochybně výsledkem dlouhodobého domácího vývoje. Ra-

ná kolonizace zasáhla mocnou silou v 11. a 12. století poslední zbytky neosídlených prostor na nejstarším sídelním území vnitřních Čech a moravských úvalů a hluboko pronikla za jeho hranice do odlehlých výše položených míst. Nepochybně těžko prostupná bariéra pohraničních hor napomáhala klidnému a nerušenému rozvoji přemyslovského státu. Tuto skutečnost nemohla odhalit starší historiografie, která se opírala téměř výlučně o pozdní písemné prameny a spojovala výslednou "vrcholnou" fázi kolonizace s příchodem německých kolonistů /A. Bachmann, J. Lipert a další/. Teprve od šedesátých let naše poválečná generace díky komplexnímu přístupu při využití vědních disciplín blízkých historiografii mohla prokázat dosah rané kolonizace, ať už jde o kombinaci historie a archeologie /M. Zápotocký, J. Sláma/, s dějinami umění /V. Menci/, s onomastikou /Vl. Šmilauer/, s výzkumem patrociní /Z. Boháč/ nebo rozbořením typu sídel a jejich plužin /M. Štěpánek, E. Černý a další/.^{2/} Souběžně s tím od šedesátých a sedmdesátých let došlo k dovršení tohoto postupu komplexní kombinací historických pramenů s uvedenými vědními disciplínami. Tím bylo umožněno ukázat na slabiny a nedostatky, kterých se dopouštěla starší historiografie přeceňováním německé kolonizace a zároveň ukázat v pravém světle kolonizační aktivitu 11. a 12. století.^{3/}

Rozšířením pramenné základny se podstatně přispělo k pochopení osídlovacího postupu raně středověkého českého státu. "Tabula rasa" přemyslovských Čech se během několika let zaznamenáním archeologických lokalit, památek románské architektury, starších typů pojmenování sídel a patrociní stala pro nadměrné množství zakreslených informací zdánlivě až nepřehlednou. Ukázalo se tak, že věhlas českého přemyslovského státu ve 12. a 13. století nebyl náhodný, ale spočíval na hospodářsky rozvinutém zázemí.

Hustou sídelní sítí raně středověkých Čech si můžeme ukázat díky náhodně dochovaným písemným pramenům i na několika místech země. Např. v západních Čechách lokality jmenované v donacích

OSÍDLENÍ HORNÍHO POOTAVÍ

krále Vladislava II. z let 1144-1174 na sebe navazují a jejich zmapování dostáváme obraz geograficky zaokrouhleného územního celku.^{4/} Obdobně i vymezení 23 vesnic rýnáreckého kostela z roku 1203 pokrývající vrcholové partie Českomoravské vrchoviny o nadmořské výšce mezi 650 a 700 m nebo vymezení farního obvodu trutnovského z roku 1262 naznačují téměř ukončený postup osídlení v uvedených oblastech.^{5/} Ostatně Palackého-Kalouskova mapa předhusitských Čech názorně naznačuje hluboké proniknutí středověkého osídlení do podhůří pohraničních hor.^{6/}

Bohatou pramennou základnu představují pro horní Pootaví listiny ze 13. a 14. století, které naznačují rámcové uzavření osídlovacího procesu pronikajícího ve 13. století z Pootaví k horní Vltavě. V kolonizační aktivitě vedle Bavorů ze Strakonice byla zastoupena drobná šlechta, královský dvůr, řád křížovníků s červenou hvězdou a benediktinky od sv. Jiří na Pražském hradě. Na velkou državu královny Elišky, v níž byla v roce 1315 udělena emfyteuze 27 vesnicím, navazoval prastarý majetek vyšehradské kapituly na Prachaticku a královské zboží spravované z Vimperka /od 14. století též k hradu Husí/. Osady na severním svahu šumavských podhůří, většinou ještě z etapy rané kolonizace, mají malou náves a nevelký počet usedlostí. Ve vrcholových partiích rozvodí Otavy a horní Vltavy souvislá sídelní síť byla vystředána Boubínským pralesem a lesním komplexem šumavské Kvildy, za níž se během 13. a 14. století vytvořila kostra sídelní aglomerace na horní Vltavě, dotvořená pozdní kolonizací 17. a 18. století.^{7/}

S přihlédnutím k typům sídel a jejich plužin i k poznatkům získaným studiem historických pramenů a dalších mezních disciplín lze charakterizovat postup osídlení v Čechách asi takto: vnitřní Čechy, zahrnující prazemědělské území Čech s menším podílem lesů v Polabí, dolním Povltaví a dolním Pohoří spolu s dalšími enklávami na Bílínsku, Plzeňsku, Netolicku, Bechyňsku a Benešovsku, představující asi jednu třetinu země, byly zasídleny již do poloviny 11. století. Během druhé poloviny 11. a ve

12. století byla podstatně dosídlena další necelá třetina země, zejména jižní polovina české kotliny, která si i nadále uchovávala charakter lesní oblasti. Zbylá třetina byla dosídlena až za vrcholného a pozdního feudalismu. Za vrcholného feudalismu ve 13. a 14. století zhruba stejným dílem byla ještě zastoupena drobná vnitřní kolonizace, která doznívala z předešlého období a dotvořila засídlení jižní poloviny Čech, především Středočeské pahorkatiny a Českomoravské vrchoviny. Naproti tomu, zejména ve 13. století dovršila dlouhodobý osídlovací proces vrcholná kolonizace, která pronikla hluboko do podhorských oblastí Čech jen zčásti zasažených ranou kolonizací. Vrcholně kolonizační vlna, spojená se zakládáním velkoryse koncipovaných vesnických organismů typu lesních lánových vsí, se uskutečňovala především v severočeském pohraničí. Ve druhé polovině 14. století vhodné plochy ke kolonizaci byly téměř vyčerpány, nastává všeobecná stagnace, provázená na přelomu 14. a 15. století sociální napětím a vnitřními nepokoji.

Pozdně osídlovací aktivita zejména 18. století vystředala proces pustnutí, který se uplatňoval převážně v 15. a 16. století v souvislosti s vnitřními zápasy a vrchnostenským podnikáním. V celém kolonizačním procesu se setkáváme se snahou o přeměnu vhodných lesních půd v zemědělskou při uchování vyváženého zastoupení zemědělské půdy v poměru k porostlinám a lesům. Přirozeně vrcholové partie pohraničních hor zůstaly kolonizací téměř nedotčeny až do nejnóvejší doby.

V návaznosti na předešlou charakteristiku osídlovacího postupu naznačením hlavních směrů sídelně historického vývoje se pokusíme o rámcový odhad demografických poměrů. Předem nutno upozornit na hypotetičnost našeho postupu a že na výsledná čísla je třeba pohlížet jako na přibližná. Dosavadní pokusy byly většinou založeny na nepřilíživě podložených odhadech. F. Palacký naproti tomu sice zveřejnil dobové statistické údaje o počtu sídel 15. a 16. století, ale o stanovení počtu obyvatelstva ve středověkých Čechách se nepokoušel. Bude na místě úvodem zachy-

tit v následující tabulce Palackého zjištění, doplněná též Fr. Čádou.

Tab. 1. Sídlní poměry v Čechách v 15. a 16. století podle dobových pramenů

Rok	Hrady	Kapituly	Kláštery	Fary	Města a městečka	Vesnice
1410 cca	-	-	64 ^{1/}	-	-	33 323
1475 a/ b/	-	-	-	2060 1931	-	30 367 ^{2/} 30 606
1529	300	-	-	-	782	38 772 ^{3/}
1538	130	-	-	-	732	34 477 ^{3/}
1541	276 ^{5/}	20	173	2033	410 ^{4/}	30 363 ^{6/}
1582	301	-	-	-	742	36 364 ^{6/}

1/ Nejsou uvedeny žebřavé řády. 2/ Mění se počet vesnic a městeček. 3/ Vsi a samoty. 4/ Z toho 41 královských a 62 poddanských měst, 308 městeček. 5/ Hrady a tvrze. 6/ Vsi a dvory.

Pramen: 1410, 1475, 1529, 1541 a 1582 Fr. Palacký, Radhost II, s. 120 násl. 1538 F. Čáda, ČSPS 61, 1953, s. 132

V posledním údaji z roku 1582 je uveden celkový počet 3 361 100 obyvatel Čech. Přes některé, někdy i podstatné rozdíly, spatřujeme v datech do určité míry shodu. Počet vsí však se zdá příliš vysoký, ale pravděpodobně byl ovlivněn i tím, že kromě vesnic do této položky byly též započteny i vrchnostenské dvory, které spolu s dominikální půdou tvořily samostatné celky zcela oddělené v hospodářském podnikání od poddanského rustikálu. Tomu by měl navědčovat i F. Palackým zveřejněný údaj z roku 1462, podle něhož prý za krále Václava IV. bylo v Čechách 30 404 pastýřů, kteří vyháněli stáda na úhory.^{8/} V pramenu je uvedeno, že v případě většího počtu ovčáků ve vsi je započítáván jen jeden. Na panské půdě však byly samostatné ovčiny a pastýři stád dbali o to, aby panská stáda nepřecházela z vrch-

nostenských pozemků na selskou půdu a naopak. Je tedy pravděpodobné, že úhrnný počet vesnic v Čechách, přesahující 30 000 položek, zahrnuje vedle vesnic i samostatná vrchnostenská hospodářství panského velkostatku. Rovněž části vsí, náležejících do různých panství, mohly být započítávány jako samostatné vesnické jednotky. Je ale skutečností, že počet vesnic v předhusitských Čechách se pohyboval kolem 15 000. Bohužel ani pro starší dobu se nemůžeme spolehlivě opírat o údaj vyšehradské listiny k roku 1178, podle něhož K. Krofta výpočtem výnosu daně míru došel k problematickému odhadu, že v Čechách v uvedeném roce bylo asi 20 000 rádel svobodných rolníků.^{9/}

Lidnatost země úzce souvisela s přírodním prostředím a s rozlohou osídleného území. Historické vědě se zatím nepodařilo uspokojivě kartograficky zachytit postup osídlení našich zemí v raném a vrcholném středověku. Navíc do nedávna se nevědělo mnoho o velikosti raně středověkých sídel a existovaly rozdílné názory o průměrném počtu lidí, žijících v raně středověkém obydlí. Proto se setkáváme s propastnými rozdíly v dosavadních odhadech. Například J. V. Šimák předpokládal, že již v 10. století žilo v Čechách půl miliónu lidí, zatímco V. Vaněček odhadoval pro toto období pouhých 110 000 osob. W. Friedrich předpokládal, že ve 12. století byla osídlena polovina Čech, kdežto J. Lippert zahrnoval do osídleného území v Čechách jen něco přes 10 000 km². W. Friedrich uvažoval, že ve 12. století v Čechách žilo na půl miliónu obyvatel /tento údaj převzal i V. Chaloupecký/, kdežto J. Peisker se spokojil s pouhou polovinou této sumy,^{10/} V. Davídek naopak odhadl, že již na přelomu prvního a druhého tisíciletí bylo v Čechách 450 000 obyvatel, na Moravě asi 200 000 lidí. Pro přelom 12. a 13. století odhadl v Čechách na 10 000 osad či dvorců o průměrném počtu 75 lidí, čímž předpokládal v Čechách asi 750 000 venkovského lidu, na Moravě 375 000. J. Žemlička při stanovení počtu obyvatelstva na starším sídelním území Litoměřicka na konci 11. století vycházel z přibližného určení objemu roční obilné produkce určené ke spo-

třebě a došel k závěru, že počet usedlostí v tamních vesnicích se pohyboval mezi 6 až 9 při průměrném počtu 45 osob v osadě při hustotě osídlení 13 - 14 osob na 1 km².^{11/} P. Choc podrobným rozbořením situace v Čechách došel k závěru, že v polovině 13. století tam žilo mezi 675 000 - 833 000 lidí.^{12/} Ani pro 14. stol. není jednoty. Na rozdíl od J. Matiegky, který stanovil počet obyvatel předhusitských Čech na 900 000 lidí, B. Horák a B. Hřibová odhadli pro polovinu 14. století počet osob na 1 200 000, statistik A. Boháč dokonce na 2 000 000 nemluvě o odhadu v práci Těmínových uvádějících v grafu 3 000 000 obyvatel.^{13/} Vl. Srb v roce 1967 odhadl počet obyvatelstva Čech a Moravy na konci 12. století na 1 100 000 lidí a pro počátek 15. století 2 300 000 lidí. Nejnověji Z. Pavlík - J. Rychtařková a A. Šubrtová se domnívají, že kolem roku 1200 bylo v českých zemích 900 000 - 1 000 000 lidí, z toho v Čechách 600 000 lidí. Tito autoři se domnívají, že v českých zemích bylo k roku 1420 na 3 000 000 lidí.^{14/} Vzhledem ke značnému rozpětí uvedených odhadů je pravděpodobné, že pouze některé se blíží skutečnosti.

Závažným nedostatkem bylo, že se autoři aspoň pro druhou polovinu 14. a pro počátek 15. století nepokusili o výpočet domů ve vesnicích doložených předhusitskými urbáři, berními rejstříky a dalšími písemnými prameny. Rovněž pro starší období nebyl doceněn význam nejstarších donačních listin. Rozkolísanost údajů o počtu lidí v raném a vrcholném středověku u nás má svůj kořen v nedostatečné znalosti nejen velikosti vesnic, ale i rozlohy osídleného území a především úlohy vnitřní kolonizace 11. a 12. století. V této souvislosti je nutno zdůraznit, že to bylo zejména 12. století, ve kterém u nás vrcholil nápor domácího kolonizačního postupu z vnitrozemí do lesních oblastí a pouze poměrně hvozdy vzhledem ke strategické funkci zůstaly téměř nedotčeny.

Poměrně nízké odhady počtu obyvatelstva našich zemí byly způsobeny tím, že pro starší období nemáme dostatek písemných pramenů k doložení jednotlivých lokalit země. Teprve stoupají-

cí zájem o listinné potvrzení majetkového vlastnictví ve 13. století /nemluvě již o 14. století/ radikálně pozvedl křivku písemně doložených lokalit. Z tohoto hlediska historik může používat i listinných falz, vyhotovených v kláštorech, jako důkazů starého vlastnictví sídel, které církevní instituce dosud měly bez písemného potvrzení. P. Choc v záslužné studii o osídlení Čech před účastí cizích kolonistů zaznamenal tabulku o počtu sídel, doložených prameny do poloviny 13. století /údaje jsou převzaty od V. Šmilauera /do roku 1150/, V. Friedricha /do roku 1200/ a E. Schwarze /do roku 1230/. Jde vesměs o zachycení církevního majetku, teprve od 13. století se množí zmínky i o statcích světských feudálů.^{15/}

Pořízení písemného dokladu k období	Počet lokalit
do r. 1000	99 - 104
1001 - 1150	186
1151 - 1200	696
1201 - 1230	1413
1231 - 1250	1697

Pro polovinu 13. století P. Choc odhaduje v Čechách na 1 500 až 2 000 lokalit v držbě církevních institucí, z čehož vyvozuje, že k uvedenému období by bylo možné předpokládat dalších 3 000 - 4 000 sídel v majetku panovníka a světských feudálů. Sám však byl přesvědčen, že počet existujících sídel v Čechách musel být vyšší a došel k číslu kolem 7 000 lokalit /bez Chebska a Kladska/. P. Choc zpracoval uvedenou studii ještě v době, kdy historický výzkum stále ještě spočíval v heuristice písemných pramenů a blízké vědní disciplíny jen nespěle nabízely svůj přínos k historickému poznání. Zejména druhá polovina šedesátých let a sedmdesátá léta otevřely nové obzory a ukázaly, že Chocův i tak smělý odhad je podhodnocen. Kdybychom z něho vyšli, nemohli bychom dospět přirozeným přírůstkem obyvatelstva k poměrně vysokému počtu lidu předhusitských Čech.

Markantní rozdíl bychom museli vysvětlit jediné mohutnou kolonizační vlnou, pronikající do Čech ze západní Evropy během 13. a první poloviny 14. století. Dnes však víme, že ve 13. a 14. století cizí kolonisté se podíleli u nás jen na zakládání středověkých měst a několika stovek vesnic typu lesních lánových vsí.^{16/} Nedostatek místa k zakládání nových sídel nedovolil kolonizační vlně ze zahraničí zmohutnět a převrstvit domácí zasedlení a vytvořit tak předpoklad, aby Čechy stihl osud Polabských a Pobaltských Slovanů.

Ze zjištěné sítě předhusitského osídlení pro některé oblasti Čech můžeme vyvodit, že předhusitské Čechy měly kolem 17 tis. sídelních jednotek, z nichž bylo asi 40 královských měst, 130 poddanských měst a asi 350 městeček /z nichž bylo několik desítek naprosto bezvýznamných/ a dalších asi 1 650 lokalit představovaly osamocené hrady, tvrze, kostely a kláštery. Odečteme-li z celkové plochy Čech o rozloze 52 000 km² souvislé pásmo horských pohraničních lesů o rozloze asi 4 000 km² a dále plochu 3 000 km² větších vnitrozemských lesních komplexů, dospějeme k poznatku, že během raného a vrcholného feudalismu se rozšířilo osídlení z nejstaršího sídelního území vnitřních Čech o přibližné ploše asi 17 000 km² do ostatních oblastí země a dosáhlo na prahu husitské revoluce plochy kolem 45 000 km².

Nejstarší sídelní území ve vnitřních Čechách tvořila stepní a polostepní oblast, která vyplňovala Polabí, dolní Povltaví, dolní Poohří a povodí Bíliny o rozloze kolem 12 000 km², k níž musíme připočítat další enklávy o rozloze kolem 5 000 km² na Bechyňsku, Chýnovsku, Netolicku a Prácheňsku, Plzeňsku, Loketsku, v dolním Posázaví a v několika dalších místech. Již před druhou polovinou 11. století docházelo k zakládání nových sídelních jednotek za hranicemi staršího sídelního území. V další etapě druhé poloviny 11. a ve 12. století mocný sídelní proud zaútočil nejen do vnitrozemských hvozdů, ale i ve směru k pohraničním horám a z české i moravské strany do českomoravské vrchoviny. Již tehdy došlo v důsledku usilovné kolonizace na ploše kolem

12 000 km² ke vzájemnému propojení nejstaršího sídelního území s jihočeskými enklávami. Tím se rozšířila sídelní oikumena v Čechách téměř dvojnásobně a osídlení dosáhlo nadmořské výšky 500 až 600 m.^{17/}

Ve vrcholně kolonizačním období 13. a 14. století, poznamenaném zakládáním středověkých měst, doznívala domácí kolonizace ve výše položených místech o rozloze asi 7 000 km² a projevila se jednak zakládáním nových vsí nevelkých rozměrů /např. Lhoty/, jednak rozšiřováním zemědělské půdy existujících vesnic na úkor přilehlých lesů často ve spojitosti se zaváděním emfiteutického práva a vnitřní přestavbou vesnic. Současně na ploše o rozloze asi 4 000 km² se uplatňovala zejména ve výše položených místech severní poloviny Čech vrcholná kolonizace i za účasti cizích kolonistů. Zatím co dílem domácí kolonizace bylo budování lesních návesních vsí, produktem vrcholné kolonizační vlny bylo budování lánových vsí především v podhůří pohraničních hor. Dodejme ještě, že po částečném ústupu osídlení v 15. až 17. století se během 18. století obnovila kolonizační aktivita, která navíc využila i vysoko položené pohraniční oblasti, v nichž se usadili lidé, kteří našli obživu v pastevectví, zpracování dřeva nebo v jiné zemědělské výrobě.

Při rekonstrukci vývoje demografických poměrů raně a vrcholně středověkých Čech se odvoláváme na závěry studie o vesnici v sídelní struktuře předhusitských Čech.^{18/} Rozborem strahovských písemností z let 1143 - 1148 bylo zjištěno, že tehdy na starším sídelním území při radonickém statku v Poohří žilo v 5 vesnicích kolem 310 lidí, což svědčí o poměrně hustém zasedlení, se kterým se setkáváme v témže období i na Slánsku. Srovnáním těchto údajů ze strahovským urbářem z roku 1410 lze vypočítat, že počet obyvatelstva v uvedených oblastech stoupl zhruba na trojnásobek. Dále byl učiněn pokus na vzorku kolem 500 lokalit o výpočet průměrné velikosti předhusitské vesnice v Čechách, a to jak na nejstarším sídelním území vnitřních Čech a v oblastech raně kolonizace kolem menších sídelních jader

/např. Bechyňsko, Netolicko/, která se v průměru pohybovala kolem 19 usedlostí ve vsi, tak i v dalších oblastech rané kolonizace /průměrně 12 usedlostí ve vsi/ a vrcholné kolonizace /průměrně 29 usedlostí/.

Z těchto údajů kombinovaných s rozlohou osídlené plochy lze dojít k určitým závěrům. Při stanovení průměrného počtu členů poddanské rodiny v raném středověku vyjdeme z předpokladu 6 osob, pro vrcholný středověk 6 - 7 osob.^{19/} Víme totiž, že spolu s hospodářem a jeho manželkou bydleli ve společném domě někteří z rodičů, svobodní sourozenci, děti a případně i služebnictvo. V důsledku špatné výživy a častých chorob se setkáváme s neúplnými rodinami a z tohoto důvodu je nutno optimální počet snížit na uvedená čísla. Při výpočtu pro raný středověk bylo možno vyjít z torzovitých údajů listin, pro vrcholný středověk z bohatých pramenů účetního charakteru, které bylo nutno vzájemně kombinovat spolu s poznatky o sídelním vývoji Čech a vzájemně konfrontovat k létům 1050, 1200 a 1400.

Počet venkovského obyvatelstva raně a vrcholně středověkých Čech musíme nyní zvýšit o ty, kteří náleželi k vládnoucí skupině nebo byli v její službě, a dále o vrstvu nesvobodných řemeslníků. Podle mého mínění v polovině 11. století bylo v přímé službě knížete a církve /knížecí družina, bojovníci na hradech, řemeslníci a obchodníci v podhradí kastelánů, lidé pověřeni správou na knížecích dvorcích, strážní službou, na celnicích, přívozech a brodech, duchovní při kapitulách, klášterech a kostelích/ asi 18 000 osob. Dohromady s venkovským lidem to činí kolem 450 000 lidí.

Kolonizace podstatně změnila hospodářský ráz vnitrozemských i okrajových oblastí Čech. Rozvoj výrobních sil v zemědělství vytvořil podmínky k rozkvětu tržních osad ještě hluboko ve 12. století. Tehdy se rozkládala stará knížecí soustava, opírající se o viliky a založená na dvorcovém systému, vázaném s řemeslnou výrobou nesvobodné čeledi. Ve vnitrozemí v podhradí kastelánů se rozrůstal počet tržních osad /Praha, Žatec, Litoměř-

Tab. 2 Rekonstrukce struktury venkovského osídlení a demografického vývoje středověkých Čech (bez opavěných sídel a sídel městského typu)

Ú z e m í	Osidlené území v km ²	Přibližný počet lokalit	Průměrný počet obydlí na lokalitu	Počet obydlí v tis.	Počet osob na obydlí	Počet osob v tis.
I. Polovina 11. století						
1. Starší sídelní území (lesostep)	12 000	4 000	11	44	6	264
a) Vnitřní Čechy	5 000	2 000	9	18	6	108
b) Sídelní enklávy						
2. Mladší sídelní území (lesní oblasti)	3 000	1 600	5	8	6	48
a) Sídelní enklávy	2 000	1 000	2	2	6	12
b) Samoty	22 000	8 600	8,4	72	6	432
Celkem						
II. Přelom 12. a 13. století						
1. Starší sídelní území (lesostep)	17 000	6 500	15	97,5	6	585
2. Mladší sídelní území (oblasti raně lesní kolonizace)	12 000	4 500	8	36	6	216
Celkem	29 000	11 000	12,1	133,5	6	801
III. Přelom 14. a 15. století						
1. Starší sídelní území (lesostep)	17 000	7 000	19	133	6	798
2. Mladší sídelní území (lesní oblasti)	12 000	4 500	15	67,5	6	405
a) Oblasti raně lesní kolonizace	7 000	3 000	12	36	7	472,5
b) Oblasti pokračující vnitřní kolonizace	4 000	500	29	14,5	6	216
c) Oblasti vrcholně středověké kolonizace	40 000	15 000	16,7	251	7	252
Celkem						87
						101,5
						1 506
						1 757

ce apod./.. V důsledku velkých přeměn politických a hospodářských knížecí družina ztrácela svůj význam. Její příslušníci se stali zčásti základnou drobné šlechty. Velký knížecí majetek postupně přecházel do dědičné držby správců hradů, z nichž se vytvářel šlechtický stav. V převážné části vnitřních Čech osídlovací postup již narážel na nepřekonatelné hranice definitivně osídleného území a tuto bariéru bylo možno překonat masovým postupem do přilehlých lesních oblastí. Na feudálním principu pozemkové odvislosti poddaných feudální pozemkoví vlastníci usilovali o zřízení řemeslně specializovaných výrobních středisek při feudálních sídlech a vytvořili tak předpoklad pro vznik poddanských městeček. Na mnohých místech se stal neoddělitelnou součástí feudálního sídla vlastnický tribunový kostel, který postupem doby nabyl funkce farního kostela. Na mladším sídelním území se setkáváme s normativními typy lesních návesních vsí, v nichž teprve později rostlinná produkce předčila chov dobytka. Dynamický rozvoj v hospodářských a společenských vztazích předznamenal nástup vrcholně feudálního období. Nedopouštíme se asi velkého omylu, když odhadnutý počet poddanského obyvatelstva na přelomu 12. a 13. století v Čechách 801 tis. rozmnožíme o dalších asi 34 000 nezemědělského a nezávislého obyvatelstva. Úhrnem tedy v uvedeném období na prahu vrcholného středověku bylo v Čechách kolem 835 000 obyvatel.

Hluboké přeměny ve 13. století umožňovaly další výrazný hospodářský pokrok v zemědělství i v řemesle a s ním spojený přechod od naturálního hospodaření k peněžnímu. Nové formy výrobního i správního systému byly předpokladem ke vzniku klasických středověkých měst, početného množství pevných hradů i tvrzí a v neposlední řadě i husté sítě venkovských městeček. Rozvoj poddanských měst a městeček těsně souvisel s rozvojem feudálního velkostatku ve 13. století. Nižší produktivité zemědělské výroby na mladším sídelním území patrně dostačovala síť poddanských měst a městeček. Naproti tomu královská města byla zakládána ve 13. a 14. století z iniciativy panovníka převážně na

nejstarším sídelním území vnitřních Čech. Tak zajišťovala obchodní styk s cizinou a měla působnost do širokého okolí. Zakládání královských měst v nejúrodnějších oblastech země souvisí s většími možnostmi vzájemné směny řemeslnických a zemědělských výrobků. Zemědělské zázemí v zřetelných oblastech státu vyžadovalo mnohem více pracovních nástrojů a dalších řemeslnických výrobků než méně produktivní venkov "v horách", zaměřený spíše na živočišnou výrobu. Obyvatelstvo početně zasídlených měst mohlo být dostatečně zásobováno obilím ze širokého zázemí "kraje". Nesporně tady hrály významnou úlohu i jiné faktory, jako např. panovníkova snaha o zajištění královské moci na citlivých místech vnitrozemí.

Početnou složku obyvatelstva Čech za vrcholného feudalismu tvořilo měšťanstvo. Vůdčí postavení v zemi měla přirozeně Praha. V. V. Tomek napočítal pro dobu Karlova na území Starého a Nového Města pražského, Malé Strany, Hradčan a Vyšehradu asi 4000 domů. V ostatních asi 35 královských městech při průměrném počtu 350 měšťanských domů můžeme odhadnout kolem 12 250 domů.^{20/} Při průměrném počtu 7-8 osob žijících v domech královských měst dojdeme k závěru, že v Praze a v ostatních českých královských městech mohlo žít v předhusitské době mezi 113 750 až 130 000 lidí. Ve 120 poddanských městech v Čechách o průměrném počtu 180 domů lze počítat asi 21 600 domů.^{21/} Vedle poddanských měst na mladším sídelním území měla významnou úlohu i nevelká poddanská městečka. V předhusitských Čechách jich bylo kolem 300 při průměrném počtu 80 domů. V městečkách tohoto typu mohlo být asi 24 000 domů, celkově v poddanských městech a městečkách bylo úhrnem asi 45 600 domů. Při průměrném počtu 5-6 osob lze dojít k závěru, že tam žilo kolem 228 000 až 273 600 lidí. Celkově tedy ve všech českých městech a městečkách předhusitské doby žilo mezi 341 750 až 403 600 lidí.

Ke zjištěnému počtu venkovského a městského obyvatelstva předhusitských Čech musíme ještě připočítat příslušníky feudalů a duchovenstva. Počet předhusitských far v Čechách, nepo-

čítaje filiální kostely, přesahoval sumu 2000. Z vizitačního protokolu pražského arcijáhenství a z dalších písemností církevní proveniencí je známo, že i na venkovských farách v předhusitské době působili vikáři /kaplaní/ a oltářníci. Můžeme tedy předpokládat, že v předhusitských Čechách bylo kolem 6000 příslušníků farního kléru a další klerici v počtu kolem 2000 osob byli členy kapitul, příslušníky rytířských a žebravých řádů, mnichy a osobami pověřenými správou špitálů, škol apod. Základní složku feudální vládnoucí třídy tvořili světští feudálové /páni, rytíři/, jejichž počet s příslušníky rodin a početnou vrstvou zemanů a svobodníků se mohl pohybovat kolem 42 000 osob.

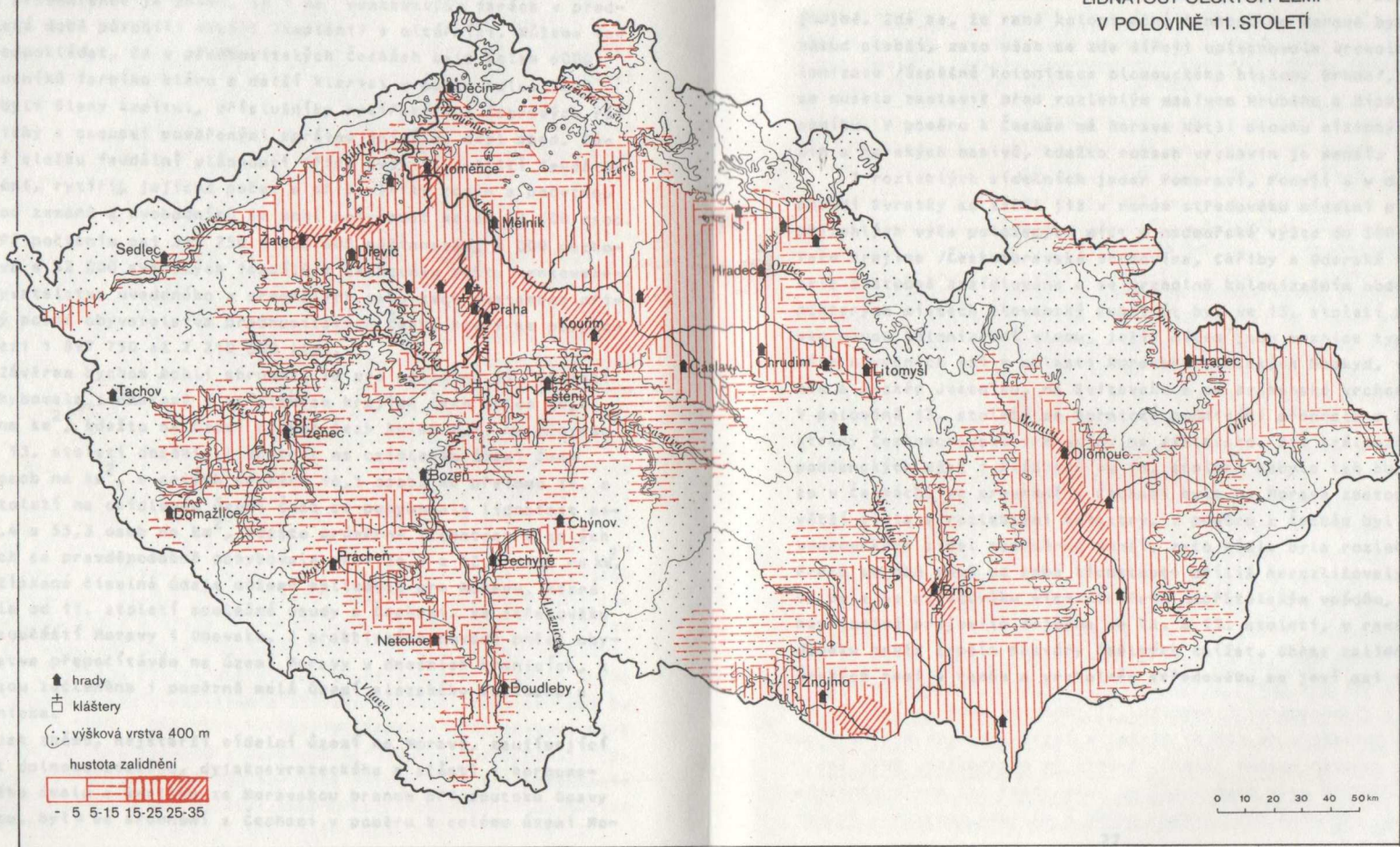
Připočtením asi 341 750 - 403 600 měšťanstva, 8 000 duchovenstva a 42 000 světských feudálů k celkovému počtu venkovského obyvatelstva uvedeného v předešlých tabulkách dostaneme přibližný počet obyvatelstva předhusitských Čech, který se pohyboval mezi 1 897 750 až 2 210 600 lidí.

Závěrem bychom mohli shrnout, že pro polovinu 11. století se pohybovala lidnatost v osídlených krajích Čech kolem 20,4 osob na km², kdežto na území celých Čech kolem 8,7, na přelomu 12. a 13. století dosáhla lidnatost na osídleném území Čech 28,8 osob na km², v celých Čechách 16,1 osob. Na přelomu 14. a 15. století na osídleném území Čech se pohybovala lidnatost mezi 47,4 a 55,3 osob na km², kdežto průměrná lidnatost v celých Čechách se pravděpodobně pohybovala mezi 36,5 a 42,3 osob na km².

Získané číselné údaje můžeme aplikovat pro Moravu, která sdílela od 11. století společné osudy s Čechami. Ve středověku bylo součástí Moravy i Opavsko. Z praktických důvodů počet obyvatelstva přepočítávám na území Moravy v dnešních hranicích, k níž jsou začleněna i poměrně malá území slezského Těšínska a Javornicka.

Jak známo, nejstarší sídelní území na Moravě, zaujímající oblast dolnomoravského, dyjskosvrateckého a zčásti i hornomoravského úvalu a krajinu za Moravskou branou při soutoku Opavy a Odrou, bylo ve srovnání s Čechami v poměru k celému území Mo-

LIDNATOST ČESKÝCH ZEMÍ
V POLOVINĚ 11. STOLETÍ

ravy poněkud rozlehlejší. V raném středověku vedle údělného Olomoucka se hrála významnou úlohu i údělná knížectví v Brně a ve Znojmě. Zdá se, že raně kolonizační činnost na Moravě byla poněkud slabší, zato však se zde šířející uplatňovala vrcholná kolonizace /úspěšná kolonizace olomouckého biskupa Bruna/, i když se musela zastavit před rozlehlým masivem Hrubého a Nízkého Jeseníku. V poměru k Čechám má Morava větší plochu nížinných poví a horských masivů, kdežto rozsah vrchovin je menší.

Z rozlehlých sídelních jader Pomoraví, Podyjí a v dolním povodí Svatky se šířil již v raném středověku sídelní proud do přilehlých výše položených míst o nadmořské výšce do 500-600 m. Tato krajina /Českomoravská vrchovina, Chřiby a Oderské vrchy/ byla postupně osídlována a ve vrcholně kolonizačním období na některých místech slovanský substrát byl ve 13. století převrácen novou kolonizační vlnou, jejíž dílem jsou vesnice typu lesních návěsných vsí v oblasti Moravsko-slezských Beskyd, ve Hrubém a Nízkém Jeseníku, na Svitavsku a na Drahanské vrchovině. V polovině 13. století se hornické podnikání přeneslo z české strany Českomoravské vrchoviny na Jihlavsko. Síť královských a poddanských měst i klášterů ve 13. století nebyla tak hustá jako v Čechách. Ve srovnání s Čechami byla na Moravě zastoupena větší sídla s rozlehlými katastry. V poměru k Čechám byl počet venkovských sídel nepoměrně menší, zato sídla byla rozlehlejší. Proto se obě země od sebe lidnatostí příliš nerozlišovaly. Morava byla ve středověku více otevřena nepřátelským vpádům, což se nepříznivě projevilo zejména ve 12. a 13. století, v raném středověku navíc trpěla nesváry údělných knížat. Obraz zalidnění českých zemí v raném a vrcholném středověku se jeví asi takto:

Tab.3 Počet obyvatel a lidnatost Českých zemí
v raném a vrcholném středověku

Období	Počet obyvatel			Počet obyvatel v Českých zemích na km ²
	Čechy	Morava	celkem	
ca 1050	450 000	230 000	680 000	8,7
ca 1200	883 000	400 000	1283 000	15,8
ca 1400 a	1897 750	902 250	2800 000	35,9
b	2210 600	1059 400	3270 000	41,9

a/ minimální b/ maximální

Zjištěné údaje můžeme porovnat s výpočty obyvatelstva evropských zemí, ke kterým došli zahraniční badatelé. Lidnatost německé oblasti římské říše ve středověku se zabýval R. Köttschke, který došel k závěru, že ve 12. století se tam lidnatost pohybovala kolem 10 lidí na 1 km², kdežto ve 14. století kolem 20 osob na 1 km².^{22/} Tento odhad na první pohled se zdá nízký. Ve srovnání s našimi zeměmi nižší zalidněnost Německa je ale ovlivněna existencí rozlehlého alpského masivu a řídce osídlenou písčnou oblastí severního Německa. Pro středověké Uhry se pokusil o výpočet lidnatosti G. Györfy, který pro 12. století počítá s rozsahem osídleného území o ploše 200 000 km² /z celkové plochy o rozloze 330 000 km² / s průměrným počtem deseti lidí na 1 km² /6 osob na 1 km² celkové plochy státu/. Zdárný populační vývoj Uher byl přerušen na přelomu třicátých a čtyřicátých let 13. století vpádem Tatarů, jemuž padlo za oběť více než 60% území Velké uherské nížiny a asi 20% území v Zadunají /jihozápadní Slovensko/.^{23/} Uhry se tehdy rozvíjely s určitým opožděním za našimi zeměmi a jejich rozkvět byl na dlouhá léta zvrážen vpádem Tatarů, Györfy je přesvědčen, že v letech 1330-1340 byla země úspěšnou kolonizací již zcela obnovena, kdy počet obyvatel opět dosáhl počtu 2 milionů obyvatel. Polský

historik E. Vielrose odhadoval pro čtyřicátá léta 14. století 1 236 000 lidí na území Polska, tj. 8,1 osob na 1 km². Zalidněnost země byla nerovnoměrná - ve Velkopolsku se pohybovala kolem 6,1 na 1 km² /360 000 obyvatel/, v Mazovsku kolem 9,1 /298 000 lidí/ a v Malopolsku 10,7 na 1 km² /621 000 lidí/.^{24/} Na polsko-německém území Slezska, které tehdy náleželo k české koruně bylo zalidnění mnohem větší. Podle německého historika K. Lamprechta bylo již v roce 1260 zejména v Dolním Slezsku na 1 500 kolonizačních vesnic s 150 000 - 180 000 německých kolonistů. Tento počet je asi přehnaný, ale svědčí o tom, že Slezsko bylo nejzalidněnější zemí Polska a neodlišovalo se příliš od poměrů v Čechách, na Moravě a v Lužici. Ostatně hustá síť farní organizace ve Slezsku odpovídá poměrům v Čechách.

Za předpokladu, že zalidnění v Čechách na přelomu 12. a 13. století se pohybovalo kolem 16 osob na km² a na přelomu 14. a 15. století kolem 40 osob na km² lze předpokládat, že průměrné zalidnění v Čechách na konci přemyslovské epochy /přelom 13. a 14. století/ se pohyboval kolem 25 - 30 osob na km². Porovnáním tohoto údaje s výsledky bádání B. Urtanise lze říci, že České země náležely ve 14. století mezi nejzalidněnější země tehdejší Evropy a nepochybně si držely primát ve středoevropské oblasti. B. Urtanis totiž zjistil, že v uvedené době se pohybovala hustota zalidnění v Itálii kolem 35 osob, ve Francii kolem 32 osob na km², kdežto v Německu to bylo v průměru kolem 17, v Anglii kolem 13 a ve Španělsku dokonce kolem 10 osob na km².^{25/}

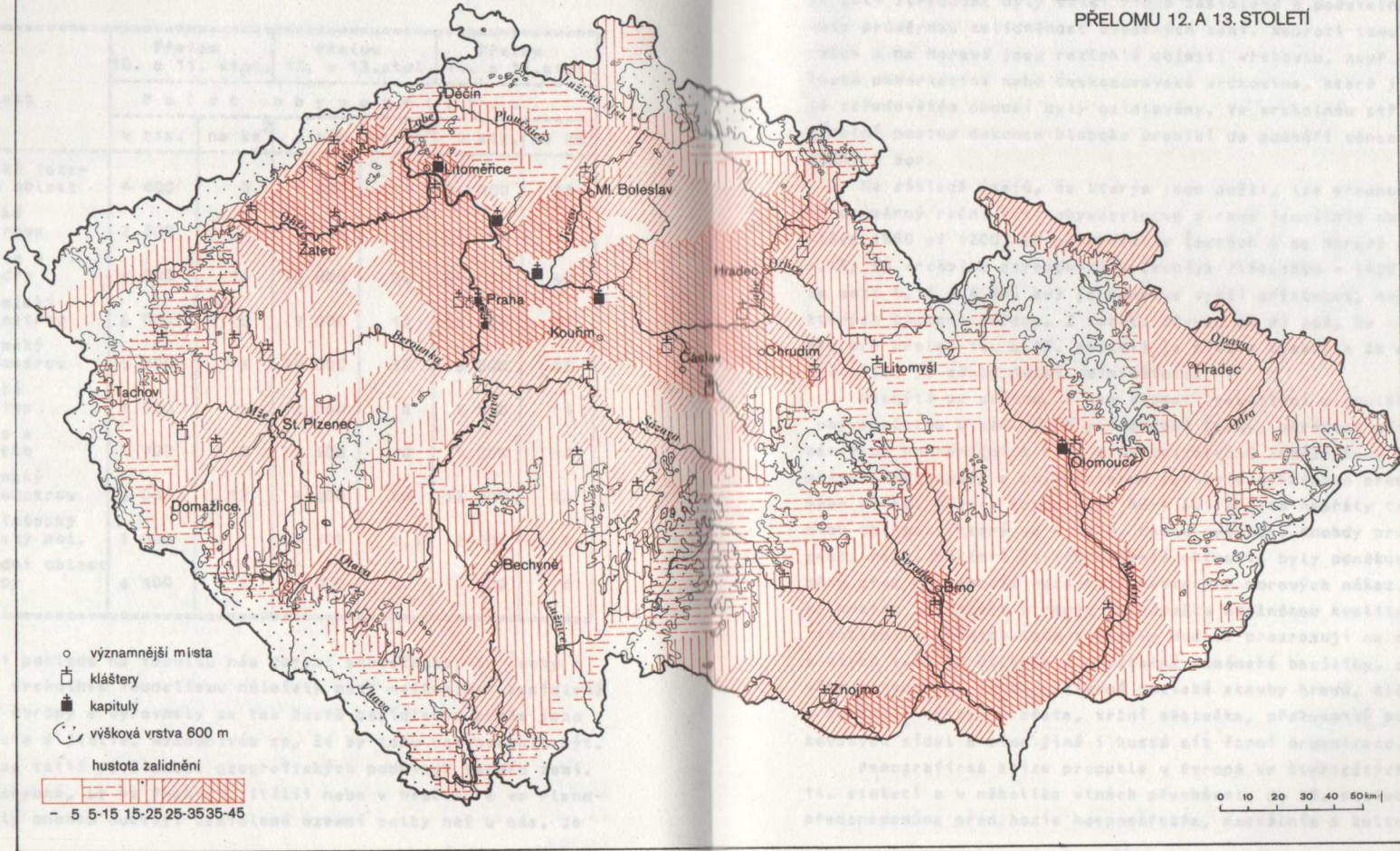
Zalidněním středověké Evropy se zabývala řada dalších badatelů, z nichž uvedme alespoň J. Belocha, J. C. Russella, E. Lévassera. Výsledky jejich bádání se na mnohých místech rozcházejí a z části jsou zveřejněny v publikaci Normana J. G. Poundse.^{26/} Pokusil jsem se o srovnání číselných údajů uvedených autorů, kteří na rozdíl od B. Urtanise předpokládají hustější osídlení ve středověké Evropě. S přihlédnutím ke geografickým podmínkám a k politickému i hospodářskému vývoji jednotlivých oblastí jsem došel k tomuto přehledu demografického vývoje v Evropě.

Tab. 4 Počet obyvatel a lidnatost v Evropě
kolem roku 1000, 1200 a 1400

Oblast	Přelom 10. a 11. stol.		Přelom 12. a 13. stol.		Přelom 14. a 15. stol.	
	Počet obyvatelstva					
	v tis.	na km ²	v tis.	na km ²	v tis.	na km ²
Německá jazy- ková oblast	4 000	8	7 000	14	14 000	28
Britské ostrovy	2 500	7	3 500	10	7 000	20
Francie a Flandry	8 000	16	12 000	24	20 000	40
Pyrenejský poloostrov	6 000	10	7 000	12	10 000	17
Apeninský poloostrov	5 000	16	10 000	32	13 000	42
Uherská kotlina	1 000	4	2 000	8	3 500	14
Polsko a Slezsko	700	4	1 400	8	3 000	18
Balkánský poloostrov	6 000	12	9 000	18	12 000	24
Skandinávský a Jutský pol.	1 000	1	1 500	1,5	2 000	2
Východní oblast Evropy	4 500	2	9 000	4	13 500	6

Při pohledu na tabulku nás zarazí skutečnost, že Čechy v raném a vrcholném feudalismu náležely mezi nejhustěji osídlené oblasti Evropy a vyrovnaly se tak hustě osídleným zemím jako je Francie a Itálie. Nedomnívám se, že by tomu tak nemohlo být. Musíme se totiž povšimnout geografických podmínek těchto zemí. Je nepochybné, že ve Francii, Itálii nebo v Německu a ve Flandrech byly mnohem hustěji osídlené územní celky než u nás. Je

LIDNATOST ČESKÝCH ZEMÍ NA
PŘELOMU 12. A 13. STOLETÍ

však skutečností, že uvedené země jsou prostoupeny horskými masivy /Alpy, Apeniny, Pyreneje, Francouzské středohoří/, které po celý středověk byly velmi řídko osídleny a podstatně snižovaly průměrnou zalidněnost uvedených zemí. Naproti tomu v Čechách a na Moravě jsou rozlehlé oblasti vrchovin, např. Středočeská pahorkatina nebo Českomoravská vrchovina, které již v raně středověkém období byly osídlovány. Ve vrcholném středověku sídelní postup dokonce hluboko pronikl do podhůří věnce pohraničních hor.

Na základě údajů, ke kterým jsme došli, lze předpokládat, že průměrný roční růst obyvatelstva v raně feudálním období /léta 1050 až 1200/ se pohyboval v Čechách a na Moravě kolem 4,1%, ve vrcholně středověkých Čechách /léta 1200 - 1420/ dokonce mezi 4,1% - 4,9%, což je poněkud vyšší přírůstek, než v některých částech Evropy. Z tohoto důvodu se mi zdá, že horní odhad pro přelom 14. a 15. století je příliš vysoký a že mnohem reálnější je odhad dolní /minimální/.

Naskýtá se otázka, v čem hledat vysvětlení plynulého růstu obyvatelstva u nás. Raně středověké Čechy, chráněné přírodní bariérou pohraničních hor, byly dostatečně zabezpečeny před nepřátelskými vpády a obyvatelstvo tak bylo uchráněno před válečnými katastrofami. Pohraniční hory asi příliš nepřálý tranzitnímu obchodu, který se Čechám často vyhýbal. Mnohdy proto naše země, resp. některé jejich odlehlé oblasti, byly poněkud chráněny před nebezpečím rozšíření některých morových nákaz. Poměrně hustou lidnatost v raném středověku umožněnou kvalitní půdou lesostepí vnitřních Čech a Moravy dodnes prozrazují na mnohých místech venkova dochované prostorné románské basiliky, z vrcholného středověku velmi nákladné gotické stavby hradů, klášterů a kostelů, výstavná města, tržní městečka, překvapivý počet venkovských sídel a mimo jiné i hustá síť farní organizace.^{27/}

Demografická krize propukla v Evropě ve čtyřicátých letech 14. století a v několika vlnách přecházela do 15. století. Byla předznamenána předchozím hospodářským, sociálním a kulturním

rozvojem, který dosáhl optima v dovršení středověké kolonizace, rozvoje měst, obchodních i kulturních styků. Hluboké sociální rozpory, násobené nadměrným bohatstvím na jedné a chudobou na straně druhé, byly zdrojem vnitřního napětí a sociálního vření. Feudální rozdrobenost bránila dalšímu rozvoji výroby. Začarovaný kruh stagnujících výrobních sil a vztahů byl prohlubován nedostatkem potravin a častým šířením epidemií. Snad ještě v důsledku izolovanosti našich zemí po ukončení vlády krále Jana Lucemburského se dotkl černý mor /1347-1351/ Čech jen okrajově. Mnohem větší následky, jak ukázal v záslužné práci E. Maur, nepochybně zanechaly morové nákazy ze druhé poloviny 14. a z počátku 15. století, zejména morové epidemie z let 1357-1363 a z roku 1380. Podle Maurova zjištění podlehl morové nákaze v roce 1380 na 15% veškeré populace Čech.^{28/} Zdá se tedy, že část obyvatelstva českých zemí podlehla moru v roce 1380 i dalším nákazám z let 1390, 1403-1406, 1414 až 1415. Později se úbytek populace prohloubil za všeobecné krize feudálního systému u nás, které se projevila hlubokými společenskými rozpory a vrcholila vnitřními rozbroji v epoše husitské a předbělohorské a byla dovršena za třicetileté války.

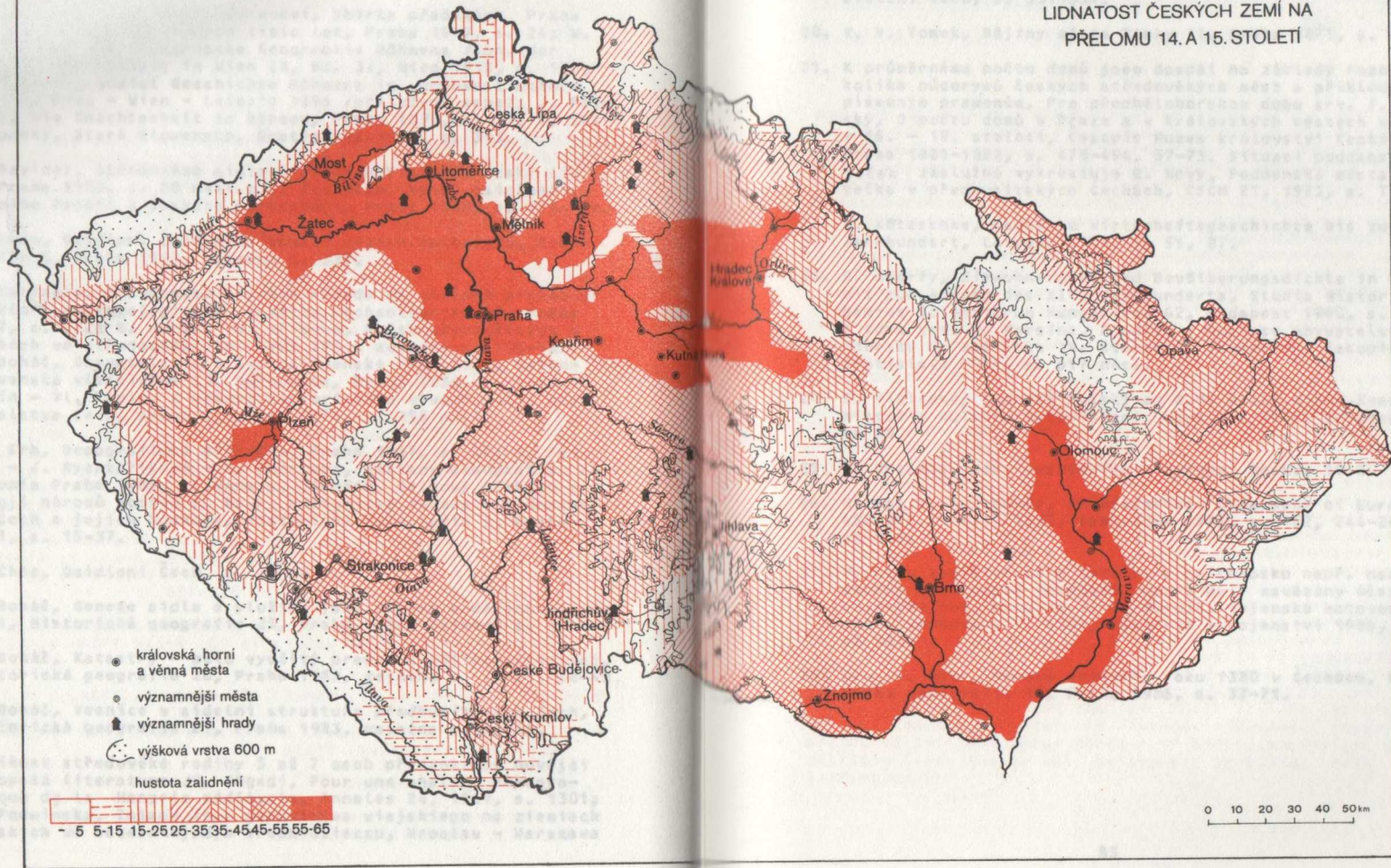
P o z n á m k y

1. K charakteristice hospodářského a společenského vývoje srovnaj D. Třeštík, K sociální struktuře přemyslovských Čech, ČSCH 19, 1972, s. 537-567; Tentyž, Proměny české společnosti ve 13. stol., Folia historica bohemia 1, Praha 1979, s. 132-154. Nejnovější přehled podává J. Zemlička, Století posledních Přemyslovců, Praha 1986.
2. Vl. Šmilauer, Osídlení Čech ve světle místních jmen, Praha 1960; V. Mencl, Středověká architektura na Střední Vltavě, Umění 10, 1962, s. 217-247; A. Zápotocký, Slovanské osídlení na Litoměřicku, Památky archeologic. 56, 1965, s. 205-391; J. Sláma, Příspěvek k vnitřní kolonizaci rané středověkých Čech, AR 19, 1967, s. 433-445; Z. Boháč, Patrocinia jako jeden z pramenů k dějinám osídlení, ČSCH 21, 1973, s. 369-388; M. Štěpánek, Strukturální změny středověkého osídlení I-II, ČSCH 17, 1967, s. 457-488, 649-680; E. Cerný, Zaniklé středověké osady a jejich pluziny. Metodika historickogeografického výzkumu v oblasti Dražanské vrchoviny, Studie CSAV, č. 1-1979, Academia Praha 1979, Z. Boháč, Katastry - málo využitý pramen k dějinám osídlení, Historická geografie 20. Sborník k šedesátinám akademika J. Purše, Praha 1982, s. 15 až 88; Tentyž, Geneze sídla a pluziny jako pramen k dějinám osídlení, Historická geografie 25, Praha 1986, s. 7-52.
3. Srv. kand. práci z r. 1968 - Z. Boháč, Dějiny osídlení středního Povltaví v době předhusitské, Zem. muzeum UVTI Praha 1978; J. Zemlička, Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století, Praha 1980. K metodice této problematiky srv. Z. Boháč, K novému pojetí studia dějin osídlení v Čechách, Badania z dziejow osadnictwa i toponimii, Wrocław - Warszawa - Krakow - Gdansk 1978, s. 21-31; Tentyž, K metodice studia dějin předhusitského osídlení v Čechách, Historická geografie 17, Praha 1978, s. 3-62; J. Klápště - J. Zemlička, Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy, ČSCH 27, 1979, s. 884-906.
4. J. Čechura, Hospodářský význam plaského kláštera v době přemyslovské, Historická geografie 18, Praha 1979, s. 233 násl. mapy č. 28 a 29.
5. CDB II, č. 33, s. 30; RBM II, č. 2671, s. 1169.
6. F. Palacký - J. Kalousek, Historická mapa Čech /Mappa historica Regni Bohemiae/, Praha 1875.
7. Srv. přiloženou mapu.
8. F. Palacký, Historické zprávy o lidnatosti země české, Radhost II, Praha 1872, s. 120.

9. K. Krofta, Staročeská daň míru, Sborník prací věnovaných P. N. Miljukovu, Praha 1929, s. 190 násl.
10. J. V. Šimák, O knížeti Václavovi, Sbirka přednášek, Praha 1929; V. Vaněček, Prvních tisíc let, Praha 1949, s. 24; W. Friedrich, Die historische Geographie Böhmens /Abh. der Geogr. Gessellschaft in Wien IX, Bd. 3/, Wien 1913, s. 130; J. Lippert, Sozial Geschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit I, Prag - Wien - Leipzig 1896 /přiložená mapa/; J. Peisker, Die Knechtschaft in Böhmen, Praha 1890, s. 31; V. Chaloupecký, Staré Slovensko, Bratislava 1923, s. 313.
11. V. Davídek, Středověké sídlení českých Slovanů, Český lid 5, Praha 1950, s. 69 násl.; J. Zemlička, Vývoj osídlení dolního Poohří a českého středohoří, Praha 1980, s. 174-176.
12. P. Choc, Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů, Demografie 5, Praha 1963, zejména s. 337.
13. J. Matiegka, Etnogenese českého národa na základě archeologickém a antropologickém, Památky archeologické 29, Praha 1917, s. 122; B. Horák - B. Hřibová, Počet obyvatelstva v Čechách ve středověku, Sb. ČSSZ 1954, zejména s. 126-127; A. Boháč, Obyvatelstvo v Československé republice, Československá vlastivěda II. Národopis, Praha 1936, s. 6-8; T. Těmin - Vl. Těmin, K otázce historického vývoje počtu obyvatelstva Čech, Demografie 16, 1974, s. 250 násl.
14. Vl. Srb, Demografická příručka, Praha 1967, s. 20; Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Subrtová, Základy demografie, Academia Praha 1986, zejména s. 560-562. Celkový přehled o vývoji národů podává E. Maur, Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota, Historická geografie 5, Praha 1971, s. 15-37.
15. P. Choc, Osídlení Čech, s. 47 násl.
16. Z. Boháč, Geneze sídla a plůžiny jako pramen k dějinám osídlení, Historická geografie 25, Praha 1986, zejména s. 10-11.
17. Z. Boháč, Katastry - málo využitý pramen k dějinám osídlení, Historická geografie 20, Praha 1982, zejména s. 26-28, 38-40.
18. Z. Boháč, Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech, Historická geografie 21, Praha 1983, zejména s. 56-61.
19. Velikost středověké rodiny 5 až 7 osob předpokládá novější evropská literatura /E. Fűgedi, Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale, Annales 24, 1969, s. 1301; Z. Podwinska, Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym sredniowieczu, Wrocław - Warszawa

LIDNATOST ČESKÝCH ZEMÍ NA
PŘELOMU 14. A 15. STOLETÍ

Kraków - Gdańsk 1971, s. 84; J. Herrmann, Die Slaven in Deutschland, Berlin 1972 /2 Auflage/, s. 130; P. Choc, O-sídlení Cech, s. 331-334.

20. V. V. Tomek, Dějiny města Prahy II, Praha 1871, s. 432.
21. K průměrnému počtu domů jsem dospěl na základě rozboru několika půdorysů českých středověkých měst s přihlédnutím k písemným pramenům. Pro předbělohorskou dobu srv. F. Dvorský, O počtu domů v Praze a v královských městech v Čechách v 16. - 19. století, Časopis Muzea království Českého 55-56, Praha 1881-1882, s. 478-494, 57-73. Situaci poddanských městeček záslužně vykresluje R. Nový, Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách, ČSCH 21, 1973, s. 73-109.
22. R. Kötzschke, Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert, Leipzig 1908, s. 51, 87.
23. G. Györfy, Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 42, Budapest 1960, s. 1-31. K tomu srv. R. Marsina, O počte a hustote obyvateľstva v Uhorsku do začiatku 14. storočia, Historický časopis 9, Bratislava 1961, s. 617 násl.
24. E. Vielrose, Ludność Polski od X. do XVIII. wieku, Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa 1957, zejména s. 47 až 49.
25. B. Uralis, Rost naselenija v Evrope, Moskva 1940.
26. Norman J. G. Pounds, An historical geography of Europe 450 B.C. - A.D. 1330, Cambridge 1973, s. 182, 244-245, 325 až 843.
27. Vysokou zasedlenost v Čechách a na Chebsku např. naznačuje součet osob podle farností, které byly zavázány účastí na vojenské hotovosti /srv. J. Durdík, Vojenská hotovost chebského venkova v r. 1395, Historie a vojenství 1986, s. 561 až 583.
28. Srv. E. Maur, Morová epidemie roku 1380 v Čechách, Historická demografie 10, Praha 1986, s. 37-71.

Зденек Богач

История заселения и демографического развития Чешских земель до 15 века

Резюме

Во вступительной части автор обращает внимание на то, что развитие заселения является динамическим процессом, который необходимо изучать в тесной связи с политическим, экономическим и демографическим развитием чешского государства раннего и развитого средневековья. Результатом великолепной колонизации 11 - 14 веков в Чешских землях было заселение обширных лесных пространств страны, прилегающих к старейшей заселенной территории внутренней Чехии и моравских долин.

После необходимого обзора результатов проведенных исследований автор делает попытку определить масштабы старейшей заселенной территории в Чехии и ранней и развитой колонизации, численность населенных пунктов в областях колонизации. Анализом догуситских урбариев он попытался определить среднюю величину догуситской деревни и численность жилых домов и людей на старейшей заселенной территории и в областях ранней и развитой колонизации. При предположении, что средневековое жилье обитало в среднем около 6 человек, он пришел к выводу, что в половине 11 века Чехию населяло около 450 000 человек при средней плотности 8,7 человека на 1 км², на рубеже 12 и 13 веков - 835 000 человек при плотности населения 16,1 человека на 1 км² и на рубеже 14 и 15 веков - 2 000 000 - 2 300 000 человек при средней плотности 38,4 - 44,1 человека на 1 км². Достигнутые результирующие данные он попытался пересчитать также на территорию соседней Моравии.

В последней части работы автор сопоставляет полученные им данные с результатами зарубежных ученых и отмечает, что Чешские земли в период раннего и развитого средневековья принадлежали к плотно заселенным областям Европы. Средневековая Чехия, окаймленная естественной преградой пограничных гор была особенно в раннем средневековье защищена от нередких нашествий чужеземцев и изолирована также от распространения некоторых чумовых эпидемий.

Zdeněk Boháč

History of the Settlement and the Demographic Development in the Czech Lands up to the 15th Century

Summary

In the introductory part the author points out that the development of settlement is a dynamic process which should be paid attention to in the context with the political, economic and demographic development of the early medieval Czech state and its climax. The result of the magnificent work of the colonization in Bohemia in the 11th - 13th century was the inhabiting of the vast areas of woods in the close vicinity of the oldest residential territory of central Bohemia and Moravian vales.

After the essential survey of the results of the research done until now the author tries to determine the extent of the oldest residential territory in Bohemia as well as that of the early colonizing process and its climax, the number of residences in the early colonizing areas and at their climax and analyzing the pre-Hussite feudal land and duties registers he tried to find out the average sizes of a pre-Hussite village and the number of dwellings as well as people in the oldest residential territory and in the areas of early colonization and its climax. Provided that there were about 6 persons living in a medieval dwelling, the author arrives to the conclusion that in the mid-11th century there were about 450 thousand inhabitants in Bohemia, the average density of population being 8.7 people per square km, at the break of the 12th and the 13th century 835 thousand people at the density of population of 26.1 people per square km and at the break of the 14th and the 15th century 2.0 to 2.3 million people, the average density of population being 38.4 to 44.1 people per square km. The obtained numbers became a starting point for similar calculating in the territory of neighbouring Moravia.

The last part of the author's work is devoted to comparing the data which he arrived to on the basis of the results of foreign research workers and he states that Bohemia in the early Middle Ages and at their climax belonged to densely populated areas of Europe. Medieval Bohemia was protected by the natural barrier of border mountains against military invasions as well as against spreading some plague infections.

Jaroslav Č e c h u r a

DEMOGRAFICKÝ FAKTOR TEORIE POZDNĚ STŘEDOVĚKÉ AGRÁRNÍ KRIZE
A NĚKTERÉ ASPEKTY POPULAČNÍHO VÝVOJE V ČECHÁCH DO KONCE
15. STOLETÍ

Cílem této práce není podat nástin základních tendencí demografického vývoje v Čechách do konce 15. století. Nepovažují totiž za účelné předkládat takový souhrn v těsné časové návaznosti na přehled Miroslava Hrocha a Josefa Petráně v reprezentativní syntéze evropských hospodářských a sociálních dějin poloviny 14. až poloviny 17. století.^{1/} Navíc mám za to, že není potřebné dále rozšiřovat řadu velmi aproximativních kvantitativních odhadů, jež nejsou, jak známo, založeny ani na údajích pramenů předstatistického období. Ovšem i v prostředí, kde jsou tzv. sekundární statistické prameny k dispozici - například pro města 14. - 15. století máme zachovány prameny hromadné povahy, tedy berní knihy nebo berní rejstříky - nejsou demografická šetření bez problémů. Zde mohou sloužit jako učebnicový příklad údaje o počtu obyvatel hlavního města českého státu, jak jsou zachyceny v literatuře jen v posledních dvaceti letech; ač se to může zdát neuvěřitelné, kolísají tyto údaje pro druhou polovinu 14. století mezi 30 až 85 tisíci.^{2/}

Z toho, co bylo dosud řečeno, by však neměla vyplývat skepse, a už vůbec ne rezignace při sledování demografického vývoje u nás ve vymezeném časovém záběru. Chtěl bych se pokusit o naznačení možností dalšího studia alespoň některých aspektů demografického vývoje vrcholně a pozdně středověkých Čech s poněkud užším časovým záběrem na období 14. a 15. století. Domnívám se, že relevantnější výsledky může poskytnout větší zaměření pozornosti na **k v a l i t a t i v n í** stránku demografického vývoje.

Při nevelkém rozsahu kvantifikovatelných pramenů, z nichž lze navíc získávat pouze nepřímo údaje o demografickém vývoji některých měst, je nesporně vhodnější vyjít nikoli z empirické roviny konkrétních dat, ale z dominantního výkladového konceptu prakticky se vztahujícího na celý evropský kontinent, který představuje teorie agrární krize pozdního středověku na jedné straně a teorie krize feudalismu na straně druhé. Mezi nimi se nachází bezpočet modifikací a variant, jež v minulé dekádě přerostly v nový model pokoušející se integrovat profilující komponenty obou konceptů.

Je na místě otázka, proč vycházím právě z těchto modelů, zejména z teorie agrární krize. Příčin je několik a lze je shrnout v tyto body.

1. Demografický vývoj 14. a 15. století představuje velmi podstatnou součást uvedených koncepcí. Zvláště ve výchozích deduktivně formulovaných modelech byl za hnací moment "agrární krize" považován právě populační vývoj. Platí to pro oba nejvýznamnější tvůrce koncepce W. Abela a M. M. Postana. Abel chápal populaci jako "endogenní", čistě biologicky působící faktor; na vzniku agrární krize se podílely podle něho v první řadě morové epidemie. Postan původně vykládal vývoj obyvatelstva "exogenně", populační změny hledal v přelidnění a vyčerpání zdrojů. Jeho koncepce připomíná Malthusovu teorii, zvláště v otázce nerovnováhy a narůstající rozpornosti mezi vývojem populace a její obživy. Na počátku padesátých let se Pos-

tan přiklonil ke koncepci Abelově.^{3/}

2. Vzájemné interakce a dialektické vazby mezi hospodářským, sociálním a demografickým vývojem dovolují začlenit populační vývoj do hlubších historických souvislostí.

3. Pozdně středověká agrární krize ve výchozí formulaci W. Abela z roku 1935 i přes vědomou absenci "demografické dimenze" představuje dosud podstatnou součást výkladu hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech. Tato skutečnost byla detailněji zdůvodněna na jiném místě.^{4/}

4. Demografický zlom v polovině 14. století má charakter periodizačního mezníku v evropských hospodářských a sociálních dějinách středověku.^{5/}

5. Komparace "stavebních kamenů" tohoto modelu v rámci "klasických" teorií /jižní, západní Německo a Švýcarsko či Francie/ se situací v Čechách dovoluje postihnout kvalitativně odlišné stránky demografického vývoje, ale neméně docenit vzájemnou podmíněnost a provázanost mezi poměry populačními na jedné straně a ekonomickými a sociálními na straně druhé, což by nemělo zůstat bez vlivu právě na posledně jmenované sféry a jejich schematický výklad zejména pro předhusitské období.

Pod zorným úhlem bodů 3-5 je možné se zaměřit přímo na teorii pozdně středověké agrární krize se zvláštním zřetelem na těsné souvislosti mezi ekonomickými a demografickými konjunkturami a krizemi. Metodicky lze sledovat tyto otázky pravděpodobně pouze na základě **k o m p a r a t i v n í** a **n a l ý z y**. Tento požadavek má současně obecnější teoretický význam. Je příspěvkem k překonání jednostrannosti, jež způsobovalo a někdy ještě způsobuje přejímání hotových výkladových schématů a jejich aplikace na naše poměry. K jednotlivým konstrukcím byly hledány v pramenném materiálu empirické údaje. Současně by měl tento postup usilovat o eliminaci opačného extrému, tedy jednostranného zdůrazňování výrazné specifčnosti domácího vývoje. Zvláště dobře je to patrné pro

předhusitské období v rovině sociálně ekonomické, kde údajně "při rozhodující ekonomické převaze obilnářství pro celý hospodářský život ... musela mít agrární krize zvláště zhoubné následky". 6/

Základem výkladu teorie agrární krize je sledování vývoje cen obilí, představující základ výživy feudální epochy. Změny výsledků sklizně působily na oscilaci cen obilí. Působení růstu cen s komplexem jeho důsledků je sledovatelné zvláště v prostředí středověkých měst. Dále se předpokládá, že dlouhodobý pokles cen obilí /v rozsáhlých oblastech Německa mezi léty 1390 - 1460/80/ působil negativně zvláště na venkov. Vedl k poklesu zemědělských příjmů, k zužování osevních ploch, k odchodu venkovského obyvatelstva do měst, v důsledku čehož vznikaly četné poustky. Tento dlouhodobý trend je vykládán zpravidla jako doba rozmachu městského hospodářství. V důsledku poklesu nabídky pracovních sil docházelo k růstu nominálních i reálných mezd, navíc jejich kupní síla se zvyšovala synchronně s klesajícími cenami obilí. 7/ To vše posilovalo působení tzv. cenových nůžek při směně mezi městem a venkovem. Důsledkem bylo zotřívání rolnické závislosti na feudálních vrchnostech.

Cenová maxima /částečně i minima/ vyvolávala hospodářskou krizi, a to nejen na venkově, jak předpokládá ve svém výkladu W. Abel, ale neméně intenzivně také ve městech. Docházelo tedy nejen k agrární, ale i k "industriální" krizi. 8/ Zvláště zvýšení cenové hladiny obilí způsobovalo, že disponibilní kupní síla musela být alespoň krátkodobě vydávána především na nákup potravin. Tak vzrála poptávka po řemeslných výrobcích a současně klesaly výdělky řemeslníků. Sociálně lze měřit účinnost konjunkturálních cyklů v jejich demografických důsledcích, někdy označovaných jako "demografická krize". 9/

I když v poslední době byly jednotlivé komponenty zde nastíněného modelu podrobeny kritice, udržuje si stále svou

platnost, alespoň měřeno počtem prací, které pracují s uvedeným aparátem.

Populační vývoj se prakticky v celé západní Evropě ve 14. století a zčásti ještě ve stoletích následujících vyznačoval řadou morových vln a epidemií, nejsilnějších v letech 1347 až 1351, jimž předcházely v letech 1315-17 hladomory v důsledku neúrody. Výkladů příčin těchto jevů je řada stejně jako odhadů, k jak velkým redukcím populace došlo. Jen v Německu se odhaduje mezi léty 1347-83 pokles počtu obyvatelstva o více než třetinu. V evropském měřítku kolísají odhady mezi třetinou až dokonce polovinou veškerého obyvatelstva. Nejnovější odhady jsou poněkud nižší - podle nich zemřela asi pětina obyvatel. 10/ Tyto údaje jsou založeny na řadě soudobých odhadů - zvláště pro jednotlivá města, o jejichž přesnosti se v literatuře oprávněně nejednou pochybuje. Vedle toho však existují metody, jimiž lze na základě úředních pramenů sledovat kvantitativní relace přistěhovalectví z venkova do měst, dokládající překonávání následků epidemií v městském prostředí. Je možné uvést namátkou několik příkladů:

	Počet zemědělců 11/ /soudobé odhady/
Basilej	14. století 9 500 lidí
	15. století 13 000 lidí
	16. století 17 000 lidí

	Počet osob, jež získaly městské právo		velikost města
Basilej	1360-1460 12/	15 064	9000 - 10 000
	1400-1409	3 010	
Lübeck	1350-1355 13/	1 599	max. 20 000
	roční průměr	266	
Vratislav	1361-1399 14/	5 174	14 000 - 15 000
	roční průměr	136	

Tyto příklady by přirozeně bylo možné prakticky libovolně rozšířit, což však není účelem této práce. Jde zde pouze

o pochopení řádu a dynamiky populačních změn. Právě tyto aspekty jsou z hlediska populačního v první řadě důležité pro každé srovnání českých poměrů s jinými středoevropskými i západoevropskými teritorii.

Sumárně lze uvést tabulkový přehled vývoje evropské populace, shrnující výsledky nových prací věnovaných této problematice.

Populační vývoj v Evropě v letech 1340-1600^{15/}

Rok	Počet obyvatel v mil.	Index /1340=100/	Pokles /-/ a přírůstek /+/ proti předchozímu období	Roční průměry /v %/
1340	73,5	100		
1450	50	68	-32	-0,35
1500	80	109	+41	+0,94
1600	110	150	+41	+0,32

Co z uvedeného nejstručnějšího nástinu vyplývá pro demografický vývoj v Čechách? Je zde možné opět vyjít ze srovnání hospodářských poměrů, zvláště vývoje cen obilí, tvořících výkladovou bázi koncepce pozdně středověké agrární krize. Závažný je v podstatě analogický výklad důsledků zlomu v polovině 14. století - přes absenci hlavního článku /= morových epidemií v západoevropské dimenzi/ se předpokládá zvláště deformace poměru mezi zemědělským venkovem a městy /= působení cenových nůžek, pokles příjmu ze zemědělství, dovršení kolonizace a počátek utužování poddanských poměrů/. Bližší sledování těchto charakteristik v konfrontaci s dostupným empirickým materiálem ukazuje, že jejich předpoklad v českém prostředí není ani jednoznačný, ani nesporný.^{16/}

Údajů vztahujících se k cenám obilí v Čechách ve 14. a

15. století není mnoho. Musíme však přihlídnout ke skutečnosti, že zachované cenové řady z Německa a Švýcarska pocházejí v rozhodující míře z úřední regulace maximálních cen /= cenových tax/, jež měly upravovat nejen spotřebu, ale i samotnou hladinu cen obilí, případně cen chleba /např. v Kolíně nad Rýnem od roku 1368/.^{17/} Tyto taxy byly vydávány příslušnými městskými úřady v některých případech každý týden. Velmi významný je i fakt, že města budovala k snížení své závislosti na importu obilí v době drahoty zvláště v 15. století objemné špýchary, kde se dlouhodobě skladovalo značné množství obilí. V této souvislosti lze podotknout, že nejsou žádnou vzácností doklady o dálkové suchozemské dopravě obilí na značné vzdálenosti.

Není sporu o tom, že cenové řady známé ze sousedních zemí měly odlišnou funkci než údaje zachované pro naše města, zachycující skutečné ceny, jež se navíc v předhusitském období vyznačovaly relativní stabilitou, nikoli trendem dlouhodobého poklesu, ve druhé polovině 15. století naopak určitým růstem.^{18/} Nelze přehlédnout, že téměř v evropské dimenzi se projevující drahotní krize v roce 1438, kdy v řadě teritorií dosáhly jak ceny obilí, tak dalších potravin maxima pro celé 15. století, z polipanských Čech prakticky neznáme; chybějí pro to nejen údaje narativních pramenů, ale i cenové doklady.

Vedle vývoje cen obilí i další aspekty agrárního vývoje u nás ve 14. a 15. století jsou dostatečně prokazatelné, aby vedly k závěru, že modelový průběh pozdně středověké agrární krize nelze aplikovat do českých poměrů. Empirická data, jež se stala základem uvedené konstrukce, vykazují v Čechách odlišné kvantitativní i kvalitativní parametry.^{19/}

Druhou stránkou výkladu může být posouzení významu přírodních i nepřímých dokladů o moru a morových epidemiích v Čechách ve 14. a 15. století a jejich vlivu na demografický vývoj, které je také nutno srovnávat s poměry okolních zemí.

Zachované zprávy i nepřímé indicie neodrážejí prudké výkyvy v počtu obyvatelstva měst či některých venkovských teritorií. Lze říci, že působení epidemií v Čechách ve sledované době se vyznačovalo odlišnou dimenzí než v západní Evropě.^{20/} Toto zjištění není přirozeně ničím novým a také asi jen málokdo o něm pochybuje. Je však nutné docenit jeho význam pro demografický vývoj městských obcí, ale také pro migraci z venkova do měst a neméně její důsledky pro vývoj venkova. I zde postihneme u nás řadu podstatných odchylek, pomocí nichž můžeme formulovat některé důležité kvalitativní aspekty demografického vývoje v Čechách.

V německých či švýcarských městech, ale i v jiných, kde mělo trvalou převahu německé obyvatelstvo, představují kmenovou položku ve struktuře městských knih tzv. "Bürgerbücher" či jiné "knihy přijímání měšťanů".^{21/} Do nich byli zapisováni "noví měšťané". Městské orgány řídily dynamiku přistěhovalec-tví zvláště regulací poplatků za propůjčování plného či omezeného /tzv. Kleinbürgerrecht/ městského práva.^{22/} Je známo, že právě v období doznívání velkých epidemií klesaly poplatky na nízkou úroveň, nebo byly dočasně úplně zrušeny. Tato opatření měla sloužit a také plně sloužila odstranění mezer v městském obyvatelstvu, způsobených v první řadě epidemiemi, ale i dalšími faktory, např. válečnými událostmi nebo hladomory. Na druhé straně se třeba jihoněmecká města bránila zvyšováním poplatků přílivu venkovské chudiny do měst v době německé selské války, poněvadž tyto osoby byly většinou závislé na poskytování almužny, ale i výživy z komunálních zdrojů.

Mezi městskými knihami v Čechách a na Moravě se do roku 1526 vyskytuje pouze jedna specializovaná na evidenci nově přijatých měšťanů; byla založena v poddanském městě České Lípě roku 1461.^{23/} Příležitostné zápisy o nových měšťanech jsou sice také v soudních knihách, v první řadě na Starém Městě pražském, kde šlo převážně o osoby zámožnější.^{24/} Z jejich kvantifikace však vycházejí údaje řádově zcela od-

lišné od těch, jejichž vzorek byl podán výše.

Neznamená to ovšem, že alespoň v některých našich městech nelze sledovat, byť jen rámcově, geografickou mobilitu. V omezené míře je to možné s pomocí pramenů hromadné povahy. Například ve Stříbře za pětiletí 1413-1418 při průměru téměř 262 poplatníků na 1 sbírku se jich přistěhovalo 117.^{25/} Došlo tedy skoro k 45 procentní obměně poplatníků. Přitom však nelze dále specifikovat, kolik z nich bylo skutečně měšťanů, neboť stříbrské berní knihy až od roku 1474 rozlišovaly mezi měšťany a obyvateli /inquilini/. Přitom z uvedeného počtu 117 více než 4/5 přistěhovalců neměly na počátku svého působení ve městě majetek větší než 5 kop. Z toho, co bylo řečeno, však nevyplývá, že by nově přistěhovalí do města rozšiřovali jen vrstvu obyvatelstva s nejmenším majetkem či ekonomicky a sociálně nejslabších, krátce řečeno městské chudiny. Počet obyvatelstva s nejmenšími majetky zůstával v podstatě stabilní veličinou. Neznamená to však také, že by docházelo k růstu počtu populace. Pouze se permanentně doplňoval úbytek poplatníků. Jednalo se v podstatě o plynulý proces s občasnými výkyvy, např. v roce 1417 bylo přijato téměř 30 nových poplatníků.

Je tedy možné uvažovat pouze o tom, že přistěhovalci "reprodukovali" především kategorii nejmenších majetků, neboť v ní zastoupení poplatníci se po určité době integrovali do městské obce, začali aktivně hospodařit, jejich majetek se zvětšoval a postoupili do skupin poplatníků s majetky většími. V úvahu však přichází i druhá alternativa, že po určité době část těchto lidí město zase opustila. Nelze bohužel sledovat, zda se přestěhovala do jiného města, nebo zpět na venkov. Uvedený souhrn osob, které se nově objevují v berní knize, ukazuje, že pocházely z blízkého okolí města, prakticky výlučně z vesnic. V této souvislosti je účelné doplnit, že ani u jednoho není znám výhostní list, s nímž byl v Čechách ve 14. a 15. století spojen odchod z venkova.^{26/} Z toho ovšem

nelze paušálně usuzovat, že by se jednalo o uprchlíky z venkova, hledající lepší životní podmínky. Narovnání s vrchností, případně s venkovskou obcí, se totiž dělo v rozhodující míře pouze ústním pořízením, jak ukazují některé prameny.^{27/}

I když tyto faktory lze sledovat ve 14. a 15. století pouze u několika měst v Čechách /České Budějovice, Stříbro, Louny, Rakovník apod./, vše naznačuje, že přistěhovalectví do měst u nás v uvedené době nebylo vystaveno tak přísnému dohledu ze strany městských úřadů, jak tomu bylo v Německu či ve Švýcarsku. Toto konstatování může ovšem také znamenat, že v Čechách nepůsobily tak silné tlaky - z jedné strany potřeba nahradit zemřelé obyvatelstvo měst, z druhé strany pak úsilí vrchnosti zamezovat odchodu venkovského obyvatelstva do měst.

Poznatky získané z této analytické sondy dovolují postihnout nejen základní kvantitativní relace a tendenci demografického vývoje konkrétního města, ale také mechanismus přistěhovalectví v kontextu řady otázek sociálních i ekonomických.

Při takových šetřeních je třeba postupovat s náležitou opatrností při práci s předstatistickými prameny hromadné povahy [= berní knihy a rejstříky/, jejichž základní funkcí není zachycení celkového počtu obyvatel středověkých měst. Primárně sloužily městskému finančnímu hospodaření.^{28/} Počty poplatníků uvedené v těchto pramenech nelze vždy ztotožnit například jen s měšťany; jsou v nich evidováni i obyvatelé a šosovní vesnice. Kontinuální řada majetků, zpravidla od 1/2 až 1 hřivny až po třířádové částky, však současně ukazuje, že v pramenech hromadné povahy bylo zapisováno i "chudé obyvatelstvo"/přirozeně nikoli všechno, ale jen to, které "trpělo s městem"/. Nelze je tedy považovat za "bezprávnou" složku městské populace.^{29/}

K alespoň orientačnímu zjištění velikosti určitého města je nutné násobit počet poplatníků tzv. redukčním koeficientem či multiplifikátorem. Silou tradice je u nás užíván koeficient 4,68, který určil před stoletím Karl Bücher.^{30/} Ovšem již před

více než dvacetí lety bylo v naší literatuře upozorněno, prakticky bez ohlasu, že uvedený koeficient integruje i množství pomocného personálu /sluhové, služky, tovaryši/, který se v takovém počtu v našich městech, patrně s výjimkou Prahy, nevykytoval. J. Mezník použil koeficient 3,8.^{31/} Ten není v rozporu s řadou podobných čísel, která uvádějí jednotliví autoři při studiu populační struktury německých, švýcarských či italských měst. Navíc by se nemělo přihlížet, že známé norimberské údaje z roku 1449 či štrassburské z roku 1444 /dříve kladeny k roku 1473-4/, případně jiné, nejsou předchůdci novodobých sčítání lidu. Byly pořízeny za válečných událostí z důvodu obstarání dostatečné obživy pro městskou populaci, navíc rozšířenou o řadu uprchlíků z venkova.^{32/}

Vzhledem k velké převaze majetků do 10 kop či hřiven, jak je nacházíme v pramenech hromadné povahy našich měst od poloviny 14. do 16. století, lze považovat redukční koeficient nižší než 4 za vhodnější než Bücherův, zjištěný v prostředí velkého města za atypických podmínek. Uvedená hranice 10 kop či hřiven, sloužící jako pomocné kritérium dvojjmenného rozložení všech majetků, je dána kvantitativními relacemi rozložení majetků typického města řemeslnického typu, kde poplatníci s majetkem do 10 kop či hřiven představovali asi 2/3 všech plátců.^{33/} U těchto lidí můžeme sotva předpokládat existenci domácího pomocného personálu. Spíše sami hledali obživu u bohatších měšťanů, čímž vlastně zužovali prostor pro existenci většího počtu služebnictva v našich královských venkovských městech. Přirozeně odlišné podmínky byly jak v Praze, tak v Kutné Hoře. Otázka aplikace vhodného redukčního koeficientu, vycházejícího především z domácích poměrů, by se měla stát předmětem další diskuse.

Závěr

Pokusil jsem se ukázat na třech vybraných aspektech demografického vývoje v Čechách ve 14. a 15. století /ve srovnání s některými teritorii střední a západní Evropy/ k v a -

L i t a t i v n í rozdíly vývoje demografických struktur. Tato skutečnost ukazuje limity přejímání výkladových modelů, jež vznikaly a vznikají v západní historiografii.

Metodou srovnávací analýzy, již jsem se pokusil uvedené aspekty sledovat, lze dosáhnout při promyšlené volbě srovnávacích kritérií, ale také samotného "rozměru" komparace,^{34/} prohloubení úrovně dosavadního poznání demografického vývoje vrcholných a pozdně středověkých Čech, který je bezpodmínečně nutné studovat v nejužší dialektické spojitosti s ekonomickým i sociálním vývojem. Zejména to platí o překonání dosud převažující tendence upřednostňující izolované aproximativní kvantifikace. Patrně vhodnější bude hovořit pouze o indikátorech postihujících základní trendy středověkého populačního vývoje u nás, v kontextu středoevropském, případně celoevropském.

Analýza základních komponentů agrární krize pozdního středověku a zde naznačená relace demografického faktoru tohoto výkladového modelu ukazuje již nyní kvalitativně odlišnou dimenzi a rámec, v němž probíhal populační vývoj v Čechách ve sledovaném období. Na základě sond ho lze označit jako kontinuální, přinejmenším do konce 15. století.

Celkový trend demografického vývoje, ale i geografické mobility představuje jeden z významných aspektů verifikace konceptu diskontinuity ekonomického a sociálního vývoje předhusitského a pohusitského období.

P o z n á m k y :

1. M.Hroch - J.Petráň, in: H. Kellenbenz /ed./, Handbuch der europäischen Wirtschafts - und Sozialgeschichte III, Stuttgart 1986, s. 969 sq.
2. Srv. V. Lorenz, Nové Město pražské, Praha 1973, s. 129 sq., viz také předchozí pozn.
3. W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, Berlin 1935 /3.vyd.1978/, M. M. Postan, The Fifteenth Century, EHR 9, 1939, s.160 sq., týž, Die wirtschaftliche Grundlagen der mittelalterlichen Gesellschaft, JNS 166, 1954, s.180 sq.
4. J. Čechura, Teorie agrární krize pozdního středověku - teoretický základ koncepce hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech, Archeologia historica 12, 1987, v tisku.
5. Viz pozn. 1.
6. F. Graus, Das Spätmittelalter als Krisenzeit, in: Mediaevalia bohemica I. Supplementum, Praha 1969, s.36.
7. W. Abel, viz pozn. 3, týž, Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft, Stuttgart - New York 1980.
8. P. Kriedte, Industrialisierung vor der Industrialisierung, Göttingen 1977, s.186 sq.
9. Tamtéž, s.189 sq. /bibl./.
10. Nejnověji H.Kellenbenz - R. Walter, in: /ed./ H. Kellenbenz, Handbuch, s. 827 sq.
11. F. Gschwind, Bevölkerungsentwicklung und Wirtschaftsstruktur der Landschaft Basel im 18. Jahrhundert, Liestal 1979, s. 154-5.
12. Tamtéž, s.171.
13. A.V. Brandt, Die gesellschaftliche Struktur des spätmittelalterlichen Lübeck, in: Vorträge und Forschungen 11, Konstanz-Stuttgart 1966, s. 221
14. B.Mendl, Breslau zu Beginn des 15. Jahrhunderts, ZVGS 63, 1929, s. 158, pozn.1.
15. Převzato z /ed./ H. Kellenbenz, Handbuch, s. 828.

16. K tomu J. Čechura, *Teorie, passim*. srv. také M.Hroch - J. Petrán, viz pozn. 1.
17. D. Ebeling - F. Irsigler, *Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln 1368-1797. I*, Köln-Wien 1976 /zde i kritický přehled studia problematiky cen obilí/.
18. Viz pozn. 16.
19. J. Čechura, *Teorie, passim*.
20. Srv. Přehled dějin Československa I/1 /do r. 1526/, Praha 1980. Řadu nových aspektů problematiky přináší E. Maur, *Morová epidemie r. 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s.37 sq.
21. Ukazuje to většina prací věnovaných studiu celého spektra aspektů vývoje středověkých německých měst, viz např. následující pozn.
22. K tomu srv. K. Schulz, *Handwerkgesellen und Lohnarbeiter*, Sigmaringen 1985, s.209 sq.
23. Srv. E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1983, s. 39.
24. Seznamy vydal K. Teige, in: *Almanach královského hlavního města Prahy*, Praha 1900 sq.
25. MA Plzeň, rkp. 176, detailnější kvantifikace v kontextu majetkového vývoje bude podána na jiném místě.
26. K tomu schematicky F.Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*, Praha 1957, s.245 sq.
27. Např. řada želivských listin z let 1332/42-1467, jež uvedl do literatury J. Dobiáš, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí*, I, Pelhřimov 1927, s.172 sq.
28. J. Čechura, *Nová interpretace berní knihy Českých Budějovic z let 1396-1416*, JSH 56, 1987, s.1 sq.
29. K tomu J. Čechura, *Obyvatelé - zapomenutá vrstva moravských královských měst ve středověku /14.-16. století/*, rkp.
30. K.Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert*, Tübingen 1886, s.39.
31. J. Mezník, *K otázce struktury českých měst v době předhusitské*, SPFFBU, C 12, 1965, s. 89, pozn. 30.

32. U. Dirlmeier, *Zum Problem Versorgung und Verbrauch privater Haushalte im Spätmittelalter*, in: /ed./ A. Haverkamp-Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt, Köln-Wien 1984, s. 257 sq.

33/ Viz pozn. 25.

- 34/ M.Hroch, *Komparativní metoda v marxistické historiografii, možnosti a meze jejího využití*, ČSČH 20, 1972, s.63i sq.

Ярослав Чехура

Демографический фактор теории аграрного кризиса позднего средневековья и некоторые аспекты развития популяции в Чехии до конца 15 века

Р е з ю м е

Цель работы не сводилась к изложению основных тенденций демографического развития в Чехии до конца 15 века. В данном случае можно сослаться на Hroch-Petráň, in: Kellenbenz, Handbuch III /1986/. Пытаясь углубить существующие знания, следует направить внимание на качественную сторону демографического развития в Чехии, а именно, используя метод сравнительного анализа и с точки зрения концепции толкования аграрного кризиса позднего средневековья и возможности ее применения с учетом ситуации в Чехии 14 и 15 веков. Специальное внимание было уделено трем отдельным вопросам: 1/ динамике и порядку демографических изменений, особенно в связи с большой эпидемией чумы 1347-1351 гг. в Западной и Центральной Европе и в Чехии, 2/ разнице способа учета нового населения городов на упомянутой территории и в Чехии, 3/ важности применения так называемого коэффициента Бюхера для чешских городов. Выбором подходящего "размера" сравнения в ходе решения приведенных вопросов можно достичь углубления знаний по демографическому развитию Чехии развитого и позднего средневековья. Таким способом можно преодолеть существующий несколько односторонний аспект, направленный на аппроксимативное количественное выражение, которое, видимо, следовало бы заменить индикаторами основных тенденций средневекового развития популяции у нас в средневропейской или общеевропейской взаимосвязи. Анализ основных компонентов теории аграрного кризиса позднего средневековья /Чехура 1987/ и демографический фактор приведенной модели толкования свидетельствуют уже на основе данной небольшой работы о качественно отличающихся размерах развития популяции в Чехии в исследуемый период.

Jaroslav Čechura

Demographic Factor of the Theory of the Late-Medieval Agrarian Crisis and Some Aspects of the Population Development in Bohemia up to the End of the 15th Century

S u m m a r y

The aim of the contribution was not to outline the basic tendencies of the demographic development in Bohemia till the end of the 15th century. Here it is possible to refer to M. Hroch-J. Petráň, in: Kellenbenz, Handbuch III /1986/. In the attempt at deepening existing knowledge it is suitable to pay attention to the qualitative aspect of the demographic development in Bohemia and to make use of the methods of a comparative analysis with a view to the concept of the late-medieval agrarian crisis and the possibility of its application to the situation in Bohemia in the 14th and 15th century. Special attention was devoted to three partial questions: 1. the dynamism and order of demographic changes especially in the connection with the great plague epidemic in western and central Europe and in Bohemia in the years 1347-51, 2. the differences in the way of the evidence of new inhabitants in the towns in the mentioned territories and in Bohemia, 3. the relevancy of utilizing of the so-called Bücher's coefficient for Czech towns. Selecting a proper range of comparison at solving the mentioned questions can bring more knowledge as to the demographic development of the climax of the Middle Ages and the late-medieval Bohemia. In this way it is possible to overcome a rather one-sided view to approximative quantifications; it will be probably more convenient to replace them with the indicators of the basic trends of the medieval population development in Bohemia in the context of central Europe or the whole of Europe. The analysis of the basic components of the theory of the late-medieval agrarian crisis /Čechura 1987/ and the demographic factor of the mentioned model show, on the basis of this probe, a qualitatively different dimension of the population development in Bohemia in the mentioned period.

Vladimír N e k u d a

PŘÍČINY A DŮSLEDKY ZANIKLÝCH STŘEDOVĚKÝCH OSAD

Pro vývoj osídlení v období raného a vrcholného středověku bylo charakteristické zanikání sídlišť. Této problematice byla v posledních letech věnována pozornost téměř ve všech evropských zemích, a to jak ze strany historiků a geografů, tak zvláště ze strany archeologů. Zaniklá sídliště tvoří neoddělitelnou součást vývoje osídlení a sehrála důležitou roli ve strukturálních přeměnách krajiny. Za důležitý mezník v bádání o zaniklých středověkých osadách možno považovat šedesátá léta našeho století, kdy byl proveden jak v Čechách tak na Moravě jejich soupis /F. Roubík, 1959. V. Nekuda, 1961/. Ve své práci "Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu" jsem upozornil na to, že problematiku zaniklých osad nelze zkoumat izolovaně, ale že je třeba přihlížet k tomu, jak tento jev probíhá v okolních zemích. Podal jsem přehled o stavu studia zanikání osad a jak daleko toto studium v jednotlivých zemích dospělo. Záměrně jsem poukázal na to, že s procesem zanikání sídlišť se setkáváme ve všech evropských zemích a že intenzita tohoto procesu dosahuje maxima ve vrcholném středověku. Neméně důležité bylo zjištění, že sídliště zanikala po celou epochu feudalismu. První vlna zanikání středověkých sídlišť

spadá na Moravě do 12. a 13. století. Z celkového počtu asi 3000 vesnic k roku 1300 zaniklo přibližně 370 vesnic, tj. 12,3%. Do roku 1600 vzrostl počet vesnic na 3600, ale na 800 vesnic /tj. 22,2%/ v průběhu těchto dvou století zaniklo. Nejvíce zaniklých vesnic připadá na století 14. a 15. Ve století 17., do kterého byl až do vzniku mé práce kladen největší počet zaniklých vesnic, zaniklo jich jen 90.

Nový pohled na příčiny zániku vesnic byl výsledkem širších souvislostí s celkovým osídlovacím procesem a problematiky hospodářských dějin. Závěry této práce se podstatně lišily od do té doby převládajícího názoru, že zánik vesnic byl spojen bezprostředně s válečnými událostmi.

Další rozdíl od dřívějších prací spočíval v novém metodickém přístupu k řešení problematiky středověkého osídlení, a to na základě archeologických pramenů. Zdůraznil jsem, že k dokumentaci vývoje osídlení a zejména k lokalizaci zaniklých sídlišť je třeba využívat i přírodovědných metod. Na příkladu lokality Mstěnice jsem ukázal praktické uplatnění fosfátové metody /V. Nekuda, 1961, 182-185/. Kromě fosfátové metody bylo v další praxi využito i magnetometrického měření na lokalitě Bystřec.

Přehled o množství zaniklých osad v Čechách podal F. Roubík v monografii *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách*. Zaniklé osady jsou v "Soupisu" abecedně seřazeny podle krajů a okresů na základě správního členění někdejší země České ze dne 1. ledna 1951. V tomto pojetí je tato práce spíše historickým místopisem, neboť postrádá systematické sledování procesu pustnutí v jednotlivých časových horizontech. 3074 Roubíkem registrovaných zaniklých osad v Čechách tvoří solidní základ k rozboru hospodářských a sociálních poměrů na českém venkově. Jako příčiny pustnutí uvádí F. Roubík především válečné události, vnitřní nepokoje, nedostatek lidí, požáry, splynutí s blízkým městem nebo s větší obcí, černou smrt, zřizování rybníků, zátopy, poddolování, špatnou kvalitu půdy,

odchod obyvatel do nového města a konečně potřebu a zvláště feudálních vrchností /F. Roubík, 1959, 10-12/.

Z konce šedesátých let pocházejí podnětné studie M. Štěpánka věnované problematice osídlení na základě výsledků celoevropského bádání o vývoji tvarů polí a k nim příslušných sídlišť. M. Štěpánek upozornil především na význam plužiny a sledování změn v jejím uspořádání /M. Štěpánek, 1967, 725 až 746, 1968, 247-274/ na straně jedné a na sledování strukturálních změn středověkého osídlení /M. Štěpánek, 1969, 457 až 488, 649-680/ na straně druhé. Především na příkladech bádání o dějinách osídlení na německém území ukázal, jak důležité poznatky pro dějiny raného a vrcholného středověku tento výzkum přináší. Ve srovnání s bohatou zahraniční literaturou produkcí k dějinám osídlení, je naše historická literatura, která by se zabývala nejen vývojem osídlení, ale i vývojem zemědělské půdy, zatím velmi chudá. Obě Štěpánkovy studie jsou dokladem, že ekonomické problémy feudalismu bez studia vzniku a vývoje osad a stejně tak bez řešení vývoje a uspořádání zemědělské půdy jsou při zanedbání těchto činitelů těžko řešitelné.

Význam strukturálních změn středověkého osídlení pro poznání sociálně ekonomického vývoje feudálního období potvrdily výzkumy vybraných regionů, z nichž pozornost zaslouží práce J. Klápěšeho /1978, 423-474/ o středověkém osídlení Černokosteletka, příspěvek J. Klápěšeho a J. Žemličky /1979, 884-906/ o studiu dějin osídlení v Čechách a jeho perspektivách a práce J. Žemličky o osídlení Zbraslavska /1974, 419 až 465/ a o osídlení dolního Pohří a Českého středohoří do 14. století /J. Žemlička, 1980/. Uvedené práce jsou zaměřeny na vývoj osídlení a problematika zaniklých osad je sledována v rámci celkového osídlovacího procesu.

Nové pojetí studia výzkumu osídlení v Čechách bylo programově zpracováno Z. Smetánkou /1970, 63-70, 1974, 121-127, J. Klápěš - Z. Smetánka, 1981, 23-24/, a to zejména tzv.

strategii mozaiky, tj. výzkumem vybraných lokalit v širším regionu a rozvíjením povrchového průzkumu.

Na Moravě vykonal velký kus práce na úseku výzkumu zaniklých středověkých osad E. Černý. Na základě systematického povrchového průzkumu vypracoval obraz osídlení na Dražanské vrchovině. Jeho přínos spočívá nejen v přesné lokalizaci 47 zaniklých osad, ale i v určení rozsahu a typů středověkých pluzin /E. Černý, 1979/. Poznatky získané povrchovým průzkumem jsou ověřovány archeologickým výzkumem zejména na lokalitách Bystřec /V. Nekuda, 1976, 39-63. L. Belcredi - V. Nekuda 1983, 43-60/ a Vilémov /D. Šaurová, 1977, 264-271 /.

Dějinám osídlení na základě povrchového průzkumu doplněného archeologickými sondážemi se věnuje Z. Měřínský. Tímto způsobem osvětlil vývoj osídlení na panství oslavanském /Z. Měřínský, 1976, 109-120/ a na panství cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou /Z. Měřínský, 1971, 23-35/. První vlnu zanikání vesnic na obou panstvích zjistil již ve 13. století, a to v bezprostřední blízkosti klášterního dominia. Důvody zanikání spatřuje ve vývoji klášterního hospodaření, které mnohem dříve než světští feudálové přistupovalo ke scelování dominia. Z pera Z. Měřínského je rovněž obsáhlý přehled o studiu dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku, a to se zvláštěním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých vesnic /Z. Měřínský, 1982, 113-156/. Z. Měřínský zhodnotil v uvedeném příspěvku nejen dosavadní literaturu, ale i výsledky archeologických výzkumů. Po shrnutí příčin zániku a časovém sledu procesu zanikání sídlišť naznačil možnosti řešení studia zaniklých středověkých vesnic na příkladu sídelního transektu na Českomoravské vrchovině mezi Jihlavou a Stonařovem.

Z regionálních prací zabývajících se zaniklými osadami zaslouží pozornosti Uherskohradištsko zpracované R. Snášilem ve Vlastivědě moravské. Změny sídlištní sítě a příčiny těchto změn sledoval od 10. do 19. století. Rozborem písemných pramenů, povrchovým průzkumem a archeologickými výzkumy podal

komplexní pohled na proces zanikání 47 vesnic v jednotlivých časových horizontech. Zánik vesnic se zde výrazně projevil ve 14. století, kdy zaniklo 15 vesnic, potom v 15. století se zánikem devíti vesnic a třetím obdobím bylo až 18. století /R. Snášil, 1982, 211-218, 779-797/.

Význam archeologických pramenů pro časové určení zániku středověkých osad prakticky prokázal J. Unger /1982, 169-177/ na území mezi řekami Jihlavou a Svatkou. Srovnáním údajů získaných z písemných pramenů a z archeologických výzkumů vyplývá, že písemné prameny registrují zaniklé osady až o sto let později než jak dokládají prameny archeologické. Řada vesnic zaniklých na začátku 15. století má písemný doklad o svém zániku až ze století 16.

Celkový rozsah zanikání vesnic na Moravě v období feudalismu představuje na 1400 vesnic. Kvocient zániku činí pro celé území 32%. Srovnáme-li kvocient zániku z menších regionů, je jeho hodnota v podstatě shodná. Na Uhersko-Hradištsku činí 32,1%, na Kyjovsku 35%, na panství brtnickém 24,6%, na Břeclavsku 38,4% a nejvyšší hodnotu má kvocient zániku na Dražanské vrchovině - 41,8%. Smyslem kvocientu je srovnání tohoto jevu v různých oblastech země, jakou roli hrálo přírodní prostředí, vznik měst atp. Zásadní význam má také skutečnost, zda jde o staré sídelní území, na kterém je vývoj osídlení mnohem složitější než na území kolonizovaném až během 13. století. Menší míra zániku na panství brtnickém je dána tím, že zachycuje stav pro 15. století. Ostatní údaje přesahující 30% vycházejí z jednotných hledisek. Míra zániku na Moravě je vysoká.

Kromě kvocientu zániku je důležité zjistit i prostorové rozložení zaniklých osad, tj. kolik zaniklých osad připadá na 100 km². Při stejném kvocientu zániku např. na bývalých okresech Velké a Valašské Meziříčí připadá na 100 km² na Valašsko meziříčsku 0,9 zaniklých osad, kdežto na Velkomeziříčsku přesně polovina 0,45. Uvedený příklad je z území poměrně

vzdálených, ale i z území, které spolu bezprostředně sousedí jako např. Pohořelicko a Mikulovsko, registrujeme rozdílné hodnoty na 100 km². Kvocient zániku na Mikulovsku činí 38,6% a na 100 km² připadá jedna zaniklá vesnice, kdežto při kvocientu 40,6% na Pohořelicku připadají na 100 km² 2,1 zaniklé vesnice. I z prostorového rozložení zaniklých vesnic vyplývá, že na starém sídelním území je jejich počet vyšší /zpravidla 1,5 vesnic na 100 km²/, kdežto na kolonizovaném území mnohem nižší /v průměru připadá jedna zaniklá vesnice na více než 200 km²/. Výjimkou je Dražanská vrchovina, kde na 100 km² připadá 6 vesnic.

Vedle kvocientu pustnutí a prostorového rozložení je důležité sledovat proces zanikání v jednotlivých časových horizontech. Z tohoto hlediska je důležité vypracovat součtový graf datování zániku osad /V. Nekuda, 1969, příloha 3. R. Snášil, 1982, 781. J. Unger, 1981, 174/. Z doposud vypracovaných součtových grafů na Moravě je zřejmé, že první vlna zanikání sídlišť se objevuje již ve 12. století a přesahuje i do století 13. Na Břeclavsku a Uherskohradištsku dosahuje graf maxima ve druhé polovině 14. století a k roku 1400. V průběhu 15. století vlna zanikání klesá. V 16. a 17. století je vlna zanikání již minimální.

Časové sledování vzniku zaniklých osad vyvolává nutně otázku po příčinách, které proces zanikání vesnic způsobovaly. Vzhledem k tomu, že problematika zaniklých středověkých vesnic není už dávno lokální záležitostí, je třeba řešit i otázku příčin v rámci evropského výzkumu /V. Nekuda, 1976, 233-241/.

V první fázi zanikání osad, tj. na konci 12. a ve 13. století, hrály nejdůležitější roli strukturální změny spočívající v oblasti hospodářské zavádění lánového systému a trojpolního hospodaření. Závažnou změnou v životě venkovského obyvatelstva bylo emfyteutické právo. Toto právo zaručovalo rolníkům držbu gruntů včetně jejich dědictví, ekonomickou

samostatnost a účast na tržním hospodaření. Doklady pro uvedené změny přinesly především archeologické výzkumy. Vesnická sídliště do 13. století se svým uspořádáním podstatně liší od vesnic vrcholného středověku. Klasickým příkladem na Moravě je lokalita Mstěnice, kde v průběhu 13. století došlo ke kvalitativní změně ve výstavbě vesnice.

Srovnání ekonomiky dvou zemědělských sídlišť poskytl rovněž výzkum na lokalitě zaniklé vsi Pfaffenschlag /V. Nekuda, 1978, 171-182/, kde byly zjištěny dvě fáze osídlení. Vývoj zemědělské výroby bylo možno srovnat na rozsahu zemědělské půdy a způsobu jejího obdělávání, na druhu obilovin a na úrovni zemědělské techniky.

V tomto období došlo k celé řadě zániku sídlišť, ale nikoliv k úbytku obyvatelstva. To bylo zpravidla přeskupeno do nově založeného sídliště.

Druhým činitelem, který se časově shoduje s procesem strukturálních změn, je vznik měst. Zánikem vesnic v okolí města a přestěhováním venkovského obyvatelstva získalo město důležité hospodářské zázemí. Založení Uherského Hradiště na Moravě je názorným příkladem, jakým způsobem bylo postupováno při zajištění obyvatelstva. Přemysl Otakar II. nařídil přestěhování obyvatelům Kunovic a Velehradu /CDM III, 246, č. 258/.

Od 14. století se setkáváme s další příčinou, jež způsobovala pustnutí jednotlivých gruntů i celých vesnic - zbíhání poddaných. Nařízení markraběte Karla proti zbíhání vydané roku 1341 pro cisterciácké kláštery ve Žďáře nad Sázavou, v Oslavanech a na Velehradě odhaluje i příčinu: poddaní raději opustili své grunty, než by zaplatili feudální rentu. Tentýž obsah má listina markraběte Jana z roku 1351 /CDM VIII, 96, č. 130/ s opatřením, aby purkrabí zeměpanských hradů pomáhali velehradskému klášteru při sporech o poddané, kteří odešli a nechali opuštěné grunty. Zpustnutí gruntů i vesnic odchodem poddaných bylo zjevně zcela běžným, jak dosvědčuje ta-

ké emfyteutická smlouva z roku 1324 /Emler, Regesta III, č. 1002, str. 391-393. J. Válka 1961, 121-133/: Poddaní, kteří odejdou v důsledku války a nevrátí se, musí grunt prodat, jinak spadá na vrchnost. Dalším dokladem je smlouva o pronájmu Potvorovic z roku 1371. Nájemce si vyhradil, že v případě, kdyby ves zpustla, není povinen platit nájemné /CDM X, 140, L. Hosák, 1967, 73/.

Důležitou roli při osazování vsí hráli rychtáři. Roku 1371 dal markrabě Jan Jindřich Volfu z Přítluk rychtu v Šakvicích, které tehdy byly pusté. K rychtě dostal dva lány polí, sad, louky, jezero, avšak s podmínkou, že ves znovu osadí. Noví osadníci neměli po osm let platit žádné dávky. /A. Turek, 1951, 160/. Příklad Moravské Nové Vsi ukazuje, že osazení vsi se nemuselo podařit najednou, ale že je bylo třeba někdy opakovat. Tato ves patřila opět velehradskému klášteru. Když zpustla, rozhodl se klášter ves znovu osadit. Roku 1317 vydal o tom zvláštní ustanovení: ves nesměla být založena jinde než na klášterním majetku. Koncem 14. století tato ves opět zpustla a klášter se rozhodl ji znovu osadit za stejných podmínek jako při druhém osazení /CDM VI, 91; XIV, 98, 118/.

Uvedené příklady nutí k zamyšlení, proč docházelo ke sbíhání poddaných právě na panství cisterciáckých klášterů? Rozborem situace na panství kláštera v Oslavanech dospěl Z. Měřínský /1976, 115/ k závěru, že cisterciáci využívali nových poznatků v zemědělství i v organizaci panství. Začali mnohem dříve než světští feudálové se scelováním dominia a s hospodařením ve vlastní režii.

Jestliže písemné prameny uvádějí důvod zániku vesnic i jednotlivých gruntů, pak je to především v souvislosti s útekem poddaných. V moravských knihách pŕuhonných najdeme mnoho dokladů o tom, že "člověk utekl a pusto zůstavil" /P VI, 128, č. 763/, nebo "mně pusto stojí a platové scházejí" /P VI, 269, č. 1618/, nebo "od tej chvíle dědina pusta leží" /P VI, 292, č. 1762/. Také berňová registra z první poloviny 16. století ob-

sahují doklady o zbíhání poddaných /J. Radimský, 1953, 269n, 1954, 251n./.

Opatření, která vydávali feudálové proti zbíhání /pro celou Moravu bylo vydáno v Brně na Špilberku v roce 1380/ jsou dokladem, že zbíhání se dotýkalo samé podstaty feudálního řádu. Tato opatření jsou výrazem třídních zájmů feudálů, kteří usilovali o stabilizaci poměrů na vesnici.

Objasnění všech souvislostí se vznikem zaniklých vesnic zvláště na konci středověku je možné jen na základě celkového sociálně ekonomického vývoje. V tomto směru zaujímá přední místo Abelova teorie agrární krize v pozdním středověku /W. Abel, 1976/. Základní příčinou podle této teorie byl pokles obyvatel, způsobený epidemiemi a válkami. Klesající počet obyvatel znamenal i klesající poptávku po zboží, zvláště po obilí. To mělo za následek pokles cen obilí. Řemeslnické výrobky naproti tomu si udržovaly stabilní ceny. Důsledkem těchto nepříznivých poměrů bylo zhoršování hospodářského postavení rolníků, což vedlo ke snižování zemědělských ploch. Dalším důsledkem bylo vylidňování venkova do měst. V této souvislosti je podnětná studie K. Blaschkeho /1962, 414-429/, který se zabýval problémem zaniklých osad v Sasku. Zjistil, že o kolik klesl počet venkovského obyvatelstva, o tolik vzrostl počet obyvatel ve městě. Situace na Moravě byla poněkud jiná, neboť počátkem 15. století byla moravská města postižena řadou záškodnických bojů mezi stoupenci Jošta a Prokopa, později pak husitským revolučním hnutím, což mělo za následek demografický úpadek moravských měst v prvních dvou třetinách 15. století /J. Marek, 1965, 116/. Ve druhé polovině 15. století a na začátku století 16. počala nová hospodářská aktivita feudálů podlamovat dosavadní výsadní pozice královských měst. Celkovou situaci ve městech charakterisoval J. Marek následovně: "Se ztrátou privilegovaného ekonomického postavení královských měst mizely i důvody, které přitahovaly venkovské obyvatelstvo do královských měst, zvláště když feudálové ztěžovali odchod

vlastních poddaných" /J. Marek, 1965, 117-118/.

Aplikace Abelovy teorie na situaci v českých zemích vyžaduje hlubší studium agrární krize pozdního středověku, zejména sledování sociálně ekonomického vývoje až do poloviny 16. století. Např. ceny obilí si v našich zemích udržovaly poměrně stabilní úroveň, nedocházelo u nás k radikálnímu poklesu ani k vytváření cenových cyklů /J. Čechura, 1987, v tisku/.

Příčiny zániku vesnic v období pozdního středověku nejsou doposud spolehlivě objasněny. I když v některých případech nelze vyloučit přímý zánik za válečných událostí, v obecné rovině musíme hledat příčiny v celkové sociální a hospodářské situaci 15. až první poloviny 16. století. Také otázka vývoje zemědělské půdy nebyla doposud předmětem systematického studia se strany historiků. Jen vyčerpávající poznání postupu celkového osídlení ve spojení se sledováním strukturálních změn v rámci interdisciplinární spolupráce může vést k objasnění příčin vedoucích k zániku jednotlivých sídlišť.

L i t e r a t u r a a p r a m e n y

- Abel, W. /1976/: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. 3. vyd., Stuttgart.
- Abel, W. /1953/: Wüstungen und Preisfall im spätmittelalterlichen Europa. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik /dále JfNS/, 165, 380-427.
- Belcredi, L. - Nekuda, V. /1983/: Pokračování výzkumu na ZSO Bystřec u Jedovnic, okr. Blansko. Časopis Moravského muzea, Vědy společenské /dále ČMM/ LXVIII, 43-60.
- Blaschke, K. /1962/: Bevölkerungsgang und Wüstungen in Sachsen während des späten Mittelalters, JfNS 174, 414-429.
- CDM: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, Brno 1836-1903.
- Čechura, J. /1987/: Teorie agrární krize pozdního středověku - teoretický základ koncepce hospodářského a sociálního vývoje předhusitských Čech, Archaeologia historica /dále AH/ 12, v tisku.
- Černý, E. /1979/: Zaniklé středověké osady a jejich pluziny. Studie CSAV, Praha.
- Emler: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae
- Hosák, L. /1967/: Středověká kolonizace Dyjskosvrateckého úvalu. Praha.
- Klápště, J. /1978/: Středověké osídlení Černokosteletka, Památky archeologické /PA/ LXIX, 423-475.
- Klápště, J. - Smetánka, Z. /1982/: Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971-1981, AH 7, 11-31.
- Klápště, J. - Žemlička, J. /1979/: Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy, ČsČH XXVII, 884-906.
- Málek, J. /1966/: Vývoj vegetace na území zaniklých osad v 15. a 16. století v oblasti jihozápadní Moravy, ČMM LI, 153-180.
- Marek, J. /1965/: Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století. Praha.

- Měřínský, Z. /1971/: K problematice zaniklých osad na panství cisterciáckého kláštera ve Zdáři n. S., Časopis Matice moravské 90, 23-35.
- Měřínský, Z. /1976/: Zaniklé středověké osady na panství kláštera oslavanského /Vývoj a změny struktury osídlení/, AH, 1, 109-120.
- Měřínský, Z. /1982/: Studium dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku. Současný stav a další perspektivy se zvláštním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých osad, AH 7, 113-156.
- Nekuda, V. /1961/: Zaniklé středověké osady na Moravě v období feudalismu. Brno.
- Nekuda, V. /1975/: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
- Nekuda, V. /1976a/: Zaniklá středověká osada Bystřec, okr. Blansko. Výzkum v roce 1975 - předběžná zpráva, ČMM LXI, 39-63.
- Nekuda, V. /1976b/: Příspěvek k otázce příčin zanikání středověkých osad v Evropě, Zborník Slovenského Národného múzea 70, História 16, 233-241.
- Nekuda, V. /1978/: K vývoji zemědělských sídlišť v 10.-13. století na Moravě ve světle pramenů hmotných, AH 3, 171-182.
- Nekuda, V. /1983/: Die Wüstungen als Quellen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters, Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 6, 196-213.
- Radimský, J. /1953, 1954/: Berňová registra moravská z první poloviny 16. století, I, Časopis Matice Moravské 72, 269n., II. část též Časopis 73, 251-293.
- Roubík, F. /1959/: Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách. Praha.
- Smetánka, Z. /1970a/: Archäologische Untersuchungen mittelalterlicher Ortswüstungen in Böhmen i. J 1969, ČMM LV, 71-80.
- Smetánka, Z. /1970b/: Zur Methodik von Erforschungen an Mittelalterlichen Ortswüstungen /Auszug aus einem Referat/, ČMM LV, 63-70.

- Smetánka, Z. /1974/: Die Archäologie und das mittelalterliche Dorf in Böhmen. Rückblick, Gegenwart, Perspektive, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 2, 121-127.
- Snášil, R. /1982a/: Změny sídlištní sítě a jejich příčiny v 10.-19. století, Vlastivěda moravská, Uherskohradištsko, 181-218.
- Snášil, R. /1982c/: Soupis zaniklých sídlišť, tamtéž, 779-797.
- Snášil, R. /1982b/: Zaniklé vesnice na Uhersko-hradištsko-brodsku v období 13.-18. století, AH 7, 163-167.
- Šaurová, D. /1977/: Vilémov - zaniklá středověká ves na úpatí Dražanské vrchoviny, Středověká archeologie a studium počátků měst, 264-271.
- Štěpánek, M. /1967/: Plužina jako pramen osídlení /Příspěvky k dějinám osídlení 1/, ČsČH XV, 725-746.
- Štěpánek, M. /1968/: Plužina jako pramen dějin osídlení /Příspěvky k dějinám osídlení 2/, ČsČH XVI, 247-274.
- Štěpánek, M. /1969/: Strukturální změny středověkého osídlení I, II, ČsČH XVII, 457-488, 649-680.
- Turek, A. /1951/: Obnovení zpustlé vsi Šakovic roku 1371, Vlastivědný věstník moravský VI, 160.
- Unger, J. /1982/: Vývoj osídlení na soutoku Jihlavy a Svratky ve 13. až 15. století, AH 7, 169-177.
- Válka, J. /1961/: Předpisy o stěhování osedlých poddaných v českých zemích a Polsku ve 14. století, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university X, řada historická 08, 121-133.
- Žemlička, J. /1974/: Osídlení Zbraslavska od 10. do počátku 15. století, Památky archeologické LXV, 419-465.
- Žemlička, J. /1980/: Vývoj osídlení dolního Poohří a českého středohoří do 14. století. Praha.

Владимир Некуда

Причины и последствия исчезновения средневековых поселений

Резюме

Для развития заселения в период раннего и развитого средневековья было характерным исчезновение поселений. Исчезнувшие поселения являются нераздельной составной частью развития заселения и сыграли важную роль в структурных переменах местности.

Поселения исчезали в течение всего периода феодализма. Первая волна исчезновений средневековых селений в Моравии относится к 12 и 13 векам. Из общей численности около 3 000 деревень к 1300 г. исчезло около 370 деревень /12,3%. До 1600 г. численность деревень возросла до 3 600, однако около 800 деревень /22,2% в 14 и 15 веке исчезли. В 17 веке исчезло лишь 90 деревень.

На первом этапе исчезновения поселений /к концу 12 и в 13 вв./ важнейшей причиной стали структурные изменения в хозяйстве: внедрение системы крупных полей, трехпольный севооборот и наследственная аренда. Сельские поселения до 13 века по своей компоновке существенно отличаются от деревень развитого средневековья. В данный период наблюдается исчезновение поселений, но не уменьшение численности населения, перемещенного в новые населенные пункты. Вторым хронологически тождественным фактором стало возникновение городов: исчезновением деревень в окрестностях основанного нового города и переселением местного сельского населения город получил немаловажную экономическую основу.

С 14 века встречаемся со следующей причиной, вызвавшей опустение хозяйств и деревень в целом - с бегством подданных, покинувших свои хозяйства, чтобы уклониться от платежа феодальной ренты.

Причины исчезновения деревень периода позднего средневековья до сих пор полностью не выяснены. Хотя и в некоторых случаях нельзя исключить уничтожение в результате военных событий, в общем однако необходимо искать причины в социальной и экономической ситуации 15 - половины 16 веков.

Vladimir Nekuda

Deserted Medieval Villages - Reasons and Results

Summary

The development of settlement in the period of the early Middle Ages and their climax was characterized by the end of existence of settlements. Deserted villages create an inseparable part of the settlement development and it played an important role in structural changes of the countryside.

Settlements were ceasing to exist during the whole epoch of feudalism. The first wave of the mentioned process goes back to the 12th and 13th century in Moravia. In the year 1300 the number of deserted villages was approximately 370 /12,3% of the total number of about 3 000 villages. In the year 1600 the total number of villages was 3 600, but about 800 ones /22,2% ceased to exist during the 14th and 15th century. In the 17th century the number of deserted villages was only 90.

In the first phase of the mentioned process /at the end of the 12th and in the 13th century/ the most relevant reason for such a situation were structural changes in the economy: the introduction of a land system, three-field farming and hereditary tenancy. Till the 13th century the country villages basically differed from the villages of the climax of the Middle Ages. The mentioned period was noted for the end of existence of a lot of settlements; it did not bring, however, the decrease of the number of inhabitants. People moved to newly founded settlements. The second factor of the same period was the founding of towns: the end of existence of villages in the surroundings of a newly founded town and the influx of village inhabitants gave the town a significant economic background.

The 14th century brought another reason which led to the depopulating of individual farm lands and whole villages - the deserting of feudal subjects, who preferred leaving their lands to paying a feudal rent.

The reasons of the end of existence of villages in the period of the late Middle Ages have not been clarified in a reliable way yet. In spite of the fact that in some cases it is not possible to exclude their direct end during war events, generally it is necessary to find the reason in the social and economic situation from the 15th century to the mid-16th century.

**III OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ ZA POZDŇÍHO
FEUDALISMU**

Petr Jančárek

POPULAČNÍ VÝVOJ ČESKÝCH ZEMÍ V PŘEDBĚLOHORSKÉM OBDOBÍ
A PROBLEMATIKA JEHO STUDIA

Trvalo dosti dlouho, než si badatelé uvědomili, že nezbytným předpokladem pro úspěšné studium vývoje populace v předbělohorském období, poznamenaném velkým nedostatkem vhodných pramenů, je systematická analýza podmínek populačních změn. Ty dnes rozdělujeme v podstatě na podmínky vnitřní a vnější. Vnitřní jsou tvořeny jednak hospodářskými podmínkami společenského vývoje a dále podmínkami fyzického života obyvatelstva, tj. výživou, úrovní zdravotní péče a nárokem na pracovní výkon. Vnější představuje přistěhovalectví, dále války, epidemie a přírodní katastrofy. Mezi vnitřními a vnějšími podmínkami existuje pochopitelně vzájemná souvislost.

Ke konkrétnějším odhadům celkového populačního vývoje Českých zemí dospěla naše poválečná historiografie koncem padesátých a v průběhu šedesátých let především v pracích Otto Plachta, Josefa Petráně, Josefa Janáčka, Aloise Míky a pro Moravu Jaroslava Marka.^{1/} Všichni při svém studiu došli k závěru, že pro předbělohorskou dobu neexistují žádná spolehlivá čísla o souhrnném počtu obyvatel Českých zemí. Přesto však vyjádřili nutnost populační vývoj studovat a dojít k příja-

telným výsledkům pomocí dedukcí a nepřímých odhadů.

Některí z nich však v tomto záměru neuspěli. Platí to zvláště o základní práci Otto Plachta^{2/}, v níž se autor pokusil též o stanovení celkového počtu populace. Tato práce však nepřinesla to, co se od ní očekávalo. Placht vycházel pouze z několika náhodných sond, a tak výsledky jeho zkoumání, pokud jde o předbělohorské období, neuspokojují, i když jeho studie zůstává stále základním pokusem o řešení této otázky. Na obtížnost celé problematiky ukázal ve své výborné knize Josef Petráň^{3/}. Ze svého kritického pohledu dokonce vyvodil nemožnost vlastního propočtu celkových populačních odhadů.

Josef Janáček se pokusil o odhad souhrnného počtu obyvatel v Českých zemích v již citované knize "České dějiny. Doba předbělohorská".^{4/} Ukázal na problematičnost svědecké hodnoty počtu vojenské městské hotovosti, daňových soupisů, i aplikace vypočítaných koeficientů při práci s počtem domů nebo domácností. Upozornil, že též nelze vycházet ze zachovaných zpráv, např. ze záznamu z roku 1529, kde se udává, že tehdy mělo být v Čechách 300 zámků, 782 města a městečka a 38 772 vesnice.^{5/} Jejich reálný počet musel být daleko nižší. Přímočará aplikace tohoto údaje vedla nutně historiky počínaje Františkem Palackým k chybným závěrům.^{6/} Další bádání nakonec dospělo k závěru, že udávaný počet vesnic zahrnoval i samoty a jednotlivé díly vsí. Avšak zcela nevysvětlen zůstal nepochopitelný rozdíl mezi udávaným počtem měst a městeček a jeho reálným stavem, který je odhadován na 500.^{7/} A tak zkoumání této otázky ukázalo, že je velikost populace v Českých zemích v předbělohorské době přesně nezjistitelná a jedinou možností, jak určit přibližně její rozsah, je volná dedukce na základě odhadů z počátku 17. století, kdy jsou již k dispozici poněkud spolehlivější prameny. Proto se Josef Janáček pokusil o odhad celkového počtu obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na konci předbělohorského období a dedukcí z tohoto výsledku i pro období okolo roku 1529. Pro poddanská města

a vesnice použil přepočtového koeficientu 7,5 osob, pro královská města 9 osob na 1 dům. Pro Čechy tak došel na počátku 17. století k celkovému odhadu 1 325 000 osob.^{8/} Protože se všeobecně předpokládá jistý vzestup populace v průběhu 16. století, musel být počet obyvatel v Čechách okolo roku 1529 nižší než na počátku 17. století. Janáček předpokládá, že o šestinu. Proto odhadl, že okolo roku 1529 žilo v Čechách asi 1 040 000 - 1 225 000 obyvatel.

Podobným způsobem dospěl pro Moravu s použitím některých výpočtů Markovych^{9/} na konci 16. století k odhadu 725 000 obyvatel a v první polovině 16. století k počtu 585 000 - 625 tis. obyvatel. Pro Slezsko odhadl s kritickým použitím výsledků bádání W. Dzierwulského^{10/} k roku 1577 přibližně 1 050 000 osob a v první polovině 16. století 860 000 - 940 000 osob. Pro celý český stát bez obojí Lužice tak odhadl na počátku 17. století 2 900 000 až 3 200 000 obyvatel a k roku 1529 2 485 000 - 2 690 000 obyvatel.

K zajímavým závěrům dospěl i v odhadu hustoty obyvatelstva. Podle něho byla nejvyšší hustota na Moravě, v první polovině 16. století 26-28 lidí na km², na počátku 17. století 32-34 obyvatel na km². V Čechách předpokládá v první polovině 16. století asi 20-21 lidí na km² a na počátku 17. století asi 25-26 lidí na km². Ve Slezsku potom v první polovině 16. století 19 - 21 osob na km² a na počátku 17. století asi 22 - 24 osob na km².^{11/}

Nejproblematičtější se mu jeví v celé otázce stanovení podílu městského a vesnického obyvatelstva. Je to dáno tím, že nelze vést přesnou hranici mezi malými městečky a vesnicemi. Jediná možnost, a to velmi nespolehlivá, je dělení na základě městského statutu. Svě názory o populaci v Českých zemích v předbělohorském období uzavírá konstatováním, že populačně nejsilnějším městem byla Praha. Pro rok 1529 zde odhaduje 30 000 obyvatel. Na druhém místě stála Vratislav, kde žilo v roce 1550 asi 23 000 obyvatel a na třetím místě figu-

roval Jáchymov, kde žilo v roce 1533 asi 18 000 obyvatel. Janáček zdůrazňuje, že však ve smyslu světových dějin neměl český stát velkoměsta. Tato situace byla příznačná i pro celou střední Evropu.^{12/}

S výsledky badání Josefa Janáčka o populačním vývoji Českých zemí v předbělohorském období vyslovil částečný ne-souhlas Alois Míka.^{13/} Pokládá jeho odhad počtu obyvatel v Čechách za podceňující a naopak jeho odhad počtu obyvatel na Moravě se mu zdá příliš vysoký. Dospěl k názoru, že celkový počet obyvatel v Čechách dosáhl ve druhém desetiletí 17. století přibližně půl druhého miliónu lidí, na Moravě nejvýše 650 000 lidí a ve Slezsku 1 300 000 lidí. Z toho vyplývá, že odhadl celkový počet obyvatelstva v Českých zemích bez obojí Lužice výše než Janáček.

Ještě za početnější než A. Míka považují populaci v Čechách, na Moravě a ve Slezsku autoři nedávno vydané příručky "Základy demografie".^{14/} Vraccí se pro předbělohorské období k názorům Antonína Boháče, který pro Čechy odhadoval v osmdesátých letech 16. století 3 000 000 obyvatel a pro Čechy, Moravu a Slezsko 3 800 000 obyvatel.

Srovnám-li uvedené odhady Janáčkovy, Míkovy a autorů příručky "Základy demografie", tak se přesto, že není Janáčekův odhad uznáván všeobecně, kloním k názoru, že je nejbližší skutečnosti. Dospěl k němu po zjištění, že ve druhé čtvrtině 16. století byly podmínky fyzického života lidových vrstev tak nepříznivé, že vytvářely základní překážku rychlejšího populačního růstu, a to jak pokud jde o stravu, kdy lze hovořit o latentní podvýživě, tak pokud jde o zdravotní péči, i když v 16. století přibývalo jak lékařů, tak teoretických poznatků v medicíně. Tento pokrok však neměl praktické důsledky pro lidové vrstvy. Podobně je to i s nárokem na pracovní výkon, kde existoval velký rozpor mezi délkou pracovní doby a slabou výživou pracujícího člověka.^{15/} Všechny tyto podmínky dohromady vylučovaly rychlejší populační

přírůstek. Ve druhé polovině 16. století se obecné podmínky fyzického života obyvatelstva měnily k lepšímu jen velmi pozvolna. Z toho důvodu jsou Janáčkovy odhady počtu obyvatelstva v Českých zemích před třicetiletou válkou odůvodněně nízké.

Pokud jde o vnější podmínky populačního vývoje společnosti, je z nich v předbělohorské době nejdůležitější přistěhovalectví, které lze rozdělit na přistěhovalectví masové a na pozvolnou infiltraci. Žádný z obou jmenovaných typů však v 16. století nedosáhl takového rozsahu, aby ovlivnil zásadním způsobem růst populace v Českých zemích. Masové přistěhovalectví se u nás projevilo ve dvou na sobě nezávislých fázích. Předně to byla silná imigrace do krušnohorské báňské oblasti, vrcholící ve třicátých letech 16. století. Do té doby téměř neosídlené Krušné hory se staly v několika desetiletích mimořádnou spotřební oblastí s poměrně vysokou hustotou obyvatelstva, které muselo být zásobováno převážně v rámci teritoriální dělby práce z blízkých i vzdálených oblastí.

K poznání této problematiky jsem přispěl několika pracemi, především studií o městech českého Krušnohoří v předbělohorské době.^{16/} V naší krušnohorské oblasti se však nevytvořilo stabilní osídlení. Jeho labilnost se projevila markantně od druhé poloviny 16. století, kdy zde můžeme sledovat vlivem úpadku dolování silný depopulační proces, který z některých krušnohorských měst a městeček vytvořil v krátké době lokality připomínající spíše vesnice. Rozsah přistěhovalectví do českého Krušnohoří nemůžeme vyjádřit přesněji statistickými údaji. O přibližné odhady velikosti zdejších městských lokalit jsem se pokusil v práci "Příspěvek ke studiu demografického vývoje českého Krušnohoří v předbělohorské době", která vyjde v dalším svazku Folia historica bohemia. Nejvíce zpráv se podařilo zjistit o obyvatelstvu zdejšího největšího města Jáchymova, který měl v roce 1533 přibližně 18 000 obyvatel, avšak na počátku 17. století klesl zde jejich počet asi na 2 200 obyvatel.^{17/} Jeho případ dokládá hloubku depopu-

lačního procesu v Krušných horách. Na základě dochovaných zpráv o počtu horníků v jednotlivých krušnohorských báňských městech odhadl Jiří Majer pro jeho západní část v první polovině 16. století 10 000 - 15 000 osob zaměstnaných v hornictví.^{18/} Podle mého názoru je bližší skutečnosti spíše dolní hranice tohoto odhadu. Vyšel jsem z něj a pro všechny městské lokality českého Krušnohoří odhaduji podle svého propočtu nejvýše 16 000 lidí zaměstnaných v hornictví v první polovině 16. století a pouze okolo 3 000 lidí na počátku 17. století, i když do tohoto počtu zahrnuji též Kraslice, které jako jediné město v českém Krušnohoří prožívaly na konci předbělohorské doby opožděnou těžební konjunkturu.^{19/} O populační síle ostatních vrstev obyvatelstva v českém Krušnohoří však zatím nelze stanovit žádný realističtější odhad.

Druhým proudem přistěhovalců masového rozsahu byla imigrace novokřtěnců na Moravu.^{20/} Tak jako v Krušných horách i zde šlo o německé obyvatelstvo. Novokřtělci přicházeli na Moravu z celého jižního Německa. Také jejich počet můžeme jen přibližně odhadovat.^{21/} Josef Janáček uvádí, že stěží přesáhl jejich počet v období před jejich velkou persekucí v letech 1535-36 na Moravě 15 000. Ani v roce 1547 nebyl jejich počet vyšší.

Kromě uvedených dvou případů masového přistěhovalectví, chci alespoň stručně připomenout ještě případy méně rozsáhlé, které představuje kolonizace valašská na severovýchodní Moravě v první polovině 16. století^{22/}, kolonizace charvátská ve stejném období na jižní Moravě^{23/} a konečně kolonizace pohraničních vesnic na Šumavě na konci 16. století.^{24/}

Forma pozvolné infiltrace však v přistěhovalectví převažovala. O této problematice proběhla ve starší české historiografii živá diskuse, a to v souvislosti s infiltrací německého obyvatelstva.^{25/} Ukazuje se, že její hlavní příčinou nebyly kulturní poměry, především značná náboženská tolerance, ale příhodné hospodářské podmínky. Infiltrace do českých zemí

se stala vážným jevem až po polovině 16. století. Neprobíhala však rovnoměrně. Pozvolna se poněmčovala pouze některá města v českém severozápadním pchraničí, např. Kadaň, Ústí nad Labem, či Teplice. Zde byl tento fakt podporován obchodními styky v souvislosti s teritoriální dělbou práce mezi krušnohorským báňským ekonomickým rajónem a jeho zásobovacím územím. Můj průzkum v tomto ohledu ukázal, že již v Lounech, nebo v Žatci, ležících dále od hranic, byl počet nových měšťanů z jazykově německých oblastí podstatně nižší.^{26/}

Pokud jde o další vnější podmínky populačního vývoje, o války, epidemie, či přírodní katastrofy, máme o nich jen velmi málo zpráv se značně neurčitými informacemi. Jisté je, že neovlivnily podstatněji populační vývoj českých zemí v předbělohorském období. K tomu došlo až v době třicetileté války.

Přehlízíme-li historicko-demografickou literaturu, která u nás vyšla od konce šedesátých let o protostatistickém období, zjišťujeme u ní dva dominantní znaky. Předně došlo k jejímu teoretickému prohloubení, a to především zásluhou prací Eduarda Maura, který obrátil svou pozornost nejen k systematickému kritickému hodnocení jednotlivých druhů pramenů^{27/}, ale též k historicko-demografické produkci zahraniční, především francouzské, v níž nalezl nejednu inspirující myšlenku.^{28/} Bohužel většina jeho prací se týká především až pobělohorského období. To souvisí s druhým rysem naší historicko-demografické literatury o protostatistickém období od konce šedesátých let, kterým je malý zájem o předbělohorskou dobu. Pokud se jednotlivé práce objevily, šlo především o analytické studie menšího rozsahu. Dokládají to bibliografické přehledy v jednotlivých svazcích sborníku "Historická demografie" nebo v revue "Demografie". Toto zaměření však v sobě obsahuje důležitý pozitivní prvek. Připravuje totiž možnost dalšího pokusu o syntézu, prohloubenější a se širším záběrem, zahrnujícím i speciální demografické otázky, jako je natalita, mortalita, sňatečnost, početnost rodiny ap. V této souvislosti je třeba

uvést výsledky zkoumání Aleny Šubrtové, o nichž hovořila na konci roku 1986 v přednášce pořádané Demografickou společností.

Je třeba si též položit otázku, jakým směrem by se mělo bádání o historicko-demografických otázkách předbělohorského období ubírat. Nejvýznamnější determinací jeho rozvoje představuje skutečnost, že stěžejí budou pro toto období objeveny další prameny, které by zásadně ovlivnily možnost získat nové informace o populačním vývoji. Proto považuji za rozhodující otázku, jak pro historicko-demografické bádání využít i prameny nestatistického charakteru. Pokusil jsem se o to v práci o sociální struktuře krušnohorského horního města Jindřichovic v předbělohorské době.^{29/} Analyzoval jsem v ní sociální strukturu tohoto malého báňského městečka v období 1590-1620 na základě použití celé zachované pramenné základny. Při jejím rozboru jsem vycházel ze skutečnosti, že přináší o obyvatelstvu Jindřichovic určitou sumu informací, které však jsou seřazeny v chronologickém pořádku nevyhovujícím záměru práce. Bylo je proto třeba seřadit podle takových kritérií, která by nezkreslila hodnotu údajů, ale zároveň by dovolila jejich částečné statistické zpracování. Proto jsem vytvořil kartotéku osob vyskytujících se v pramenech a doplnil ji získanými informacemi o nich. Takto sestavený elaborát umožnil zkoumat základní otázky struktury jindřichovické společnosti, zahrnující též otázky historicko-demografické, ne sice k určitému časovému okamžiku, ale ve stanoveném období 1590 - 1620. Bylo je potom možné částečně zpracovat statisticky.

Výsledky mého zkoumání dovolují závěr, že nelze při studiu historicko-demografických otázek předbělohorského období opomíjet prameny nestatistické povahy, ale že je třeba pracovat způsobem jejich vhodného využití. Vytvoří se tak jedna z možností, jak zlepšit vyhlídky při studiu historicko-demografických otázek předbělohorského období.

P o z n á m k y

- 1/ Základní literatura je uvedena v práci Josefa Janáčka: České dějiny. Doba předbělohorská. 1526-1547. Kniha I - Díl I, Hlava III, s. 160-180. Praha 1968.
- 2/ Otto Placht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. - 18. století. Praha 1957.
- 3/ Josef Petráň, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha 1964.
- 4/ Josef Janáček, c.d., s. 160-165.
- 5/ Tamtéž, s. 160
- 6/ Viz Fr. Palacký, Historické zprávy o lidnatosti země české. Časopis Českého muzea 5, 1831. Zde autor uvádí 4 milióny obyvatel v Čechách k roku 1529.
- 7/ Viz Josef Janáček, c.d., s. 161.
- 8/ Tamtéž, s. 161.
- 9/ Viz Jaroslav Marek, O velikosti moravských měst v minulosti. In: Vlastivědný věstník moravský 15, 1960.
- 10/ W. Dziewulski, Zaludzenie Śląska w końcu XVI. i początku XVII. wieku. In: Studia Śląskie. Przegląd zachodni, VIII, 1952, Zeszyt dodatkowy. Poznań 1952.
- 11/ Josef Janáček, c.d., s. 163
- 12/ Josef Janáček, c.d., s. 164-5.
- 13/ Alois Mika: Počet obyvatelstva zvláště městského v českých zemích před třicetiletou válkou. In: Demografie, 14, 1972, s. 193-202.
- 14/ Zd. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová: Základy demografie. Praha 1986, str. 561.
- 15/ Srovnej Josef Janáček: c.d., str. 165-170.
- 16/ Petr Jančárek, Města českého Krušnohoří v předbělohorské době. Příspěvek ke studiu jejich sociální struktury. Ústí n.L. 1971.
- 17/ Podrobně se touto problematikou zabývám jednak ve studii "Die Grundzüge der Joachimsthaler Gesellschaft in der Zeit Georg Agricolas." In: Sächsishe Heimatblätter, 1981. č.2, str. 58-62 a nejnověji v práci "Základní rysy demografického vývoje Jáchymova v předbělohorské době." In: Sborník Národního muzea v Praze, řada A, Historie, roč.XL, 1986, č.1, str. 3-17.
- 18/ Jiří Majer, Těžba stříbrných rud v Jáchymově v 16. století. In: Sborník NTM, č.5, Praha 1968, str. 231.

- 19/ Srovnej: Petr Jančárek: Příspěvek ke studiu demografického vývoje českého Krušnohoří v předbělohorské době. Vyjde ve Folia historica bohemia.
- 20/ Josef Janáček: c.d., str. 171.
- 21/ Tamtéž, str. 219. Zde je uvedena příslušná literatura.
- 22/ Nejspolehlivější řešení problematiky valašské kolonizace na Moravě představuje práce J. Macúrka "Valaši v západních Karpatech v 15.-18. století. Ostrava 1959.
- 23/ Otázku charvátské kolonizace zpracoval A. Turek ve studii: "Charvátská kolonizace na Moravě." In: Časopis Matice moravské, 61, 1937.
- 24/ Na tento případ upozornil Eduard Maur.
- 25/ Nejdůležitější literaturu o této otázce uvádí Josef Janáček c.d., str. 172.
- 26/ Petr Jančárek, K problematice mostecké společnosti na přelomu 16. a 17. století. In: Zprávy - Studie Krajského muzea v Teplicích, č.12, 1976-77, str. 81-106.
- 27/ Uvádím především následující práce: Eduard Maur, O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. In: Historická demografie, sv. 3, 1969, str. 4-19. Týž: Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě. In: Historická demografie, sv. 4, 1970, str. 4-18. Týž: Matriky v Čechách a jejich vývoj. In: Zpravodaj pro přátele rodopisu a heraldiky, roč. 1, Plzeň 1969, str. 75-90. Týž: Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. In: Historická demografie, sv. 5, 1971, str. 15-37. Týž: Aktuální otázky historické demografie. In: Demografie, 12, 1970, str. 315-16. Týž: Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. In: Demografie, 16, 1974, str. 133-46. Týž: Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In: ČsČH, 19, 1971, str. 839-870. Týž: La structure démographique de la Bohême après la guerre de trente ans. In: Historická demografie, sv. 7, 1973, s. 29-99.
- 28/ Na př. Eduard Maur: Na okraj francouzských metod historicko-demografického bádání. In: Historická demografie, sv. 2, 1968, str. 72-83.
- 29/ Petr Jančárek, Sociální struktura horního města Jindřichovic v době předbělohorské. In: Minulostí Západočeského kraje, XXII, 1986, str. 107-130.

Петр Я н ч а р е к

Развитие популяции Чешских земель в добелогорский период и проблематика его изучения

Р е з ю м е

Условия физической жизни народных масс, обитавших во второй четверти 16 века территорию Чешских земель, были настолько неблагоприятны, что они стали основным препятствием более быстрого роста популяции. Существовало большое противоречие между продолжительностью рабочего времени и недостаточным питанием трудящегося человека /можно говорить о скрытом недоедании/. Это исключало более быстрый прирост популяции и поэтому и определение численности населения чешского государства /т.е. Чехии, Моравии и Силезии/ для начала 16 века низкое /в объеме 2,485 - 2,69 млн./.. На территории чешского государства в то время не было крупных городов /Прага в 1529 г. насчитывала около 30 тысяч жителей/.

Во второй половине 16 века условия жизни населения менялись к лучшему лишь постепенно - для периода до тридцатилетней войны приводят, что на территории чешского государства жило около 2,9 - 3,2 млн. людей. Внешние условия популяционно-го развития /войны, эпидемии, природные катастрофы/ в то время по всей вероятности не оказали более существенного влияния на развитие популяции Чешских земель.

В 16 веке Чешские земли стали целью единовременной массовой иммиграции /в круšnoгорский горный бассейн/, завершившейся в 30 годы 16 века, в Южную Моравию, куда до 1535 г. переселилась секта новокрещенных, а также более продолжительной иммиграции /преимущественно в города Северной Чехии/.

Следующие возможности изучения развития популяции добелогорской Чехии связаны с получением информации от источников нестатистического характера. Необходимо дальше разрабатывать способ их подходящего использования. Таким образом будет создана одна из возможностей улучшения объема и качества полученных нами информации по одному из важнейших периодов чешской истории.

Population Development in the Czech Lands in the Period
before the Battle of the White Mountain and the Problems
of Studying it

S u m m a r y

In the second quarter of the 16th century the conditions of physical life of the people living in the territory of the Czech lands were so unfavourable that they created a basic obstacle of a faster population growth. There was a great contradistinction between the length of working time and insufficient nutrition of working man /it is possible to speak about latent malnutrition/. This fact prevented a faster population growth and this is also the reason why the estimations of the number of inhabitants in the Czech state /i.e. Bohemia, Moravia and Silesia/ are so low /roughly 2.485 to 2.69 million/ at the beginning of the 16th century. There were no big towns in the Czech state at that time /there were about 30 000 inhabitants in Prague in the year 1529/.

In the second half of the 16th century the conditions of life of inhabitants were improving very slowly - according to the estimation for the time before the Battle of the White Mountain there were about 2.9 - 3.2 million people living in the territory of the Czech state. The external conditions of the population development /wars, epidemics, natural catastrophes/ do not seem to influence, at least not in a decisive way, the population development in the Czech lands in the mentioned time.

In the 16th century the Czech lands became both a place of the unrepeatable mass immigration /it was the mining area in the Ore Mountains /Krušné hory/, the climax took place in the 30's of the 16th century, and the south of Moravia, the place of anabaptists' new home before the year 1535/, and that of more permanent infiltration mostly in towns, especially in the north of Bohemia/.

Other possibilities of the study of the population development in Bohemia before the Battle of the White Mountain are connected with obtaining information from the sources of a nonstatistical character. It is necessary to find out the way of their suitable utilizing. It would be one of the possibilities how to improve both the quantity and quality of the information about one of the most significant periods of the history of Bohemia.

Eduard M a u r

POPULAČNÍ DŮSLEDKY TŘICETILETÉ VÁLKY

V naší historiografii odedávna panuje shoda, že za třicetileté války došlo k rozsáhlé depopulaci českých zemí. Autoři píšící o tomto období se vcelku shodují i v tom, že vyliďnění českých zemí a celé střední Evropy mělo závažné důsledky hospodářské, sociální i kulturní. Již od dob A. Gindelyho např. byl s úbytkem poddaných spojován prudký růst robot v Čechách v průběhu 17. století. Dlouho se přitom udržoval původní, značně zjednodušený Gindelyho výklad, podle něhož roboty vzrostly proto, že zbylé obyvatelstvo muselo zastat všechnu dosavadní práci u dvorů, navíc rozšířených o půdu poustek.^{1/} Teprve práce z posledních let upozornily na to, že vztah mezi úbytkem obyvatelstva a růstem robot byl daleko složitější, že kromě úbytku robotníků a poplatníků působily na ekonomickou politiku vrchnosti i měnící se poměry v oblasti nabídky a poptávky po zboží vyráběném na velkostatku a po pracovní síle. V zemi, kde zemědělská výroba na velkostatku v čele s pivovarnictvím byla orientována převážně na domácí, přesněji dominikální trh, a kde nebyly příhodné dopravní podmínky pro vývoz obilí, znamenal pokles počtu konzumentů i jejich zchudnutí omezení odbytu a tudíž i pokles zisků producentů, umocněný nízkými cenami zemědělských výrobků. Naproti

tomu cena pracovní síly ve vylidněné zemi relativně vzrostla a obojí pak vedlo za příhodných politických podmínek feudální velkostatek k tomu, že opustil starý, osvědčený způsob hospodaření založený převážně na námezdní práci, přešel k výrobě opírající se o práci robotní a navíc daleko více než dříve využíval prodejních a výrobních monopolů.^{2/} Nedostatek vhodných uchazečů o poddanské usedlosti i všeobecné zavedení robot se negativně odrazilo v sociálně-právním postavení poddaných, vedly k utužení jejich osobní nesvobody. Roboty pak nepříznivě ovlivnily i úroveň výrobních sil v zemědělství, ale i rozvoj nezemědělské výroby, neboť robota zvýhodňovala feudální velkostatek v soutěži s měšťanskými podnikateli, tísněnými špatným odbytem i drahotou pracovní síly, a to tím spíše, že i městská řemeslná výroba u nás byla orientována převážně na domácí trh.

Není třeba podrobněji dokládat nejrůznější omezení osobní svobody poddaných, jež vyllynula ve větší či menší míře z pobělohorské depopulace Českých zemí; jsou všeobecně známa. Snad bych připomněl alespoň jedno, názorně dokládající dočasný nedostatek poddaných, zejména pak těch, kteří by byli schopni převzít opuštěně selské usedlosti. Ve druhé polovině 17. století se běžně setkáváme s faktem, že poddaní jsou nuceni usazovat se na opuštěných usedlostech. V souvislosti s tím se pak setkáváme i s případy, kdy mladí poddaní jsou násilím, třeba i vězením nuceni k uzavírání sňatků. Po doplnění válečných populačních ztrát počátkem 18. století naopak dochází k tomu, že vrchnost, např. na schwarzenberských panstvích, začíná zakazovat sňatky vesnické chudiny, protože populační růst začíná vytvářet na venkově sociální problémy.^{3/}

Depopulace venkova však nezměnila jen sociálně-právní postavení poddaných, ale i samotnou sociální strukturu venkova. Jak ukazuje berní rula nebo lánové rejstříky, počty pustých velkých selských usedlostí a drobných domkářských usedlostí bez půdy jsou relativně vyšší než počty pustých used-

lostí středních rolníků, jejichž početní váha ve vesnické populaci během války vzrostla.^{4/} Dostatek volné půdy po válce zřejmě dával bezzemkům a nejdrobnějším rolníkům možnost usadit se na ekonomicky soběstačných hospodářstvích středních rolníků. Nezáměr o velké usedlosti pak vysvětluje F. Matějka jejich vysokým zatížením robotami.^{5/} Kloužil bych se spíše k jinému výkladu, že totiž velké usedlosti nelákaly proto, že nebyly zajištěny dostatečný odbyt pro jejich relativně velké výrobní přebytky a že trpěly nedostatkem a drahotou námezdní pracovní síly. Obdobné tendence, jaké charakterizovaly válečnou dobu, pozorujeme i při zbíhání poddaných za agrární deprese ve druhé polovině 17. století. I tehdy zůstávají nejstabilnější vrstvou venkova střední rolníci.^{6/} Není to ostatně jen česká zvláštnost, bylo tomu tak i v jiných zemích, např. v Polsku.^{7/} Proces sociální diferenciací venkova, příznačný pro předbělohorské Čechy, tedy byl válkou a poválečnou agrární depresí dočasně zastaven. Znovu však nabyl na síle v 18. století, jakmile byly válečné populační ztráty zahlazeny a pokračoval další růst obyvatelstva.^{8/}

V kulturní oblasti bývá zdůrazňován zejména posun jazykové hranice v neprospěch českého etnika, způsobený tím, že vnitrozemské, jazykově české oblasti se za války vylidnily daleko více než okrajové německé oblasti, jimž se válečné hrůzy spíše vyhnuly.^{9/} Součástí populačních důsledků války byl i odchod intelektuální elity do emigrace, který těžce postihl českou kulturu. Zde však šlo spíše o ztráty kvalitativní než kvantitativní.

Bylo by možno jmenovat i další závažné společenské jevy, jež tak či onak souvisely s válečnou depopulací. Poválečná agrární deprese, na níž se mimo jiné podílela i depopulace země, např. završila rozklad rytířského statku v Čechách, který ovšem měl i jiné příčiny, působící již mnohem hlouběji v minulosti. V případě populace šlo již o souvislost dosti zprostředkovanou, podobně jako v dalších případech, jež by

bylo možno uvádět.

Ačkoliv se běžně uznává, že válečné ztráty na obyvatelstvu měly osudové důsledky pro další rozvoj českých zemí, zůstává stále dosti nejasné, jak velké ony populační ztráty let 1618-1648 vlastně byly. Odpověď na otázku po jejich rozsahu je hledána dvěma cestami. Jednak na základě údajů o počtu pustých domů v poválečných katastrech, tj. v české berní ruli a v moravských lánových rejstřících, jednak na základě srovnání údajů těchto katastrů s jinými evidenčními prameny, pocházejícími z doby těsně před Bílou horou.

Počet pustých usedlostí v Čechách a na Moravě dosud přesně neznáme, zejména pokud jde o vesnické obyvatelstvo. V literatuře najdeme i data, jež si dosti odporují. Z posledních Matějkových studií o moravské problematice např. vyplývá, že roku 1657, tedy 10 let po válce, činil podle celozemského sumáře počet pustých na Moravě 22,16% celkového počtu domů. Tomu v podstatě odpovídá i podíl pusté rustikální půdy na celkové rozloze rustikálu, tj. 26,68%.^{10/} S uvedenými údaji však nejsou v souladu Matějkovy předběžné propočty založené na výběrovém šetření, podle nichž na vesnicích a v městečkách tvořili pustí asi 33%, ve městech pak 27,5%, tedy v obou případech více, než udává celozemský sumář.^{11/} Nezbyvá proto než doufat, že záslužná Matějкова edice lánových rejstříků^{12/} bude dovedena do konce a umožní provést přesnější výpočty.

Pro Čechy bezprostředně po třicetileté válce dosud známe přesněji jen součet pustých domů uváděných berní rulou v královských městech mimo Prahu.^{13/} Činí 35,5%, což je nepochybně poměr značně vysoký. Ztráty na venkově a v poddanských městech odhaduje O. Placht na 12%, ovšem srovnáním sumáře berní ruly a Sedláčkova Rozvržení z roku 1615, což je pramen nespolehlivý.^{14/} Přibližný rozsah devastace země je tímto srovnáním nicméně postižen. Zbývá však otázka: Je tato devastace úměrná depopulaci?

Je obecně známo, že neosedlí a příslušníci rodiny hospo-

dáře tvoří početně značně proměnlivou složku obyvatelstva. V době dlouhodobého ekonomického a populačního růstu podíl této složky zpravidla vzrůstá, v době ekonomických potíží se zmenšuje.^{15/} To by nasvědčovalo, že ztráty na obyvatelstvu za třicetileté války mohly být ještě větší než ztráty na domovním fondu. Proti takovému závěru však lze právem namítat, že ruľové označení domu jako "pustý" neznámá, že dům nebyl obydlen. Námítku lze doložit řadou příkladů.^{16/} Z obou protichůdných zjištění vyplývá závěr, že je třeba pokusit se vysledovat skutečný vývoj počtu obyvatelstva menších regionů, případně jednotlivých lokalit všude tam, kde se pro to dochovaly prameny v podobě jmených soupisů všeho obyvatelstva. Na výsledky takového studia bohužel dosud čekáme.

Ještě méně než s odhady počtu poválečných poustek můžeme být spokojeni s celozemskými odhady početnosti předbělohorské populace, které slouží jako základ pro srovnání s předpokládaným počtem obyvatel poválečných Čech. Úpadek ekonomiky a ztráty na obyvatelstvu za třicetileté války zajímaly, jak známo, velmi živě již současníky. Rozsah válečných ztrát přitom byl - zčásti pod dojmem válečných hrůz, zčásti i účelově - značně zveličován, jak to známe např. z díla Bohuslava Balbína.^{17/} K přehnaným představám o rozsahu depopulace Čech za třicetileté války došli současníci zejména tím, že značně přecenili lidnatost předbělohorských Čech a navíc na konto třicetileté války připsali všechny poustky existující na českém venkově a v českých městech v polovině 17. stol., včetně hojných pozůstatků osad zaniklých za hluboké agrární deprese pozdního středověku.

Ve stopách Bohuslava Balbína a jeho současníků šli i čeští historikové 19. století v čele s Františkem Palackým. Také u nich se setkáváme na jedné straně s příliš vysokými odhady lidnatosti předbělohorských Čech, na druhé straně se značně pesimistickými představami o výši válečných ztrát. Stačí uvést, že např. Josef Emler soudil, že za třicetileté

války zanikly v Čechách tisíce vsí,^{18/} kdežto dnes víme, že jich bylo jen několik desítek.

Tak jako v době Balbínově byl i v 19. století silně nadhodnocován počet obyvatel předbělohorských Čech. Autoři přitom vycházeli z několika soudobých zpráv z let 1529-1594, podle nichž měly tehdejší Čechy asi 3,5 miliónu hospodářů. Tyto zprávy, jak ukázal již J. Lásků, zřejmě vznikly mechanickým vynásobením vytrvale se opakujícího záhadného údaje o počtu cca 35 000 vsí v Čechách násobkem 100, s určitými rektifikacemi týkajícími se měst, hradů apod. Sám udávaný počet více než 30 000 vsí byl ovšem nereálný; tvořil asi trojnásobek skutečného stavu. Vznikl zřejmě sčítáním dílů vsí patřících různým vrchnostem, včetně tzv. svobodných dvorů, a započtením drobných sídel, která později nebyla chápána jako samostatné vsi. Při četbě soudobých zpráv o lidnatosti Čech překvapí dnešního historika zejména naprostý nedostatek smyslu pro kvantitu. Vždyť např. B. Balbín vedle sebe publikoval navzájem se zcela vylučující údaje, podle nichž bylo v předbělohorských Čechách 3 004 700 hospodářů, 3 461 200 obyvatel a 150 tis. poddanských usedlostí.

Devatenácté století však dlouho za Balbína příliš nepokročilo. Z našich čelných historiků např. Palacký odhadoval počet obyvatel předbělohorských Čech na 4,5 miliónu, J. Emler na 4 milióny, V. V. Tomek na 3 milióny.^{19/} Teprve pod vlivem kritického ocenění válečných ztrát za třicetileté války, jež se prosadilo v Německu v 90. letech 19. století, se změnil i názor na věrohodnost čísel uvádějících sumární početnost předbělohorské populace. Současně byly hledány cesty, jak na základě dochovaných pramenů dospět k objektivnějším odhadům. Jako schůdná se ukázala cesta vedoucí přes počet poddanských usedlostí a měšťanských domů uváděný předbělohorskými berními rejstříky. Snahy autorů jdoucích touto cestou vyústily v posledních desetiletích v následující závěry:

Podle Otto Plachta měly předbělohorské Čechy 1 700 000

obyvatel, podle Josefa Petráně necelé dva milióny, podle Václava Davídky asi 2 milióny, podle Aloise Míky 1,5 miliónu a podle nejstřízlivějšího Josefa Janáčka 1 250 000 - 1 350 000. Nejnovější Přehled dějin Československa pak uvádí 1 250 000 až 1 500 000.^{20/} Autoři těchto odhadů vycházejí, jak již bylo řečeno, v podstatě z téhož základu, tj. ze známého počtu vesnických a městských domů, rozcházejí se však v použití koeficientu, kterým tento počet násobí. Zatímco např. O. Placht používá koeficientu 9 osob na vesnický dům, 18 na dům v Praze, 12 na dům v bohatším královském městě a 6 na dům v chudších královských a poddanských městech, J. Janáček předpokládá, že v poddanských městech a na vesnici žilo v jednom domě průměrně 7,5 osob, v královském městě 9 osob. Prvým předpokladem relativně spolehlivého odhadu lidnatosti země před rokem 1618 je tedy volba správného koeficientu. Není však předpokladem jediným. Druhým, stejně významným, je stanovení co nejpřesnějšího počtu poddanských usedlostí a měšťanských domů v zemi verifikací údajů berních rejstříků.

V naší literatuře bylo již mnohokrát upozorněno na nespolehlivost údajů předbělohorských berních rejstříků. Ty zkreslují skutečný stav směrem dolů trojím způsobem:

A/ Část domů, zvl. ve městech je systematicky vynechávána z toho důvodu, že jde o objekty berní nepodléhající. Např. M. Šerák podrobnou topografickou rekonstrukcí zjistil v Mladé Boleslavi, že započtením nezdaněných objektů se zvýší počet domů ve městě před rokem 1619 ze 370 na 425, tj. o 15 %.^{21/}

B/ V berních rejstřících nejsou některé statky, zvláště drobné, vůbec evidovány. Snad k tomu došlo omylem, snad v důsledku snahy o daňový únik, snad i z jiných důvodů. Procházel-li série rejstříků, nikdy se plně neshodují ve výčtu uváděných statků. Počet vynechaných statků přitom někdy je neobyčejně vysoký. Např. F. Halas, který zkoumal berní rejstříky z let 1604, 1606/7, 1615 a 1620, zjistil, že ze 122 rytířských statků v Litoměřickém kraji jich bylo jen 20 zachy-

ceno ve všech 4 rejstřících. Když pomineme poslední rejstřík, značně neúplný, zbývá stále pouhých 24 statků evidovaných ve všech třech rejstřících. To je číslo sice neuvěřitelně nízké, ale zřejmě správné.^{22/}

C/ Daňová podstata byla úmyslně minimalizována.^{23/}

Mechanické sečtení údajů berních rejstříků však může zkreslit skutečný stav i směrem vzhůru, neboť některé statky jsou v téměř rejstříku uvedeny několikrát, např. při změně majitele.^{24/} Sumární údaje rejstříků jsou tedy údaji značně rozporné vnitřní hodnoty.

Určitým korektivem k údajům berních rejstříků je berní rula, její údaje o počtu osedlých a pustých domů roku 1654. Jejich prostým součtem bychom totiž měli dojít ke stavu před třicetiletou válkou. Avšak i zde se ukazuje, že věci jsou složitější, a to z několika důvodů. Na rozdíl od předbělohorských berních rejstříků zřejmě nedocházelo v berní rule k vypuštění nebo naopak k několikanásobnému zanešení téhož statku a až na malé výjimky ani k záměrnému zatajování jednotlivých domů. Problém však způsobují domy, zejména ve městech, jež v průběhu války změnilы svou kvalitu a přestaly být evidovány jako berní podrobené jednotky. Sem patří např. rolnické usedlosti připojené během války k vrchnostenským dvorům, domy ve městech, jež koupila nebo získala z konfiskací obec a buď si je ponechala, nebo dala zbořit, např. kvůli stavbě nového opevnění, dále domy, jež ustoupily šlechtickým palácům nebo církevním stavbám. Extrémní případ představuje pražský Valdštejnův palác, který vyrostl na parcelách 25 měšťanských domů a dalších pěti nemovitostí zahrnujících i městskou bránu.^{25/} Zvláštní problém tvoří vsi označené v berní rule jako pusté. U některých z nich vůbec není počet pustých usedlostí uváděn a část z nich naopak nezpustla, jak se ukazuje, teprve za třicetileté války, ale již dávno před ní, ještě za pozdněstředověké agrární deprese.^{26/} Na druhé straně některé vsi zaniklé v letech 1620-1648 berní rula neeviduje.^{27/} Problém ovšem

vytváří i existence poustek v ostatních vsích a zejména ve městech, protože nevíme, zda neexistovaly již před rokem 1618.^{28/}

Spolehlivé výsledky tedy může přinést jen pečlivé srovnání údajů berních rejstříků a berní ruly, které přihlédne k výsledkům studia regionálního, opfeneho zejména o pozemkové knihy a soupisy obyvatel. Jen lokální sondy mohou pomoci stanovit míru zkreslení skutečnosti jednotlivými prameny a tudíž i ověřit, nakolik je údaj o cca 150 000 hospodářů v předbělohorských Čechách reálný a nakolik by jej bylo třeba opravit, nejspíše směrem vzhůru. Nedomnívám se, že by korekce vedla k řádově odlišným číslům. Určitý posun by ale nepochybně přinesla.

Jiný problém, jak již bylo uvedeno, představuje volba redukčního koeficientu, jímž je třeba zjištěný počet domů násobit. Autoři, kteří s ním pracují, postupují dvojím způsobem. Jedni se snaží konstruovat tento koeficient z předpokládaného počtu dětí v rodině, čeledi, výměnkářů, podruhů, tovaryšů apod.^{29/} Takový postup považují za krajně subjektivistický a pro dané účely nevhodný. Druhý postup se opírá o reálné koeficienty zjištěné na základě dochovaných soupisů obyvatel. Dosud zjištěné koeficienty však natolik kolísají, že např. J. Petráň, který se touto otázkou systematicky zabýval, resignoval na početní využití zjištěných hodnot.^{30/} Naproti tomu J. Janáček a A. Míka se je pokusili shrnout v jednotný, univerzálně použitelný koeficient, avšak nedošli ke shodnému závěru.^{31/} Klade se ovšem otázka, zda vzhledem k známé sídelní rozmanitosti českého území, dané rozmanitými geografickými podmínkami a v době předbělohorské již i silnou ekonomickou regionalizací, by nebylo vhodnější pokusit se o postižení regionálních koeficientů, které by přesněji odrážely historickou realitu. Ani takový postup by zřejmě nepřinesl zásadní korekturu nejnovějších odhadů. Pomohl by je však upřesnit, což by vzhledem k jejich stále značným vzájemným rozdílům nebylo roz-

hodně zbytečné.

Zhruba stejné problémy jako při odhadu lidnatosti předbělohorských Čech před námi vyvstanou při hledání odpovědi na otázku, kolik obyvatel měly pobělohorské Čechy. Řešení však je přece jen o něco snazší díky širší pramenné základně a větším spolehlivostem výchozích údajů. Zejména berní rula je zřejmě daleko pečlivěji sestavena než předbělohorské berní rejstříky. Pramenná základna je pak rozšířena dvěma navzájem se doplňujícími seznamy podle víny z roku 1651, z nichž druhý, církevní provenience, teprve nedávno objevila a publikovala E. Čáňová,^{32/} dále četnými poddanskými seznamy a konečně každoročně sestavovanými zpovědními seznamy pražské arcidiecéze, začínajícími roku 1671 a torzovitě dochovanými již z let předcházejících.

Přestože pramenná základna z poloviny 17. století je pro odhady počtu obyvatelstva příznivější než prameny z doby o půlstoletí dříve, i odhady lidnatosti pobělohorských Čech značně kolísají. Připomeňme jen, že Palacký usuzoval na pokles ze 4,5 miliónů na 1,2 - 1,5 miliónů, tj. na 26,7 - 33,3% předválečného stavu, Emler dokonce na pokles ze 4 miliónů na 600 000 duší, tj. na 15%, Tomek z 3 miliónů na 800 000 obyvatel, tj. na 26,7%. Teprve koncem 19. století se odhady válečných ztrát stávají reálnějšími. A. Rezek odhadoval počet obyvatel pobělohorských Čech na 800 000, H. Kollman na 991 000, J. Pekař na necelý milión. J. Petráň soudil na pokles z necelých dvou miliónů na více než 1 milión, Přehled dějin Československa počítá s 1 100 000, tedy s 81,5 - 73,3% předválečného stavu.

Z metodického hlediska jsou zajímavé odhady O. Plachta, neboť autor dospívá k cíli dvěma na sobě zcela nezávislými postupy. Obvyklým vynásobením počtu osedlých udávaného berní rulou příslušnými koeficienty došel k počtu 930 000 hlav, což představovalo 54,7% jím odhadovaného výchozího stavu. Svůj odhad se pokusil zajímavě ověřit extrapolací číselné řady

zjištěné zpracováním zpovědních seznamů z let 1671-1725. Číslo, k němuž dospěl, bylo vyšší, takže svůj původní odhad opravil asi na 1 milión.^{34/} Plachtova extrapolace však je matematicky nepřesná. Pokusil jsem se ji opravit na základě zjištěných ročních přírůstků jednak za celé období 1672-1722, jednak za desetiletí bez velkých demografických krizí (1680, 1713/), jaké zjevně neznala léta 1652-1672. V prvním případě vychází roční přírůstek 1,126 %, ve druhém asi 1,5%. Kdybychom počítali s Plachtem, že nevidované děti tvořily 28% celé populace, získali bychom extrapolací k roku 1652 pro Čechy bez Kladska cca 904 000, resp. 973 000 obyvatel, což by zcela souhlasilo s Plachtovým výpočtem na základě berní ruly, který by nebylo třeba opravovat. Po mém soudu však byla dětská složka početnější a tvořila asi 30% populace.^{35/} Za tohoto předpokladu bychom stejným postupem došli k 930 000 či spíše k 1 000 000 obyvatel poválečných Čech. Zůstává ovšem otevřena otázka věrohodnosti údajů zpovědních seznamů. Údaje, k nimž jsem došel studiem poměrů na komorních panstvích, však ukazují, že přílišná skepse vůči jejich hodnotě není na místě.^{36/}

Problém koeficientů používaných vzhledem k počtu "usedlých" zůstává roku 1654 stejný jako v době předbělohorské. Hojnější a přesnější prameny sice dovolují hledaný koeficient zpřesnit, nabízená příležitost však dosud nebyla zcela využita. Mám tu na mysli především možnost vyčerpání všech údajů těch soupisů podle víny z roku 1651, které evidují obyvatelstvo od narození, doplnit je rektifikovanými údaji soupisů, v nichž dětská složka chybí, tam, kde se nám soupisů nedostává, vyjít z počtu domů zachycených berní rulou a opřít se o koeficienty zjištěné jinde, diferencovaně regionálně. Je nasnadě, že takovýto pracovní postup není v silách jedince, ale jen organizovaného týmu, který by přitom mohl v míře co možná největší využít i dalších údajů soupisu z roku 1651, který je svým způsobem evropským unikátem. Není to zřejmě úkol, který bude splněn hned. Ale jednou by splněn být měl.

P o z n á m k y :

1. Gindely, A., Über die Lage der bäuerlichen Bevölkerung in Böhmen in der Zeit von 1648-1848. Jahresbericht der K. k. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, 1880, s. XVIII až XLVII.
2. Výsledky novějších prací shrnuje Maur, E., Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku. AUC 1976, Phil. Hist. 1, s. 245-246.
3. Krofta, K., Dějiny selského stavu. Praha 1949, s. 207-208. Maur, E., K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. Historická demografie 8, 1983, s. 30-31.
4. Matějek, F., Osídlení Moravy a třicetiletá válka /Příspěvek k vývoji rozvrstvení poddaného lidu/. Sborník historický 24, 1976, s.81-83. Maur, E., Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. AUC 1972, Phil. Hist. 3, tab. II na str. 36.
5. Matějek, F., c.d., s. 83.
6. Toegel, M., Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století. Sborník historický, 7, 1960, s. 191-226.
7. Śreniowski, S., Zbiegstwo chtëpów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego. Warszawa 1948, s. 34n.
8. Svoboda, J., Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století. ČSCH 5, 1957, s. 447-473.
9. Přehled dějin Československa, I/2, Praha 1982, s. 249.
10. Matějek, F., Moravské lánové rejstříky. SAP 29/1, 1979, s. 131-132.
11. Týž, Osídlení Moravy, s. 72-74.
12. Matějek, F. /ed./, Lánové rejstříky brněnského kraje z let 1673-1675. Praha 1981. Týž, Lánové rejstříky jihlavského a znojenského kraje z let 1671-1678. Praha 1983. Týž, Lánové rejstříky hradištského kraje z let 1669-1671. Uherské Hradiště 1984.
13. Placht, O., Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století. Praha 1957, s.81.
14. Tamtéž, s.81. Pro poddanská města pfitom Placht uvádí podíl pustých asi 22%.
15. Viz např. Kalserová, J., Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. a v první polovině 18. stol. Hist. dem. 1, 1967, s. 31.
16. Placht, O., c.d., s. 82-86. Maur, E., Populační vývoj, s. 26.
17. Balbin, B., Miscellanea historica regni Bohemiae, I/3, Pragae 1681, s. 64n.
18. Emler, J., Berně r. 1615 svolená a počet obyvatelů v Čechách před válkou třicetiletou. PA VIII, 1868-69, s. 178 až 187.
19. Maur, E., Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. Hist. dem. 5, 1971, s. 29.
20. Placht, O., c.d., s. 39. Petrůň, J., Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha 1964, s. 168. Davidek, V., Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění České země v 16. a 17. století, Demografie, 7, 1965, s. 131. Mika, A., Počet obyvatelstva zvláště městského v českých zemích před třicetiletou válkou. Demografie 14, 1972, s. 193-202. Janáček, J., České dějiny - Doba předbělohorská. 1526 až 1547, I/1, Praha 1968, s. 161. Přehled dějin Československa, I/2, Praha 1982, s. 190.
21. Šerák, M., Zalidnění Mladé Boleslavi v 17. století. Boleslavica '68, Ml. Boleslav 1969, s.35.
22. Halas, F. X., Příspěvek ke kritice berních rejstříků. Hist. dem. 5, 1971, s. 40 a s. 45, pozn. 17.
23. Tamtéž, s. 40.
24. Petrůň, J., c.d., s. 165, pozn. 164.
25. Poche, E., - Preiss, P., Pražské paláce. Praha 1977, s.31.
26. Doskočil, K., Popis Čech r. 1654. Souhrnný index obcí, osad a samot k berní ruli (=Berní rula 2/, Praha 1954, s. 492, uvádí např. na p. Zbíroh v Podbrdsku 8 pustých vsí, z nichž nejméně 6 bylo již zaniklých před r. 1618.
27. Hlavně vsi, z nichž byl během války zřízen poplužní dvůr.
28. Placht, O., c.d., s. 83. Staré vesnické poustky již byly ve druhé polovině 16. stol. většinou osazeny /s výjimkou zaniklých vsí/.
29. Např. Šerák, M., c.d., s. 36-37.
30. Petrůň, J., c.d., s. 167-168.
31. Viz výše pozn. 20.
32. Čáňová, E., Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. SAP 29/1, 1979, s.20-55.
33. Maur, E., Historické zprávy, s. 11.
34. Placht, O., c.d. s. 117, 315.
35. Maur, E., Populační vývoj, s. 30.

36. Tamtéž, s. 61-63, kde shrnuty i starší názory J. V. Šimáka, O. Plachta a J. Petráňe na hodnotu seznamů.

Эдуард Маур

Популяционные последствия тридцатилетней войны

Резюме

В чешской историографии бытует согласное мнение, что в период тридцатилетней войны произошла интенсивная депопуляция Чешских земель, нашедшая серьезное отражение в экономических, социальных и культурных последствиях. Расходятся однако мнения по убыли популяции в 1618 - 1648 гг. Особенно неясна плотность населения Чехии до 1618 г. Между тем как работы 19 века приводили 3 - 4 миллиона человек, в настоящее время говорят о 1,25 и 2 миллиона человек. Данные основаны на добелогорских налоговых реестрах, которые однако неполны по нескольким причинам, рассматриваемым автором. Надежность не отличается также налоговая перепись обитаемых и пустых домов, так как сюда не включены дома, потерявшие в ходе войны характер облагаемых налогом объектов /например, присоединением к поместьям, сооружением укрепления и т.д./. Неясными являются также данные переписи о опустевших деревнях. Определенный путь по уточнению данных по численности домов и, тем самым, населения добелогорской Чехии автор усматривает в местных исследованиях, опирающихся на максимальное количество источников, и в последующей обработке региональных редуционных коэффициентов. Данные по определению послевоенного состояния популяции уже расходятся в меньшей степени, колеблются около одного миллиона. Поправкой расчетов Плахты автор приходит к выводу, что приводимое число населения около 1 миллиона человек в половине 17 века реально. Дальнейшего уточнения можно добиться систематической обработкой налоговой переписи и списков по вероисповеданию 1651 г. Только сравнением уточненных приближительных данных к 1618 и 1648 или 1659 гг. выльется в надежное определение военных потерь.

Population Results of the Thirty Years' War

S u m m a r y

The Czech historiographers have arrived to the conclusion that in the course of the Thirty Years' War the Czech lands were strongly depopulated, which brought serious economic, social and cultural consequences. However, it is not clear enough how big the population losses were in the years 1618 to 1648. There is one question which still remains open - the density of population in Bohemia before the year 1618. While the information coming from the 19th century revealed 3 to 4 million, the contemporary estimations range from 1.25 to 2.0 million inhabitants. The estimations are based upon the tax registers from the time before the Battle of the White Mountain; however, they are not complete for several reasons which are detailly analyzed by the author. It is not possible to rely on the data of the Roll of Assessment /1654/ concerning the number of inhabited and deserted houses, because they do not include the houses which lost the character of taxable objects during the war /for example they became a part of a farm, they were fortified etc./. The data of the Roll of Assessment concerning deserted villages are not clear either. A certain way how to specify the data about the number of houses as well as the inhabitants in Bohemia before the Battle of the White Mountain can be seen in the local probes based upon as many sources as possible and in the consequent processing of regional reduction coefficients. The estimations of the density of population after the war are more reliable, more or less about 1 million inhabitants. Rectifying Plachta's calculations, the author comes to the conclusion that the given number of inhabitants, about 1 million, can be valid for the mid-17th century. Further specification could be reached by systematic processing the Roll of Assessment and the register by religion from the year 1651. It will be the comparison of the specified data from the years 1618 and 1648, or 1651 that will bring a reliable estimation of war losses.

Eliška Čáňová

POPULAČNÍ VÝVOJ OD POLOVINY 17. DO KONCE 18. STOLETÍ

Studium demografického vývoje stanoveného období si musí všítat dvou aspektů úzce spolu souvisejících: počtu obyvatel a jejich přirozené měny. Počet obyvatel našich zemí, spíše jeho odhady, zajímaly řadu badatelů všech vývojových etap naší historické vědy.^{1/} Do tohoto referátu žádný z odhadů nezahrnuji, uvádím pouze údaje uvedené přímo prameny, které však v žádném z případů neznamenají ani přesný počet obyvatel či jeho určité části. Jsou pouze studijním materiálem, s nímž je možné a nutné dále pracovat při použití všech dostupných kritických poznatků a srovnání.

Data o počtu obyvatel shromažďovaly dvě instituce, které měly zájem na poznání stavu a současně také prostředky k realizování tohoto záměru: byly to stát a církev. U státu to byly především účely daňové a vojenské, u církve počet obyvatelstva, podléhajícího duchovní správě vůbec. Po období, kdy za třicetileté války a v prvních desetiletích po ní se nehlásilo všechno obyvatelstvo ke katolické víře a tudíž nepatřilo pod její duchovní péči, přišla léta, přibližně poslední tři desetiletí 17. století, kdy rekatolizační činnost bylo možné po formální stránce považovat za skončenou. Z toho vyplýval fakt, že bylo možné, aby církev podchytila svou administrativou

převážnou část obyvatelstva.

Od roku 1671 byla katolická církev schopna uvádět každoročně počet zpovídacích se osob. I když zpovědní seznamy jsou zachovány pouze pro arcidiecézi pražskou,^{2/} a ani v jejím rámci nejsou úplně, mohou sloužit alespoň k srovnávacím propočtům s vědomím složité problematiky, jež je spojena s jejich vznikáním. V rámci území arcidiecéze a v delším časovém úseku jsou použitelné při hodnocení vývojových tendencí. Těmito problémy se zabýval již O. Placht a poukázal na stálý růst počtu obyvatelstva v rozmezí let 1671-1725.^{3/}

Vedle téměř souvislé řady zpovědních seznamů je třeba si všimnout blíže celkových soupisů, uvádějících - obdobně jako ve všech výkazech církevní provenience - počet duší. Prvními jsou tzv. Zprávy farářů z roku 1677.^{4/} Jejich vznik je dán do- tazníkovou akcí konzistoře vikářům a farářům, kteří mezi jiným měli zodpovědět otázku, kolik vsí patří k jejich kostelu a kolik čítají duší, jimž se má posluhovat svátostmi. Existují však pouze pro pražskou arcidiecézi. V roce 1700 se akce opakovala, tentokrát pod pozměněným názvem.^{5/} I zde měli místní faráři zapsat počet přífašených vsí s počtem duší; Responna z pražské arcidiecéze nejsou osamocena - jsou zachována i čísla z diecézí litoměřické a hradecké, kde byla uspořádána obdobná akce. V diecézi litoměřické byl udán počet hlášen však až za rok 1701. Ve všech třech diecézích bylo bez Kladska napočítáno celkem 1 124 046 duší.^{6/} Toto číslo je třeba přijmout s obdobnými výhradami, jako všechny prameny tohoto druhu. K soupisům duší tohoto období řadíme dále tzv. farní fassé z roku 1713, jež se pro území celé země s obvyklými omezeními uchovaly v Tereziánském katastru českém.^{7/}

Časově nejbližší známá čísla, která však vznikla z popudu státních orgánů, byla zpracována na samém počátku 18. století. Jde o soupis konzumentů soli v Čechách, do něžž nebyly pojaty děti do 10 let. Pramen je znám z literatury.^{8/} Čísla v něm uvedená by musela projít důkladnou kritikou; celkový po-

čet se blíží číslu 1 100 000 osob.

Badatel, který zpracovává problematiku populační situace na Moravě v této době, se setká s lánskými rejstříky, zpracovanými v době 1667-1679, které jako berní rula v Čechách podávají soupis půdy /domů/ a osedlých. Dále jsou k dispozici časově blízké tři sumáře, z nichž jeden otiskuje J. Radimský.^{9/} Ten zaznamenává pro 70. léta 17. století 63 093 osedlých. Má se zato, že v průběhu druhé poloviny 17. století a v první polovině 18. století na Moravě přibývalo obyvatelstva, nárůst však byl velmi pomalý. O skutečném počtu obyvatelstva mohou existovat jen odhady - pro jejich rozpornost je však nelze uvádět. Pro Slezsko existuje údaj k roku 1740, platí však pro území celého Slezska.^{10/} Dále je známo sčítání domů z roku 1716, poddanský přiznávací výkaz Tereziánského katastru moravského z roku 1771-1772,^{11/} jenž uvádí počet schopných a neschopných zvědi, tj. dospělých a dětí, čímž upomíná na údaje zpovědních seznamů arcidiecéze pražské.

Počátek druhé poloviny 18. století přináší obrat a důležitou změnu. Stát ve snaze získat přehled o stavu obyvatelstva dal podnět k pořizování jeho pravidelných soupisů. Z roku 1754 pochází první úřední konskripce obyvatelstva. Jejich nejstarší skupina /do roku 1769/ přináší řadu celozemských údajů včetně čísel o přirozené změně obyvatelstva, i když ne pro všechna léta a všechny země. Skupina soupisů za let 70. obsahuje data o základních kategoriích stavu obyvatelstva pro všechny země. Od roku 1780 se datuje souvislá řada konskripcí pro všechny země, k níž řadíme pak i souvislou řadu ročních výkazů o přirozeném pohybu od roku 1785, rovněž pro všechny země. Nejstarší soupis uvádí pro Čechy 1 970 378, pro Moravu 886 974 a pro Slezsko 154 000 osob.^{12/} Pokud se v nejstarší skupině vyskytují data o přirozeném pohybu, mají jasnou souvislost s materiály církevní provenience, jež lze označit jako matriční údaje zpovědních seznamů, jež tento pramen přináší již od roku 1744.^{13/}

Sumární výsledky byly sestavovány z podkladů zpracovávaných v nižších správních složkách. Z rozboru výkazů panství Broumov je patrné, že vrchnost zapírala skutečný stav, že však zkreslování bylo provedeno se znalostí o úměrnosti ostatních statistických dat.^{14/} Kromě těchto tendencí je třeba počítat se známými fakty - otázka dětí do 1 roku, sepisování přítomných a domácích, dále všechny další možné nepřesnosti a chyby.

Problematikou moravských soupisů se zabýval opět J. Radimský,^{15/} který provedl jejich kritiku a rozbor problematiky.

Podrobně se soupisy zabývala a vzájemně je porovnávala L. Kárníková:^{16/} k roku 1761 počet obyvatelstva klesl, po tomto roce opět stoupal, k roku 1773 následoval prudký pokles. Nadále zaznamenávají pozvolný růst. Naposledy provedl kritiku nejstarších soupisů V. Sekera.^{17/} Přes všechny kritické výhrady, které k nim badatel musí mít, zůstávají důležitým studijním materiálem pro všechny práce o vývoji populace z této doby.

Možnost jejich konfrontace se naskytá při porovnání s výsledky prací členů týmu zapojeného do státního plánu základního výzkumu, kteří kromě jiného zpracovali pro vybrané oblasti Čech a Moravy přirozenou měnu obyvatelstva.^{18/} Pro období 1754-1761 z devíti srovnatelných údajů pouze tři vykazují pokles, ostatní zaznamenaly růst. K roku 1771 ze sedmi údajů všechny dokazují vzrůst přirozeného přírůstku. Pro období 1772-1773 existuje 8 srovnatelných údajů - z nich kromě dvou /Broumov a Poruba/ - všechny zaznamenaly pokles. V období do roku 1785 shledáváme u sedmi z osmi srovnatelných údajů vzrůst přirozeného přírůstku. Zápornou bilanci vykazuje Budyň nad Ohří. Je samozřejmé, že tento malý počet sond nemůže ani popíít ani plně dokumentovat celozemský vývoj vyplývající z konškrpcí; ukazuje pouze možnost, jak prohloubit znalosti této problematiky.

Od 80. let 18. století se datuje pozvolný početní růst

obyvatelstva, jenž byl narušen až mnohaletými válkami napoleonskými, jejichž důsledky se promítaly stagnací od konce 90. let až do 19. století a to jak v Čechách tak i na Moravě.^{19/}

K roku 1800 žilo v Čechách 3 021 161, na Moravě a ve Slezsku 1 650 679, celkem 4 671 840 obyvatel.^{20/} Je tedy vidět, jen na základě prostého srovnání, i když nepřesných a neúplných čísel z konce 17. a počátku 18. století, že přes četné epidemie, válečné události a hladová léta dokázalo zdejší obyvatelstvo ztráty nejen vyrovnat, ale i uskutečnit další růst. To vše se dalo ve složitých sociálních a ekonomických vztazích, jež napomáhaly, z části i brzdily populační růst.

Po bouřlivých a tragických událostech třicetileté války se po celý zbytek 17. století české země mohly vyvíjet bez ovlivňování vojenskými událostmi. Pro populační vývoj to znamenalo, že se nadále nevyskytovaly epidemie, jež rozšířilo při svých průchodech a pobytech vojsko, obyvatelstvo nebylo ožebračováno, nebyla ničena úroda, a to ani např. znemožňováním včasného provedení sezónních prací, nebylo zasahováno do obchodní činnosti. Toto příznivé uklidnění se brzy projevilo i ve změnách populační situace.

Pro sledování přirozené měny obyvatelstva máme k dispozici již zmíněné sondy. Pro druhou polovinu 17. století jde o 6 sond v Čechách i na Moravě a pro převážnou část 18. století celkem 16 sond.^{21/}

Sledujeme-li desetileté průměry, v nichž nerozpoznamé jednotlivé krize, lze konstatovat, že v jejich převážně většině se v Čechách i na Moravě projevilo až do konce prvního desetiletí 18. století /1650-1709/ přirozený přírůstek obyvatelstva. Je známo, že do tohoto období spadá výskyt moru v roce 1680,^{22/} který již rok před tím zuřil v Uhrách a přes Rakousko se rozšířil k nám v jarních měsících roku 1680. Nejtíže byla postižena střední část Čech včetně Prahy, tj. nejvíce osídlené oblasti s hustou sítí komunikací. V okrajových územích byly zaznamenány spíše jen izolované ostrůvky nákazy,

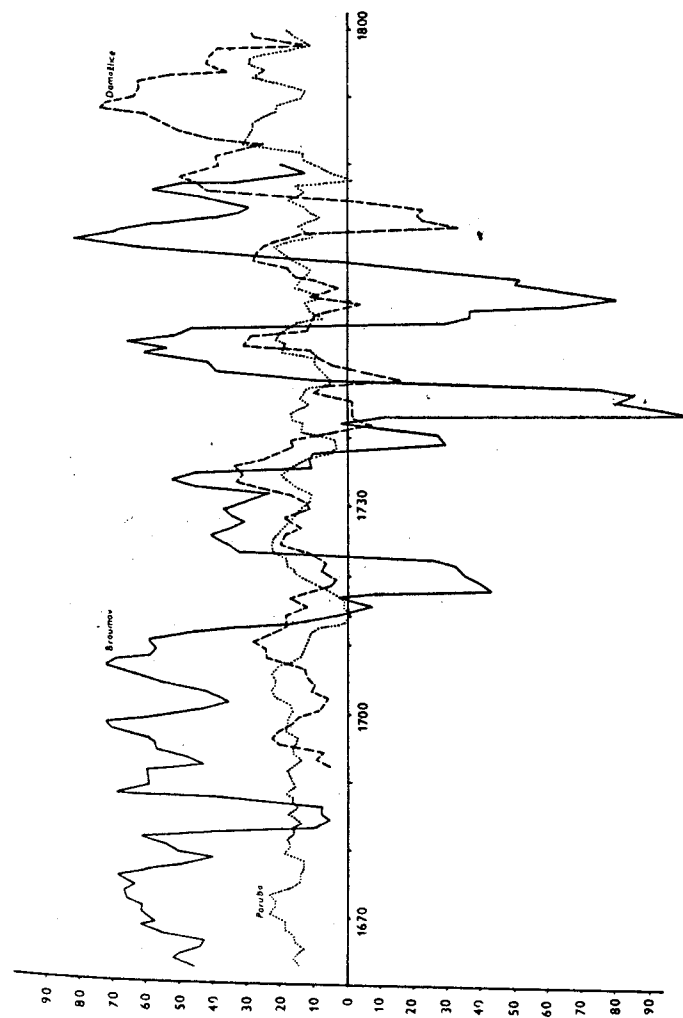
kteřá sem byla zavlčena. Daleko více byla postižena větší města, což souvisí s hustotou zalidnění, nemožností izolace a dnes nepředstavitelnými hygienickými podmínkami.^{23/} Z uvedených sond je patrné, že se mor nevyskytl v Broumově a Domažlicích a v žádné ze zastoupených oblastí moravských. V desetiletí 1680-1689 se negativní bilance objevila pouze v Ústí nad Labem,^{24/} v ostatních oblastech byly úbytky překonány vysokým počtem narozených. Neznamená to však /a to platí i pro všechna příští desetiletí/, že ve sledovaných obvodech nedocházelo ke krizím. Na tomto místě není možné všechny ani vypočítávat, natož charakterizovat.^{25/}

Je známo, že i v druhém desetiletí 18. století vypukl u nás mor /1713-1715/, jenž se rozšířil opět z Uher do Rakouska, Čech a na Moravu.^{26/} Tentokrát byly citelně zasaženy moravské obvody,^{27/} i když v desetiletých průměrech lze většinou registrovat pouze vysokou úmrtnost a snížený přírůstek. Úbytek se objevil pouze v Ústí nad Labem a Kralovicích na Hané.

Ve 20. letech 18. století pokračovala dále tendence snížených přebytků, ne ovšem všude; ve farnosti Chelčice přibýlo naopak v letech 1720-1740 obyvatelstva o jednu třetinu. Narostla zde tak vrstva podruhů - je doloženo, že se zvýšil počet obyvatel na 1 dům: z 8 - 9 osob před třicetiletou válkou na 15 osob v polovině 18. století.^{28/} Moravské oblasti vykázaly většinou vysoký přírůstek.

Další desetiletí poskytují proměnlivý obraz střídání populační situace, jež se vyvíjela často jinak v českých oblastech než v moravských. 30. léta znamenala stabilizaci - nikde se neobjevil úbytek. Zato však 40. léta přinesla řadu otřesů, především v Čechách; někde šlo o krize, opakující se v desetiletích i dvakrát. V 50. letech lze většinou opět mluvit o normalizaci, 60. léta jsou v české oblasti diferencována: některé s přírůstkem, jiné s úbytkem, moravské vykázaly značný přírůstek. K velkému otřesu došlo pak v letech 1771-1772, který opět nebyl všude stejně silný. Šlo o hladomor, způsobe-

PŘIROZENÝ PŘÍRŮSTEK OBYVATELSTVA V BROUMOVĚ, DOMAŽLICÍCH A V PORUBĚ V LETECH 1640-1800
(přilicte klouzavé průměry)

ný neúrodou. Protože ve východních oblastech nebyla neúroda tak katastrofální jako v Čechách, neprojevil se hladomor na Moravě tak drasticky. 80. léta 18. století znamenala pro všechny české i moravské obvody až na Budyni nad Ohří proti čtyřem uplynulým desetiletím neobyčejný populační vzestup s vysokými přirozenými přírůstků, i když byly diferencovány. 90. léta nebyla bez mortalitních krizí - již v polovině 90. let se vyskytla epidemie neštovic, která se pak opakovala na přelomu století.^{29/}

Konfrontujeme-li tento přehled s obecně známými politicko-vojenskými událostmi, je patrné, že mortalitní krize 40. a 60. let 18. století přímo souvisely s vleklými válkami pruskorakouskými. V konkrétních místech lze vystopovat přímou časovou souvislost mezi rozšířením epidemí a postupem vojska, ožebračením obyvatelstva, požáry, apod.^{30/} Vedle válečných událostí sehrála úlohu demografická situace sama - důsledkem klidného vývoje druhé poloviny 17. století byl patrný vzrůst obyvatelstva, což znamenalo při stejném způsobu zemědělského hospodaření napjatou situaci v zásobování potravinami a hladovění alespoň části obyvatelstva, dále s tím souviselo zhoršení bytových a hygienických poměrů.

Poslední krize našeho období, v letech 1771-1772 byla způsobena hladomorem, za něhož se snáze mezi podvyživeným obyvatelstvem šířily různé epidemie. Hladomor nebyl jen záležitostí českých zemí, ale projevil se i v ostatních zemích, nejtíže však zasáhl střední Evropu. Způsobila ho neúroda a následný nedostatek obilovin, vzestup jejich cen, což mělo za následek opět krizi v řadě řemeslných a průmyslových odvětví, které tím ztratily trhy.^{31/}

Charakter mortalitních krizí v 18. století se změnil v tom, že šlo velmi často o dvou i víceletá období, která se po sobě často jen s odstupem několika málo let opakovala. Proti občasnému výskytu krizí v průběhu 17. století je tato častá frekvence velmi nápadná. Dále je třeba konstatovat, že v le-

tech 1713-1715 se v našich zemích vyskytl naposledy mor, nadále šlo vždy o jiná epidemická onemocnění, zhusta blíže neurčená.

Po nepříznivém vývoji, který vrcholil hladomorem 1771 až 1772 znamenala poslední dvě desetiletí obrát k aktivní bilanci v růstu populace. Lze to patrně v té době spojovat již s dlouhodobou reformní činností v různých oblastech života; pokud jde o zemědělskou produkci a tím i zásobování obyvatelstvem, docházelo, i když pomalu, k postupnému zlepšování. Základem byl počátek přechodu od trojpolního systému k intenzivnímu střídavému hospodářství, k čemuž se přidružovala řada dalších změn: pěstování nových plodin, z nichž zejména brambory sehrály později velmi významnou úlohu; dále např. racionalizace chovu dobytka, z ostatních opatření to byla např. reluce robot.

Při hodnocení úmrtnosti, která je nejvýraznější a nejdiferencovanější součástí přirozené měny, lze postihnout značné vzájemné rozdíly a to jak mezi Čechami a Moravou, tak mezi jednotlivými oblastmi. Největší rozkolísanost projevuje v řadě desetiletých přírůstků /úbytků/ Ústí nad Labem a Budyně nad Ohří, z moravských Kralice na Hané. Ostatní oblasti, i přes výše naznačené krizové jevy, vykazují při sledování dlouhodobých řad zřetelnou tendenci ke stálému růstu.

Zbývá si ještě všimnout, jak byla úmrtnost diferencována podle věku. Obecně je známo, že v 17. a 18. století existovala vysoká dětská úmrtnost. V obvodech, kde je zapisován do matrik věk zemědělců, lze často po řadu desetiletí sledovat věkovou strukturu. Nejvyšší úmrtnost se vztahovala ke kojeneckému věku, následovala skupina batolecího věku 1 - 4 letých, v dalších věkových kategoriích se úmrtnost snižovala. L. Dokoupil a L. Nesládková propočítali na příkladech dvou moravských farností /Sobotín a Příbor/, že v době mimo mortalitní krize od poslední čtvrtiny 17. století přesahovala dětská složka zemědělců většinou polovinu všech úmrtí. Podíl o-

sob 15 - 49 letých činil asi sedminu a skupina starších 50 let kolísala mezi pětinou a třetinou všech zemřelých.^{32/} S tím souvisí neobyčejně nízký průměrný věk při úmrtí - často převyšoval jen o málo hranici 20 let, někdy klesal i pod ni. Tento mechanický počet se však mění, počítáme-li průměrný úmrtí věk od dožitého 15. roku - většinou přesahoval 50 let. Tyto počty se týkají jak Čech tak Moravy.^{33/} Tuto otázku, postavenou z jiného hlediska lze uvést také takto: V roce 1764 připadalo na jednu provdanou ženu ve věku 20 - 50 let v průměru 8 - 10 narozených dětí. Z nich zůstalo na živu jen 2,3 osob do 20 let. Průměr však stírá rozdíly mezi různými sociálními skupinami a mezi různými oblastmi.^{34/}

Řada epidemií se vyskytovala jen mezi dětmi. Např. v Broumově z 11 mortalitních krizí, jež byly zaznamenány ve zkoumaném období po roce 1650 byly 4 krizemi dětskými /1664, 1667, 1715, 1724/, z nichž první byla charakterizována i zvýšenou úmrtí žen, při druhé umíraly ženy i děti, v roce 1715 byly především postiženy děti, ostatní věkové kategorie jen nevýrazně. V roce 1724 šlo jen o děti.^{35/} I zde se jeví odlišnosti v rámci vývoje jednotlivých oblastí. Ze známých údajů druhé poloviny 18. století je patrné, že nejvyšších hodnot dosahovala mortalita v kojeneckém a batolecím věku ve městech oproti venkovským sídlištím. Na prvním místě byly Domažlice a Plzeň, následoval Broumov a Králíky. Nejnižší hodnoty se vztahovaly k Budyni nad Ohří, Porubě, Oslavanům.

Všimáme-li si rozdílu mezi pohlavími, platí i v českých zemích obecný poznatek, že ženy dosahovaly o něco vyššího průměrného věku.

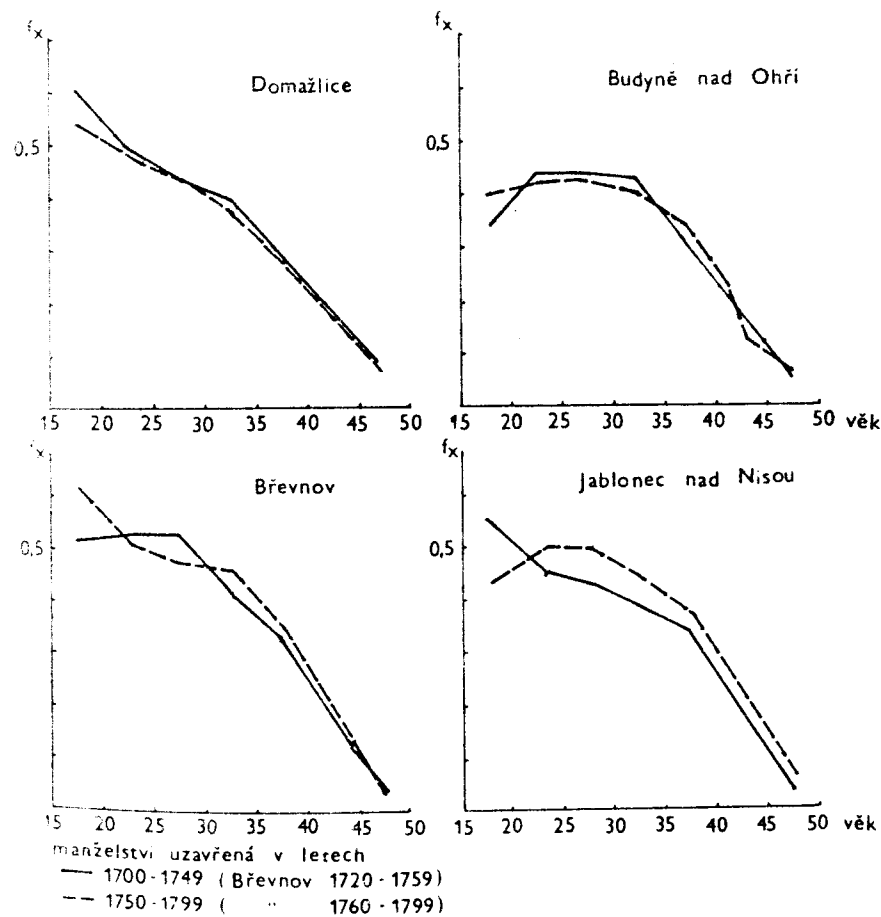
Hodnocení úmrtí má těsnou spojitost s vývojem porodnosti. Demografické krize znamenaly vždy zastavení, často i regres v početním růstu populace. V tom, jak rychle tato zastavení a regresy byly vyrovnány, hraje úlohu především úroveň plodnosti. Již při sledování přirozené měny vyplynuly pro porodnost určité zákonitosti. Počty narozených ve většině sledovaných oblastí se stále mírně zvyšovaly /nepočítáme-li s vý-

kyvy jednotlivých let/: byl tím zaručen stále vyšší přirozený přírůstek a vlastně vzrůst počtu obyvatelstva. Někde se však projeví velmi markantní rozdíly mezi jednotlivými místy. Více než dvakrát vzrostla čísla narozených v Domažlicích, Jablonci nad Nisou, Oslavanech a Porubě. K tomuto stavu se přiblížily Kralice na Hané. Lze předpokládat i imigraci, kterou však ze současného stavu zpracovanosti materiálů nelze číselně dokumentovat. V jiných místech nebyl růst tak prudký; nejnižší lze pozorovat v Louňovicích a Chvojnově. Ve světle soupisů 60. let 18. století lze počítat po korekcích, které provedl V. Sekera, že se v Čechách narodilo v letech 1762-1768 na 1000 obyvatel 38,34 dětí. V pětiletí 1785-1789 se tento počet zvýšil na 41,22 dětí.^{36/} Šlo o vysokou porodnost, typickou pro období neomezované a neregulované porodnosti, jež však byla v určitém vztahu k úmrtí a sňatečnosti. Sledujeme-li průběh mortalitních krizí, zjišťujeme, že v jejich průběhu poklesá více či méně počet sňatků, po jejich skončení často opět stoupne: ti, kteří ztratili v krizi partnera, uzavírají často nové manželství. Rovněž tak po některých krizích klesl počet narozených dětí. Při bližším studiu je možné konstatovat, že pohyb křivky porodů i sňatků závisí na tom, která část obyvatelstva byla mortalitní krizí postižena. Šlo-li o dětskou část obyvatelstva, neobjevil se výrazný pokles ani následný vzestup sňatků a nebyl ani ovlivněn následný počet porodů. Postihla-li však krize všechny věkové kategorie, stoupl počet sňatků tam, kde byli výrazně zasaženi dospělí. Tam se také projevil fakt, že v době měsíců, kdy krize vrcholila, býval omezen počet početí, při čemž nešlo jen o závislost na menším počtu uzavřených sňatků.^{37/}

Chceme-li blíže sledovat vývoj křivky narozených dětí, je třeba znát mnohem více dat než poskytují údaje o narozených, zemřelých a oddaných, s nimiž jsme pracovali při sledování přirozeného pohybu. Bylo by třeba nahlédnout blíže do

života rodiny v tom smyslu, abychom znali délku trvání manželství ve vztahu k počtu dětí v něm narozených. Stejně tak důležitý je věk matky ve vztahu k počtu dětí, jimž dala život. Výpočty na základě těchto údajů nám poskytnou znalosti o vývoji a zákonitostech plodnosti. Pro české poměry máme zpracovány dvě sondy o všestranném populačním vývoji,^{38/} jež můžeme označit za práce průkopnické, které mohou sloužit dále za vzor všem pracím dalším. L. Dušek provedl srovnání svých propočtů plodnosti s některými výsledky známými z francouzské literatury. Dále lze použít částečných výsledků již dříve publikované práce o populačním vývoji Břevnova.^{39/} Při srovnání Domažlic a Budyně nad Ohří se objeví rozdíl mezi věkovými skupinami žen, u nichž byla vyšší úroveň plodnosti. Jednoznačný vývoj lze pozorovat v Budyni nad Ohří: v první i druhé polovině 18. století vykazovala nejvyšší míru plodnosti skupina žen 25 - 29 letých, zatímco skupina 15 - 19 letých byla na místě poslední. V Domažlicích a v Břevnově se věkové skupiny, pokud šlo o vyšší plodnosti: v pořadí střídaly, a to tak, že skupina 25 - 29 letých zaujala první a druhé místo pouze jednou, poslední třikrát; skupina žen nejmladších patřila na rozdíl od Budyně nad Ohří k nejméně plodným. Tento rozdíl úrovně plodnosti mezi věkovými skupinami byl způsoben rozdílným sňatkovým věkem: v Domažlicích byl výrazně nižší; tento fakt odrážel zřejmě ekonomické a sociální poměry těchto míst. Pokud jde o úroveň plodnosti, lze konstatovat, že v Budyni nad Ohří byla nejnižší - pod hodnotou 0,500 a po celé období zůstávala na stejné úrovni. Jen u skupiny 15 - 19 letých žen se i zde jevil stálý a pravidelný vzestup. Rovněž v Břevnově lze zaznamenat vzestup fertility nejmladších žen ve druhé polovině 18. století, což mohl ovlivnit fakt, že řada nevěst se vdávala těhotná. Hodnoty byly vždy vyšší než 0,500; u žen 20 - 24 a 25 - 29 letých se pohybovaly vesměs nad 0,500. Obdobu lze pozorovat i v Domažlicích. Výsledky několika zahraničních studií, které uvedl L. Dušek, ukazují, že i tam byla úroveň plodnosti značně diferen-

PLODNOST VDANÝCH ŽEN V 18. STOLETÍ

Podle Mužika 1986, Duška 1985, Čaňové, Horské 1972 a rkp Wowkové.

covaná, Budyně nad Ohří se řadí mezi ními do skupiny s nejnižší plodností.^{40/}

Pokud jde o počet dětí v rodině lze srovnávat pouze Domažlice a Budyně nad Ohří. V Domažlicích bylo napočítáno, že v první polovině 18. století, tvořily nejpočetnější skupinu rodiny s 5 - 9 dětmi, v druhé polovině 18. století s 5 - 11 dětmi. V Budyni převažovaly rodiny s 6 - 8 dětmi.^{41/} L. Kárníková uvedla pro konec 18. století průměr 6 - 7 narozených dětí na rodinu.^{42/} Projevila se zde obecná platnost toho, že čím vyšší byl sňatkový věk, tím nižší byla intenzita plodnosti, tudíž i velikost rodiny, protože vyšší sňatkový věk byl vlastně omezením urovně plodnosti.

Připomeneme-li si zpětně hodnocení úmrtnosti a přirozeného přírůstku v Domažlicích a Budyni nad Ohří, jen se zvyrazní rozdíly, jež jsme poznali při srovnávání plodnosti: zatímco Domažlice registrovaly stálý a nemalý přírůstek během celého období, jevila Budyně nad Ohří největší rozkolísanost. Je však třeba mít na paměti, že jde o velmi malou lokalitu, kde malá výsledná čísla nemají tutež průkaznou hodnotu jako u místa velkého jako byly Domažlice.

Vzhledem k tomu, že k otázkám plodnosti existuje pro české země zatím velmi málo srovnatelných materiálů, nelze pracovat na obecnějších závěrech a zařazování jeví do širších souvislostí. Je však patrné, že se objeví značné rozdíly místní, které bude možné třídit a porovnávat s existujícími typy jinde.

Jiným aspektem porodnosti je počet narozených nemanželských dětí. Z materiálů, jež jsou k dispozici, vysvítá, že i zde existují značné místní rozdíly. V procentuálním propočtu podílu nemanželských dětí z celkového počtu narozených tvoří krajní hodnoty 0,5% /Broumov/ a 9,8% /Plzeň/. Další nejvyšší hodnoty vykazují Budyně nad Ohří a Židovské město pražské. Sledujeme-li blíže dlouhá období, pak zjistíme, že v Porubě jejich počet značně kolísá, rovněž tak v Kračlicích na Hané,

Broumově, Domažlicích. Neobvykle nízký počet nemanželských dětí v Broumově není způsoben nedokonalostí zápisů: v průběhu sledovaných 150 let se jejich počet prudce zvýšil ve 40. letech 17. století a v 60. letech 18. století, kdy na Broumovsku díla vojska. Dále je tento nízký počet souměřitelný např. s propočtem pro Domažlice do poloviny 18. století.^{43/} Kárníková uvádí pro konec 18. století cca 5% nemanželsky narozených dětí.^{44/}

Obecně platí, že vysoký počet nemanželských dětí se rodí tam, kde existovaly ekonomické, příp. právní zábrany k uzavírání sňatků - typickým příkladem bylo židovské město v Praze - vůči židovskému obyvatelstvu se uplatňovala regulační opatření až do roku 1859.^{45/}

Sňatečností jako komponentu přirozené měny jsme se dotkli už při posuzování vztahů jejich obou dalších složek - úmrtnosti a porodnosti, dále se k problematice sňatečnosti vztahuje např. důležitý aspekt plodnosti - věk snoubenců. Další její součástí je otázka prvních a dalších sňatků - ze všech zpracování vyplývá, že druhé sňatky častěji uzavírali muži, zatímco ve vdovském stavu setrvalo více žen. Posuzujeme-li místní původ snoubenců, ze všech sond vyplývá, že daleko největší část partnerů pocházela ze stejného místa /farnosti/, dále následovaly nejbližší okolní farnosti, zřídka kdy místa vzdálená; partneři z ciziny byli výjimkou.

Závěrem je třeba zmínit se ještě o migracích; jejich velikost mohla v některých případech ovlivnit jak počet obyvatelstva, tak následně i jeho přirozenou měnu. Lze počítat jak s imigracemi, tak s emigracemi. V našich poměrech nejpočetnější emigrace pobělohorská, známá i v povědomí široké veřejnosti, nespadá časově do tohoto úseku. Jedinou další silnější emigraci v tomto období lze zaznamenat v roce 1742, kdy vítězná pruská vojska obsadila téměř celou Moravu a východní Čechy. V obsazené části Čech prováděli pruští agenti agitaci k získávání rodin k vystěhování a osídlení Slezska. Byly získány

stovky osob z panství Smiřice, Opočno, Nové Město nad Metují, Choltice, Rychmburk, Pardubice, Nasavrky, Lanškroun a z části i z krajů Časlavského a Boleslavského. V květnu 1742 jich mělo být soustředěno 1100 ve slezském Minsterberku. Pouze z panství opočenského odešlo 50 rodin a 5 jednotlivců, celkem 242 osoby.^{46/} Tento počet mohl již alespoň krátkodobě ovlivnit jak početnost tak např. i věkovou strukturu obyvatelstva lokalit s nejvyšším počtem emigrantů.

Po celou dobu zkoumaného období existovala jak v rámci panství, tak mezi panstvími i do ciziny na celém našem území jak imigrace, tak emigrace osob. V rámci soudobých poměrů však byl počet těchto přicházejících a odcházejících osob většinou tak nízký, že nemohl ovlivnit populační situaci obce, farnosti či panství.^{47/} Převážně šlo o propouštění do služby, tovaryšů, k vojsku či manželských partnerů. Z největší části byly tyto úbytky kompenzovány opět přírůstkem ze stejných důvodů. Situace se měnila až koncem 18. století, někde později, jinde dříve, kdy narůstající přebytky obyvatelstva již vyžadovaly řešení, která byla vzhledem k regionálním rozdílům odlišná. V Beskydech byla např. prováděna další kolonizace výše položených oblastí, jako např. na čeladensku.^{48/} Odlišné poměry byly na panství Králíky, kde počet odcházejících osob za období 1769 - 1799 se zvýšil téměř trojnásobně. Emigrace však směřovala především do Pruska.^{49/}

Jinou úlohu sehrál pohyb obyvatelstva počínající koncem 18. století a směřující do tvořících se a rostoucích průmyslových center. Pro poslední dvě desetiletí činil průměrný roční přírůstek obyvatelstva kolem 1%.^{50/} Vznikající průmyslová výroba zajišťovala lepší způsob obživy než na jaký byla dosud odkázána početná venkovská chudina. Tyto ekonomické změny umožnily vyšší sňatečnost a porodnost, mnohde umožnily snížit sňatkový věk. Daly základ k populačním přesunům - obyvatelstvo se koncentrovalo v těch oblastech, kde získalo obživu, tj. tam, kde narůstala tehdy především textilní výroba. Zhruba

lze za tuto oblast označit pás sledující severní hranice Čech od Aše přes Krušnohoří, severní Čechy, oblast podkrkonošskou, podorlickou a přes Moravskotřebovsko, Hrubý a Nízký Jeseník a Oderské vrchy k Moravské bráně. Centrem soukenické výroby byla Jihlava, vlnářská výroba se soustřeďovala v Brně. Kromě převažující textilní výroby narůstaly a rozšiřovaly se i jiné provozy, např. sklářství, jež bylo významným výrobním odvětvím na Šumavě, kde již mnohem dříve než na konci 18. století vznikaly celé nové vesnice.^{51/} Průmyslová oblast moravská měla tehdy svá centra jinde a v jiných odvětvích, než jak se vyvinuly až v průběhu 19. století: soukenictví ve Frenštátě a Frýdku - Místku, železářství ve Frýdlantě nad Ostravicí.^{52/}

Naznačené počínající přesuny byly počátkem dalekosáhlých změn pozdějších, jež však patří již do dalšího období.

P o z n á m k y

- 1/ Utřídil je E. Maur, Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. HD 5, 1971, s. 15-37. Některé uvedeny nejnověji in: Československé dějiny v datech. Praha 1986, s. 645.
Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, Základy demografie. Academia Praha 1986, s. 561-562.
- 2/ SÚA, APA I., B 24/1 až B 30/4, D 102/1, D 104/2. Edice J. V. Šimák, Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1671 až 1725. Praha 1909-1938.
- 3/ O. Placht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století. Praha, NČSAV, 1957, s. 290-303.
- 4/ Relationes parochorum ad 42 rubricas propositas 1677. SÚA, APA I., B 11/7 - B 13/4.
- 5/ Responsa ad 42 puncta a consistorio archiepiscopali proposita. SÚA, APA I., B 13/5 - B 14/17.
- 6/ Číslo uvádí A. Podlaha, Dějiny arcidiecéze pražské od konce století XVII. do počátku století XIX., I., 1. část. Doba arcibiskupa Jana Josefa hraběte Breunera. /1694-1710/. Praha 1917, s. 140-141.
- 7/ Tereziánský katastr český, sv. 3. Vyd. AS MV ČSR Praha, 1970.
- 8/ SÚA, Bořkova sbírka, sv. VII., f. 5-9. - Rozbor viz in: První sčítání obyvatelstva v Čechách. ČCH XX., 1914, s. 330 až 333.
- 9/ J. Radimský, Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. Vlastivědný věstník moravský, 1., 1946, s. 73-74.
- 10/ O. Placht, cit. práce, s. 319-320.
- 11/ V. Voldán, Výsledek průzkumu matrik farního obvodu městečka Oslavany z let 1660-1799. In: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR, předstatistické období. Acta demographica IV. s. 163.
- 12/ Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754 - 1918, Díl I. 1754 až 1918. Praha 1978.
- 13/ Viz E. Čáňová, Využití matričních údajů zpovědních seznamů v demografické statistice. AČ 28, 1978/3, s. 162-168.
- 14/ Příspěvek ke kritice raných statistik. AČ 30, 1980/3, s. 143-149.
- 15/ J. Radimský, Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. Vlastivědný sborník moravský 1., 1946, s. 79. - Týž, Sčítání lidu na Moravě v roce 1763, SAP IV., 1954/1, s. 141-197.
- 16/ L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 až 1914. Praha, NČSAV, 1965, s. 18 - 29.

- 17/ Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, Díl I. 1754 až 1918. Praha 1978. Komentář k tabulkám.
- 18/ Jde o tyto farnosti /mista, oblasti/: Broumov, Budyně nad Ohří, Domažlice, Doudlevice, Chvojnovsko, Jablonec nad Nisou, Kralice na Hané, Králíky, Milevsko, Oslavany, Plzeň, Smečno, Poruba, Třeboň, Židovské město pražské. Číselné výsledky jsou publikovány in: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR, předstatistické období. Acta demographica IV., Praha 1981.
- 19/ L. Kárníková, cit. práce, s. 97. - J. Radimský, Vývoj obyvatelstva na Moravě..., s. 97.
- 20/ Obyvatelstvo českých zemí ....., s. 55.
- 21/ Viz pozn. 18/. V úvodu k cit. zpracování sestavil E. Maur desetileté průměry z údajů o přirozené změně. Použil i dat tenkrát ještě nepublikovaných prací o Sobotíně, Přiboru, Frýdlantu nad Ostravicí a Brušperku; jde o práce, jejichž autory jsou L. Dokoupil a L. Nesládková, nebo vznikly pod vedením Doc. Dr. L. Dokoupila CSc. Jako samostatné studie, které vyšly později než zmíněná Acta, jsou citována na příslušných místech. - Dále byly použity práce: L. Dušek, Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století. Vyd. Severočeské nakladatelství 1974; - E. Čáňová, Populační vývoj farnosti Lounovice pod Bláníkem /1743-1829/, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 20., 1979, s. 295-317; - K problematice úmrtnosti viz též zkrácené znění referátů na vědeckém zasedání o paleodemografii a historické demografii v Národním muzeu 2. a 3. 3. 1978, in: Příspěvky k československé historické demografii, Demografie 22, 1980/2, s. 99-121.
- 22/ Např. V. Schulz, Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531-1746. Praha 1901.
- 23/ E. Čáňová, Mor v Čechách v roce 1680, SAP XXXI/2, 1981, s. 265-339.
- 24/ L. Dušek, cit. práce, s. 25.
- 25/ Mortalitní krize jsou zachyceny grafem /zpracoval E. Maur/ v cit. práci Acta demographica IV., s. 29.
- 26/ V. Schulz, cit. práce, s. 163-214.
- 27/ L. Dokoupil - L. Nesládková, Vývoj úmrtnosti sobotínské farnosti v epoše pozdního feudalismu. Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě, 60, 1978, C-13, s. 51-69, kde vypočítávají pro sobotínskou farnost vitální index.
- 28/ J. Kalserová, Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. století a v první polovině 18. století. HD 1, 1967, s. 31.
- 29/ L. Kárníková, cit. práce, s. 71.

- 30/ Např. pro farnost Broumov viz A. Heinzel, Einige Nachrichten über die Stadt Braunau in Böhmen und deren Umgebung. Braunau 1871, s. 42-63.
- 31/ Viz P. Horská, in Acta demographica IV., s. 34-35.
- 32/ L. Dokoupil - L. Nesládková, Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě 66, 1979, C-14, s. 19.
- 33/ Údaje viz in: Acta demographica IV., Pro šest moravských oblastí viz L. Dokoupil - L. Nesládková, Průměrný věk zemřelých v protostatistickém období. Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě 80, 1982, C-17, s. 76-78.
- 34/ L. Kárníková, cit. práce, s. 21-22.
- 35/ Příspěvky k československé historické demografii. Demografie 22, 1980/2, s. 99-100.
- 36/ Obyvatelstvo českých zemí..., s. 176.
- 37/ K těmto výsledkům došel M. Livi-Bacci, Les répercussions d'une crise de mortalité sur la fécondité: une vérification empirique. Annales de démographie historique 1978, s. 197-207; - pro naše poměry in: E. Čánová, Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. Demografie 25, 1983/2, s. 144-149.
- 38/ L. Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239. - P. Mužik, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830. SAP XXXVI 1, 1986, s. 103-207.
- 39/ E. Čánová - P. Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800. Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica 3, s. 81-100.
- 40/ Viz L. Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří, ... s. 187.
- 41/ Viz P. Mužik, cit. práce, s. 142, kde srovnává výsledky z Domažlic s poměry v Budyni nad Ohří.
- 42/ L. Kárníková, cit. práce, s. 69-70.
- 43/ Budyně nad Ohří má 6,6%, Židovské město pražské 6,5% ne-manželských dětí. Následuje pořadí: Králíky, Smečno, Kralice na Hané, Domažlice, Poruba, Oslavany s hodnotami 4,1% - 2,6% - P. Mužik, cit. práce, s. 147.
- 44/ L. Kárníková, cit. práce, s. 69.
- 45/ Tamtéž.
- 46/ J. Volf, Soupis nekatolíků panství Opočenského z r. 1742. VKČSN 1908, Praha 1909, č. IV.

- 47/ Např. z obce Rožmitál na panství Broumov bylo v letech 1693 - 1720 propuštěno 57 osob. Z panství Broumov se vystěhovalo do ciziny za rok 1767 osob, z ciziny se přistěhovalo 21 osob. Data jsou obsažena in: E. Čánová, Prameny k vývoji migraci v Čechách /17. a 18. století/, HD 10, 1986, s. 145-160.
- 48/ L. Nesládková, K některým aspektům populačního vývoje beskydské pasekářské obce Čeladná. HD 9, 1985, s. 162.
- 49/ V. Cibulková - Sekotová, Ekonomické a demografické poměry na králickém panství v 2. polovině 18. století. HD 3, 1969, s. 75.
- 50/ Přehled dějin Československa I/2 /1526-1848/, Academia Praha 1982, s. 436.
- 51/ J. Hanzal, Demografické poměry v šumavské oblasti v 2. pol. 17. a poč. 18. stol. HD 2, 1968, s. 10.
- 52/ L. Kárníková, cit. práce s. 79-80.

Развитие популяции с половины 17 до конца 18 веков

Резюме

Изучение демографического развития исследуемого периода основывается на двух, тесно взаимосвязанных аспектах - на численности населения и его естественном движении. Данные о численности населения собирали государство и церковь. Государство преследовало прежде всего налоговые и военные цели, церковь - численность жителей, подлежащих духовной пастве. С 1671 г. католическая церковь была ежегодно способна привести количество исповедавшихся лиц - списки исповедавшихся однако дошли до нас лишь в пражском архиепископстве. С 1754 г. начинается непрерывный ряд государственных переписей населения. С конца 17 и начала 18 веков число населения Чешских земель постоянно увеличивалось несмотря на многочисленные эпидемии, войны и голод; в 1800 г. на территории Чешских земель проживало 4 671 тыс. человек.

Для изучения естественного движения населения имеются в распоряжении локальные зонды /для второй половины 17 века 6 зондов, для преобладающей части 18 века 16 зондов/. Их анализ подтверждает, что во второй половине 17 века численность населения Чешских земель увеличивалась. В 20 годы 18 века наблюдается замедление ее роста /вероятно, помимо прочего, в результате последней эпидемии чумы/. В последующие десятилетия чередовались периоды зстоя и подъема, однако со значительным региональным расхождением, вызванным особенно разницей уровня смертности; отдельные уровни смертности 40 и 60 годов были непосредственно связаны с затяжными прусско-австрийскими войнами. Более того, Чехия пережила в 1771-1772 гг. тяжелый период голода.

Уровень плодовитости, при возможности ее определения, менялся в среднем меньше, понижался однако под влиянием кризисов, сопровождаемых большой смертностью. Из анализа изученных пока зондов вытекает, что сумма брачной плодовитости в 18 веке достигала 10-11 на 1 женщину. Учитывая сравнительно высокую смертность в среднем возрасте, на одну семью приходилось в среднем 4-6 родившихся детей. В исследуемый период для развития популяции не был, по всей вероятности, характерен более высокий уровень миграции.

Population Development from the mid-17th Century to the End of the 18th Century

Summary

The study of the demographic development of the mentioned period is based upon two closely connected aspects - the number of inhabitants and its natural changes. The data about the number of inhabitants were gathered by the state, above all for tax and military purposes, and by the Church, for the reason of registering the number of inhabitants subordinate to the church administration. From the year 1671 the Catholic Church was able to give the number of people who were confessed every year - however, the registers of confession were preserved only for the Prague archdiocese. The year 1754 brings the beginning of the continuous series of conscriptions of inhabitants; they were done by the state. From the end of the 17th and the beginning of the 18th century the number of inhabitants in the Czech lands was permanently growing in spite of many epidemics, wars and famine and in the year 1800 there were 4 671 000 inhabitants living in the territory of Bohemia, Moravia and the Austria part of Silesia.

The studying of the natural change of inhabitants can be based upon local probes /for the second half of the 17th century 6 probes, for most of the 18th century 16 probes/. Their analysis proves that in the second half of the 17th century the number of inhabitants the Czech lands was growing. In the 20's of the 18th century the growth stagnated /probably as a consequence of the last plague epidemic/. Next decades brought both the periods of stagnation and prosperity, but with considerable differences caused mainly by the differences in the level of mortality. The individual mortality crises of the 40's and 60's went hand in hand with the long lasting Prussian-Austrian Wars. In top of it, Bohemia suffered from famine in the years 1771-1772.

The level of fertility, if it can be evaluated for the time being, did not undergo such a considerable change, but it decreased as a consequence of big mortality crises. The analysis of the probes processed up to now reveals that in the 18th century 1 married woman had approximately 10-11 children in her fifties, but with regard to the high mortality of the middle-aged there were about 4-6 born children in 1 family. The population development of the mentioned period did not evidently undergo a higher level of migration.

Josef K ř i v k a

PODÍL NOVÝCH OSAD VZNIKLÝCH V LETECH 1654 - 1848 NA
CELKOVÉ POPULACI ČECH NA SKLONKU FEUDALISMU

Studium počátků a dalšího vývoje nových sídlišť, která vznikala v naší zemi v posledních dvou stoletích feudalismu, se těšilo značné pozornosti mnoha vlastivědných badatelů, historiků a jazykovědců. Výsledků jejich práce využil plně Antonín Profous pro své celoživotní dílo "Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny", jež dokončili J. Svoboda a Vl. Šmilauer.^{1/} Na jeho základě sestavil poslední jmenovaný přehledný obraz o osídlení Čech ve světle místních jmen.^{2/} V tomto díle věnoval autor z důvodů zásadních i metodických nejrozsáhlejší část právě rozložení a rozboru jmen sídlišť vzniklých v časovém úseku od skončení třicetileté války do konce feudalismu. Pro popis tohoto pozdního osídlení zvolil Vl. Šmilauer zeměpisné uspořádání, při němž největší pozornost věnoval území, pro které nové osady znamenaly nejdůležitější přínos. Převážně tomu tak bylo v pohraničních krajinách a proto si autor hlavně všiml nových lokalit v této části země, na ostatním území se zabýval jen těmi, v nichž docházelo k intenzivnější kolonizační činnosti.

Pro pochopení významu této pozdní kolonizační činnosti není důležité jen zjištění počtu nově vzniklých sídlišť, ný-

brž i poznání jejich populačního podílu na celkovém počtu obyvatelstva naší země. Jaký byl počet obyvatelstva těchto nových sídlišť a jeho podíl na celkovém počtu obyvatelstva Čech na konci feudalismu, umožňuje zjistit Palackého Popis království Českého^{3/}, podle kterého se v 1971 nově vzniklých osadách nacházelo podle sčítání obyvatelstva z roku 1843 úhrnem 347 990 osob, což představuje 8,19% veškerého obyvatelstva Čech. Po odečtení obyvatel pražských měst by se zvýšil jejich podíl na počtu obyvatelstva šestnácti krajů na 8,41%.^{4/}

Kolik nových sídlišť a s jakým počtem obyvatel se nacházelo v jednotlivých krajích je vidět z tabulky 1.

Tab. 1 Nová sídla a počet jejich obyvatel
v roce 1843 podle krajů

K r a j	P o č e t		Podíl na obyvatelstvu všech nových osad
	osad	obyvatel	
Berounský	100	12 731	3,66
Boleslavský	200	38 327	11,01
Budějovický	115	20 369	5,85
Bydžovský	122	26 405	7,59
Čáslavský	166	23 500	6,75
Hradecký	214	39 371	11,31
Chrudimský	169	23 114	6,64
Klatovský	127	19 449	5,59
Kouřimský	97	13 377	3,84
Litoměřický	151	38 558	11,08
Loketický	84	14 927	4,29
Plzeňský	115	27 513	7,91
Prácheňský	145	23 820	6,85
Rakovnický	56	10 015	2,88
Táborský	74	11 104	3,19
Žatecký	36	5 410	1,56
Čechy	1971	347 990	100,00

Největší podíl obyvatelstva nových osad vykazují tři severo-české kraje, a to Boleslavský, Hradecký a Litoměřický, v kterých dosahoval přes 10%. Podíl 5 až 10% vykazovalo sedm krajů

a s nejnižším podílem do 5% obyvatel bylo šest krajů. V jednotlivých krajích nacházíme velké rozdíly mezi počtem obyvatelstva nových osad náležejících různým panstvím. V Berounském kraji byla jen dvě panství, Dobříš a město Příbram s více než jedním tisícem obyvatel, v jejichž nových sídlišťích se roku 1843 nacházelo 3 068 osob, což bylo 24,1%. V Boleslavském kraji bylo nejvíce obyvatel nových sídlišť na panství Smržovka /7 135/, Semily /5 310/ a Liberec /4 006/, v nichž žilo všech 42,9% obyvatel. V Budějovickém kraji se ve dvou panstvích, Českém Krumlově a Nových Hradech nacházelo dokonce 16 741 osob, tj. 82,2%, z čehož v Českém Krumlově žilo 10 971 osob, největší počet obyvatel nových sídlišť ze všech panství v Čechách. V Bydžovském kraji žilo nejvíce obyvatel nových sídlišť na panství Jilemnice, které s 10 668 osobami bylo hned za Českým Krumlovem a nacházelo se zde 40,4% obyvatel kraje. V Čáslavském kraji bylo pouze jedno panství, Polná, s větším počtem obyvatel v nových osadách, které se s 2 709 osobami podílelo 11,53% na celkovém počtu obyvatel. V Hradeckém kraji bylo s větším počtem osob žijících v nových lokalitách pět panství, a to Maršov s 8 030, město Hradec Králové s 4 834, Rychnov n. Kněžnou s 3 700, Náchod s 3 439 a Opocno s 3 172 obyvateli. V těchto pěti panstvích se nacházelo 58,9% obyvatel všech nových osad tohoto kraje. V Chrudimském kraji bylo na prvním místě panství Litomyšl s 6 164 obyvateli, za nímž následovalo panství Pardubice s 4 303, Rychmburk, nynější Předhradí s 3 536 a Lanškroun s 2 405 obyvateli, takže v těchto čtyřech panstvích žilo 70,99% obyvatel nových osad kraje. V Klatovském kraji činilo výjimku panství Kout na Šumavě s 5 547 obyvateli, což bylo 24,4% obyvatel nových osad. V Kouřimském kraji byl jediným panstvím s větším počtem obyvatel v nových sídlišťích Brandýs n. Labem s 2 134 osobami. V Litoměřickém kraji se nacházelo šest panství s větším počtem obyvatelstva v nových lokalitách: Česká Kamenice /6 868/, Rumburk /5 086/, Šluknov /5 068/, Lipová /4 753/, Sloup /4 092/ a Děčín /3 498/

obyvatel, v kterých se nacházelo 76,2% osob. V Loketském kraji byla pouze panství Bečov n. Teplou a Kynžvart s větším počtem obyvatelstva nových osad, jejichž podíl činil dohromady 27,1% všech osob. V Plzeňském kraji vynikal nad všechny dominia zcela mimořádně Tachov s 8 430 obyvateli, na druhém místě s největším počtem obyvatel v nových osadách byly Plasy s 2 313 osobami. Podíl Tachova činil 30,6%. V Prácheňském kraji obdobně přední místo, jako tomu bylo u Tachova na Plzeňsku, zaujímal panství Vimperk se 7 058 osobami, jehož podíl na obyvatelstvu všech nových sídlišť činil 29,6%. Ve zbývajících třech krajích, Rakovnickém, Tábořském a Žateckém, se nenacházela žádná panství s nějakým větším počtem obyvatelstva v nových sídlištech.

Jaký podíl ze všeho obyvatelstva jednotlivých krajů připadal na populaci v nových sídlištech a kolik osob připadalo na 1 km² ukazuje tabulka 2.^{5/}

Přihlédne-li se k podílu nových osad na počtu obyvatelstva jednotlivých krajů, je největší podíl přes 10% u čtyř krajů, Hradeckého, Klatovského, Litoměřického a Plzeňského. S podílem 5 až 10% bylo jedenáct krajů a pod 5% byl pouze Žatecký kraj. Odlišný obraz však poskytuje počet obyvatelstva nových osad připadající v jednotlivých krajích na 1 km². Největší počet přes 10 obyvatel připadal na dva kraje, Hradecký a Litoměřický, od 5 do 10 osob byl v osmi krajích a méně než 5 osob připadal na šest krajů. Na posledním místě byl opět Žatecký kraj.

Pro studium obyvatelstva v nově vzniklých sídlištech je důležité poznání jejich velikostní struktury. Jaká byla jejich velikostní struktura na konci feudalismu, lze poznat z tabulky 3.

Z celkového počtu 1971 nových sídlišť bylo na sklonku feudalismu 20,5% nejmenších osad do 50 obyvatel, 21,4% s 51-100 obyvateli, 30,6% se 101-200 obyvateli, takže osad do 200 obyvatel bylo 1429 /72,5%/, osad s 201-500 obyvateli bylo 431

Tab. 2

Počet obyvatel a míra lidnatosti, podíl obyvatel nových sídlišť na úhrnu obyvatel a počet osob v nich žijících připadající na 1 km² v roce 1843 podle krajů

K r a j	Plocha km ²	Počet obyvatel		Podíl nových osad na počtu	
		celkem	na 1 km ²	obyvatel kraje	na 1 km ²
Berounský	2 901	194 036	66,9	6,6	4,4
Boleslavský	4 094	435 878	106,5	8,8	9,4
Budějovický	4 271	218 202	51,1	9,3	4,8
Bydžovský	2 702	276 044	102,2	9,6	9,8
Čáslavský	3 248	265 442	81,7	8,8	7,2
Hradecký	3 311	356 685	107,7	11,0	11,9
Chrudimský	3 305	319 541	96,7	7,2	7,0
Klatovský	2 426	187 245	77,2	10,4	8,0
Kouřimský	2 658	208 995	78,6	6,4	5,0
Litoměřický	3 311	375 566	113,4	10,3	11,6
Loketský	3 047	261 591	85,8	5,7	4,9
Plzeňský	3 896	222 196	57,0	12,4	7,1
Prácheňský	4 271	273 514	64,0	8,7	5,6
Rakovnický	2 562	180 656	70,5	5,5	3,9
Tábořský	3 243	217 824	67,2	5,1	3,4
Žatecký	2 280	144 548	63,4	3,7	2,4

/21,9%/ a osad s více než 500 obyvateli bylo 111 /5,6%/. Ačkoliv osad do 500 obyvatel bylo 1860 /94,4%/, nacházelo se v nich 254 288 /73,1%/ osob, kdežto ve 111 osadách /5,6%/ bylo 93 702 /26,9%/ osob. Osad do 200 obyvatel bylo nejvíce ve třech krajích, Berounském, Kouřimském a Hradeckém, kde jich bylo přes 80%. V dalších šesti krajích bylo těchto osad 71-80%, v pěti krajích jich bylo 61-70% a ve dvou krajích jich bylo v této velikostní kategorii méně než 60%. Osad s obyvatelstvem od 200 do 500 osob bylo sice v průměru 21,9%, ale v jednotlivých krajích se jejich počet pohyboval od 13,1 do 31,2%. Nejvíce jich bylo v Rakovnicku /30,9%/ a Plzeňsku /31,2%/, nejméně v Hradec-

Tab. 3

Nově vzniklá sídla podle velikostních skupin osad v roce 1843 podle krajů

K r a j	Osady s počtem obyvatelstva						
	do 50	51-100	101-200	201-300	301-400	401-500	přes 500
Berounský	35	19	27	12	3	1	3
Boleslavský	48	37	59	22	9	9	16
Budějovický	18	16	42	21	7	3	8
Bydžovský	12	30	40	19	12	2	7
Čáslavský	33	43	56	17	9	7	1
Hradecký	52	62	59	18	8	2	13
Chrudimský	52	33	43	25	8	4	4
Klatovský	19	29	44	20	13	-	2
Kouřimský	26	26	27	14	2	-	2
Litoměřický	32	19	39	19	13	5	24
Loketský	12	20	24	16	4	3	5
Plzeňský	13	14	40	19	9	8	12
Prácheňský	24	29	57	12	7	7	9
Rakovnický	10	11	16	12	5	-	2
Tábořský	12	21	24	12	2	1	2
Žatecký	6	13	6	6	2	2	1
Celkem	404	422	603	264	113	54	111

ku /13,1%/ , Berounsku /16%/ a Kouřimsku /16,6%/ všech osad.

Kolik obyvatel se nacházelo v jednotlivých krajích v největší velikostní skupině osad s více než 500 osobami, přináší přehled v tabulce 4.

Nejvíce obyvatel této největší velikostní skupiny se nacházelo v pěti krajích, Boleslavském, Bydžovském, Hradeckém, Litoměřickém a Plzeňském, kde jejich podíl na celkovém počtu obyvatelstva nových osad činil 30,5 - 51%. Nejmenší podíl vykazovaly tři kraje, Čáslavský, Klatovský a Žatecký, a pohyboval se od 2,6 do 9,6%.

Zjištěný počet 347 990 osob, které žily v roce 1843 v 1971 nově vzniklých sídlištích, nezachycuje však všechno obyvatelstvo, protože pro dalších 103 lokalit chybí v Palackého

Tab. 4

Počet obyvatel a podíl na úhrnu obyvatel v nových osadách větších než 500 osob v roce 1843 podle krajů

K r a j	Počet obyvatel	Krajský podíl %	K r a j	Počet obyvatel	Krajský podíl %
Berounský	2 253	17,7	Kouřimský	3 102	23,2
Boleslavský	14 944	39,0	Litoměřický	19 674	51,0
Budějovický	5 040	24,7	Loketský	3 070	20,6
Bydžovský	8 043	30,5	Plzeňský	8 729	31,7
Čáslavský	624	2,6	Prácheňský	5 579	23,4
Hradecký	14 329	36,4	Rakovnický	2 025	20,2
Chrudimský	2 648	11,5	Tábořský	2 038	18,3
Klatovský	1 089	6,0	Žatecký	518	9,6

Popisu údaje o počtu obyvatelstva, přestože v roce 1843 již existovaly. Ze Sommerovy Topografie Čech,^{6/} která pro značnou část z nich uvádí alespoň počet domů, vysvětluje, že to byly převážně drobné osady, které by patřily k sídlištím nejnižších velikostních skupin obyvatelstva. Lze tedy počítat pro ně s průměrem okolo 100 obyvatel na jednu osadu, což by činilo pro všech 103 osad 10 300 osob. Tím by se zvýšil celkový počet obyvatelstva všech 2 074 nových sídlišt v roce 1843 na 358 290, což je téměř o dva tisíce osob více, než činil toho roku počet obyvatelstva Hradeckého kraje, který zaujímal třetí místo mezi všemi kraji, anebo by podle dalšího porovnání dosahoval skoro počtu obyvatelstva kraje Tábořského a Žateckého, které měly dohromady celkem 362 372 obyvatel. Úhrnný počet obyvatelstva nacházejícího se na konci feudalismu v nových sídlištích by nasvědčoval, že jejich podíl na celkové populaci Čech byl dosti významný, a tak se potvrzuje, že pozornost věnovaná dosud studiu nových osad byla opodstatněná.

Р о з н á ж к у

- 1/ Profous, A., Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny I - III. Praha 1947, 1949, 1951:
Profous, A. - Svoboda, J., IV. Praha 1957:
Svoboda, J. - Šmilauer Vl., V., VI., Dodatky k dílu A. Profouse, Praha 1960
- 2/ Šmilauer Vl., Osídlení Čech ve světle místních jmen, Praha 1960.
- 3/ Palacký, Fr., Popis království českého, Praha 1848.
- 4/ Dvořák, Fr., Soutisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. Československý statistický věstník VI, 1925, s. 347, tab. 64. Všeho přítomného obyvatelstva domácího i cizího bylo v Čechách roku 1843 celkem 4 249 669, z čehož 111 707 v pražských městech, takže v 16 krajích bylo 4 137 963 osob.
- 5/ Plocha jednotlivých krajů v km² podle L. Kárníkové, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, s. 341, tab. 6. Počet obyvatelstva v krajích podle F. Dvořáka, viz pozn. 4.
- 6/ Sommer J. G., Das Königreich Böhmen statistisch-topographisch dargestellt I-XVI, Prag 1833-1849.

Иосиф Кривка

Доля новых поселений, возникших в 1654-1848 гг., в общей популяции Чехии в конце феодализма

Р е з ю м е

Для познания масштабов колонизации с конца тридцатилетней войны до конца феодализма недостаточно лишь определение числа новых населенных пунктов, а познание их популяционной доли в общей численности населения Чехии. Исходя из Описания Чехии Палацкого, автором было установлено, что в 1843 г. проживало в 1971 новом населенном пункте в итоге 347 990 человек. У следующих 103 новых поселков, данные которых отсутствуют в Описании Палацкого, можно по Топографии Чехии Соммера, содержащей для их значительной части данные по численности домов, приблизительно определить их жителей, достигавших около 10 300 человек, в результате чего общая численность населения всех 2 074 населенных пункта увеличилась, следовательно, в конце феодализма она составляла 358 290 человек. Приведенное число почти на две тысячи больше численности населения самого плотного региона Чехии в 1843 г. - Градецкого региона. Соответственно другому сравнению, упоминаемая численность достигает почти численности населения Таборского и Жатецкого регионов. Приведенный вывод свидетельствует о том, что доля новых поселений была в конце феодализма в общей популяции Чехии весьма значительной.

Josef Křivka

Contribution of the New Settlements Founded in the Years
1654-1848 to the Total Number of the Population of Bohemia
at the End of Feudalism

S u m m a r y

The knowledge of the range of the colonizing activity from the end of the Thirty Years' War till the end of feudalism is not based only upon finding the number of newly founded settlements; it also necessitates to ascertain their population contribution to the total number of inhabitants in Bohemia. On the basis of Palacký's "Description of Bohemia" the author comes to the conclusion that in the year 1843 the total number of inhabitants in newly founded settlements was 347,990. Other 103 new settlements, which are not mentioned in Palacký's work, can be read about in Sommer's "Topography of Bohemia", which brings the data about the number of houses for a considerable part of the mentioned settlements and gives the possibility to estimate the number of their inhabitants, which is about 10,300. This would increase the total number of inhabitants in all 2,074 localities so that there would be 358,290 inhabitants living at the end of feudalism. This number is nearly by 2,000 higher than that in the third most densely populated region in Bohemia in the year 1843 - the region of Hradec Králové. According to a deeper comparison it would almost reach the number of inhabitants in two regions - the region of Tábor and that of Žatec. This fact could prove that the contribution of new settlements to the total number of the population of Bohemia had been very important at the end of feudalism.

Historická demografie 12/1987, s. 187 - 190

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987

Zdeněk Pokluda

OSÍDLOVÁNÍ CHRĚBŮ ZA TŘICETILETÉ VÁLKY

Třicetiletá válka je období, k jehož chmurnému obrazu neodlučně patří zejména těžké důsledky pro počet a stabilitu obyvatelstva. Nicméně i zde se objevuje případ, který se vymyká z obvyklého rámce a nutí upřesnit běžná zevšeobecnější konstatování. Oproti typickým krizovým faktorům, jako byl pokles trvale usídleného obyvatelstva anebo i jeho absolutní ztráty, nacházíme i jev charakteristický spíš pro klidná období mírového vývoje - zakládání nových vesnic, jak tomu bylo na východních svazích Chřibů na napajedelském panství.

Jeho majitel hr. Jan Rotal soustavně usiloval o osídlení kopcovitého terénu na pravém břehu Moravy západně od Napajedel. Asi někdy před rokem 1630 zde založil osadu, která byla krátce nato nepřátelským vpádem zničena, ale hrabě ji vzápětí obnovil pod názvem Halenkovice /Alinkovice/ a listinou z roku 1634 vyměřil povinnosti osadníků. A ještě před koncem války, v únoru 1648, pak Rotal založil nedaleko odtud ves Jankovice. Jak je vidět, nezabránila vleklá, zkázonosná válka osídlovacímu procesu, který pak po jejím skončení plynule pokračoval dále, přestože hospodářské a sociální poměry byly stále ještě velmi nepřívětivé; brzy po válce přibýlo ještě pět dalších vesnic: Nová Dědina /1656/, Košíky /1658/, Eleonorovice /1667/, Žlutava /1667/, Kateřinice.^{1/}

Pátrání po původu osadníků nových vesnic nás přivádí ke zjištění, že pocházeli z nedaleké oblasti Valašska. Víme to z dokumentů z roku 1635, kde se mluví o valašském lidu, který Rotal usadil v chřibských lesích.^{2/} A také v oněch vesnicích, které byly založeny později, se obyvatelstvo z Valašska, alespoň v určité míře, zřejmě uplatnilo.^{3/}

Noví osadníci sem přišli z území, které samo zaznamenalo v průběhu války ztráty na trvale usedlém obyvatelstvu. Například město Zlín na západním okraji Valašska ztratilo snad skoro polovinu usedlíků proti předválečnému stavu^{4/} a valašský venkov byl těžce zdecimován, zejména když valašská povstání /trvajících ve třech vlnách v období 1620-1644/ byla krvavě potlačena a skončila roku 1644 masovými popravami; prameny dokládají na 140 popravených, ale jejich celkový počet byl nepochybně vyšší a odhady se pohybují až kolem cifry 200-300 osob.^{5/} Můžeme tedy na území Valašska doložit nesporný absolutní úbytek obyvatel /nehledě k lidem, kteří se za povstání a po něm porůznu skrývali a pohybovali se mimo vesnice a města/, a přesto nastaly z tohoto území přesuny směrem k osídlení Chřibů. Určité vysvětlení podává tradice o tom, že tento pohyb nebyl dobrovolný, ale osadníci z Valašska byli v Chřibech Rotalem násilně usazeni. Bez hlubšího rozboru /pokud by se mohl opřít o výmluvnější prameny/ však zatím těžko vysvětlíme do všech důsledků, které všechny faktory tu spolupůsobily a umožnily nový osídlovací proces v dobách tak nepříznivých, jako byla třicetiletá válka.

P o z n á m k y

1. V. Prasek, Paměti městečka Napajedel, Velké Meziříčí 1881, str. 79-80; P. Tesař, Archiv Skopalíkův v Záhlnicích, Tlumačov 1923, str. 18, 23; F. Peřinka, Kroměřížský okraj /VM/, Brno 1911, str. 478; A. Koutný, Vyprávění o Žlutavě, Žlutava 1985, str. 6-8; L. Hosák - R. Sránek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku I, Praha 1970, str. 216.
2. F. Dostál, Valašská povstání za třicetileté války, Praha 1956, str. 115.
3. A. Koutný, Vyprávění o Žlutavě, str. 8.
4. J. Pólišenský, Třicetiletá válka a evropské krize 17. století, Praha 1970, str. 245.
5. F. Dostál, Zdolání valašského povstání r. 1644, Valašsko 1965, str. 7.

Зденек Поклуда

Заселение Хрибцов в период тридцатилетней войны

Резюме

Доказательством основания новых поселений в подгорных областях в 17 веке является семь деревень на восточных склонах Хрибцов в имении Напаедла. Две из них были основаны еще в период тридцатилетней войны. В новые поселения были насильственно переселены жители деревень из недалекой Валахии несмотря на то, что население Моравской Валахии весьма пострадало в результате войны и народного восстания.

Zdeněk Pokluda

Settlement of the Chřiby Mountains during the Thirty Years' War

S u m m a r y

The evidence of founding of new settlements in the areas under mountains in the 17th century is the existence of seven villages on the east slopes of the Chřiby Mountains in the Napajedla estates. Two of them were founded already during the Thirty Years' War. The new settlements were inhabited by the people from near-by Wallachia. They were forced to move there in spite of the fact that Wallachia lost a considerable number of people during the war and uprising.

IV OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ OD POČÁTKU PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE DO VZNIKU ČESKOSLOVENSKA

Lumír D o k o u p i l - Ludmila N e s l á d k o v á

CHARAKTERISTICKÉ RYSY VÝVOJE ÚMRTNOSTI OBYVATELSTVA ČESKÝCH
ZEMÍ V 19. STOLETÍ

Devatenácté století se stalo výraznou a v mnohém ohledu dynamickou etapou vývoje Českých zemí, etapou značného rozvíjení sociální a ekonomické diferenciací obyvatelstva, podmíněného nástupem kapitalistických výrobních vztahů. Přejít ke kapitalismu, spjatý s likvidací robotně nevolnického systému počátkem 80. let 18. století, vedl ke zlepšení postavení venkovského obyvatelstva, představujícího v této době většinu populace u nás, vytvářel však i podmínky k rozvoji průmyslové výroby. Od počátku 19. století postupující proces průmyslové revoluce přetvářel dosavadní ekonomicko-geografickou skladbu, ale promítal se také do změn populačních poměrů Českých zemí. Na tuto souvislost upozornil již před půlstoletím A. Boháč: "Průmyslovou revolucí .... se začala nová epocha ve vývoji evropských populací."^{1/}

Za vyjádření kvalitativních změn v oblasti reprodukce je považována demografická revoluce. Postižením vztahu mezi průmyslovou a demografickou revolucí v rámci široce rozpracované koncepce komplexní revoluce moderní doby se zabýval J. Purš. V jeho interpretaci fáze demografické revoluce prostřednictvím změn v počtu obyvatelstva působily na průběh průmyslové

revoluce a ovlivňovaly ho. Rozšířená reprodukce obyvatelstva vedla k rozšíření reprodukce ekonomické. Působení průmyslové revoluce na zvětšování počtu obyvatelstva mělo však protikladný ráz. V centrech průmyslové výroby, ale i v oblastech kapitalizujícího se zemědělství vzrůstala možnost pracovních příležitostí, na druhé straně se však hromadily faktory nepříznivě ovlivňující počátky i průběh demografické revoluce.^{2/} Proto značná pozornost byla věnována studiu úmrtnosti.^{3/}

Relativní stálost věkové struktury obyvatelstva Českých zemí až do počátku 20. století a minimální rozdíly mezi úmrtností stacionární a obecnou umožňují, abychom získali vcelku věrný obraz vývoje úmrtnosti na základě sledování hrubých měř, které lze bez velkých heuristických obtíží konstruovat. Pro hlubší charakteristiku je významné studium úmrtnosti z hlediska věkových kategorií, přičemž důležité místo připadá zhodnocení úlohy úmrtnosti mladších dětí, především pak kategorie kojenců.

L. Kárníková v klasické historickodemografické práci o vývoji obyvatelstva Českých zemí zdůrazňuje pro 19. století po překonání posledního populačního otřesu starého typu během napoleonských válek nový ráz populačního vývoje, jehož typickým rysem ve vývoji úmrtnosti je "stabilita dlouhodobějších průměrů, pohybujících se v pětiletých mezi 28-32 úmrtími na 1000 obyvatel..., tvořená však velkými výkyvy uvnitř těchto průměrů."^{4/} Tímto vymezením zároveň zdůraznila, že ve vývoji úmrtnosti v průběhu celého procesu průmyslové revoluce nedošlo ke zřetelnější změně. Při hodnocení této skutečnosti se v historické literatuře i v souvislosti se soudy současníků tohoto procesu poukazuje nejen na krátkodobě působící negativní faktory, zejména stále ještě periodicky se opakující epidemie, ale zároveň na nedostatečnou péči o obyvatelstvo, zhoršující se ještě s početným růstem populace, vytvářením průmyslových aglomerací apod. Z. Vávra v rozdílu k tomuto názoru uvedl, že "pokud se tato tendence a zejména vliv výrobních sil na obec-

nou úroveň úmrtnosti obyvatelstva projevoval v nepříznivém smyslu, šlo pouze o stav přechodný, působící v časově krátkém období jako důsledek nepříznivého stavu v sociálně ekonomické základně, která čas od času deformuje nepřímo koleraci vývoje obecné úmrtnosti na rozvoji výrobních sil."^{5/} Vývoj křivky úmrtnosti populace Českých zemí, stejně jako analýza kojenecké úmrtnosti během celého 19. století ukazují, že platnost této teze nebude možno obecněji vztáhnout na desetiletí dynamicky postupujícího procesu průmyslové revoluce, ale až na období po jeho završení v závěru minulého století. Až do této doby můžeme při sledování úrovně úmrtnosti vyzvednout stále ještě značné kolísání hodnot, byť je nelze srovnávat s intenzitou katastrofických zásahů feudální epochy, s čímž souvisí i mírné snížení dlouhodobých průměrů hrubé míry úmrtnosti. Nadále však přetrvávaly obrovské regionální rozdíly, zejména při lokálně omezených epidemiích, jakými byl např. výskyt tyfu a cholery v průběhu tzv. "hladových let" v polovině minulého století v celé oblasti Beskyd.^{6/}

Při vyhodnocení průměrných ročních hodnot hrubé míry úmrtnosti populace Českých zemí v etapě rozvoje a dovršování průmyslové revoluce v letech 1830-1870 zjišťujeme, že se stále udržují na poměrně vysoké úrovni kolem 30 zemřelých na tisíc obyvatel.^{7/} V polovině případů nacházíme úmrtnost v rozmezí 27,0 - 29,9 promile, v 8 letech /20% případů/ dosahuje 30,0 - 32,9‰, takže lze tvrdit, že roční hodnoty většinou kolísají v blízkosti této hranice. Pouze v roce 1860 se úroveň hrubé míry výjimečně snížila k blízkosti 25 zemřelých z tisíce obyvatel /25,3‰/. Naproti tomu hladová léta v polovině minulého století, provázená epidemiemi tyfu i nově ve vlnách z východu se šířící cholery, způsobila stále ještě prudké výkyvy úmrtnosti. Jak bylo poukázáno, cholera "zpočátku se šířila v panenském terénu rychlostí blesku, zachvacujíc rozsáhlá území s virulencí smrtící ve 40 až 60 procentech. Neznalost choroby, nedostatek lékařů a terapeutická bezmocnost tehdejší medicíny si

nevěděly se situací jiné rady než vojenské kordony, jako za starých morových časů."^{8/} V letech 1836-1837 se hrubá míra úmrtnosti v průměrné hodnotě blížila ke 35%, při prvé vlně cholery v roce 1832 dosáhla dokonce 37,8%. Výrazný vzestup úmrtnosti se značnými regionálními rozdíly byl zaznamenán také v závěru 40. a v polovině 50. let, pro něž se vžilo označení "hladová léta", s nejvyšší úrovní kolem 35 zemřelých z tisíce obyvatel v letech 1848, 1850 a 1855. V letech 1848 a 1855 s poklesem úrovně porodnosti se dostavil v 19. století již poměrně málo častý případ úbytku obyvatel přirozenou měnou. Nejvyšší průměrná hodnota míry úmrtnosti v roce 1866 - 44,7 promile - připadá pak na vrub válečných událostí, provázených epidemií cholery a neštovic. I když ve srovnání s obdobím napoleonských válek počátkem 19. století došlo ke snížení extrémních hodnot /1806 - 57,8 promile/ i ke zmírnění extrémních rozdílů průměrných hodnot hrubé míry úmrtnosti v jednotlivých letech, zůstaly hlavně v sousedství krizových let s výskytem epidemií výstaly značně. Největší byly zaznamenány v sousedství katastrofického roku 1866, a to vzestup úmrtnosti v letech 1865-1866 o 15,6% a snížení v následujícím roce o 16,7%, ale rozdíly ve výši 5% byly stále ještě běžné.

Úroveň hrubých měr úmrtnosti v 70. a 80. letech minulého století naznačuje, že ani v tomto období po dovršení procesu průmyslové revoluce v základních výrobních odvětvích nedošlo k významnější změně situace. Úroveň úmrtnosti stále ještě oscilovala v blízkosti hranice 30 zemřelých z tisíce obyvatel. V průběhu těchto dvou desetiletí ve 14 případech roční průměr hrubé míry úmrtnosti v rozmezí 27,0 - 29,9 zemřelých z tisíce obyvatel signalizuje mírné zlepšování úmrtnostních poměrů /70% případů/, ve dvou letech byla úmrtnost ještě nižší /nejméně v roce 1875 - 26,0%/ . Neočekávaně rozšíření neštovic v letech 1872-1873 v důsledku neúčinného očkovaní slabou vakcínou i novy - byť slabý - zásah cholery, podobně jako epidemie záškrtu v letech 1877 a 1878 s vysokou úmrtností dětí způsobily opětně

vzestup úrovně hrubé míry úmrtnosti nad hranici 30 promile. Nejvyšší hodnota v tomto období - 33,4% - byla dosažena v roce 1873; 30,7% v roce 1878 bylo pak posledním překročením hranice 30%. Ve srovnání s předchozím obdobím, vyznačeným postupem průmyslové revoluce, pozorujeme však již vyrovnanější průměrné hodnoty v jednotlivých letech, které pouze v jednom případě - rozdíl hrubé míry úmrtnosti v letech 1873-1874 - přesáhly hodnotu 5 promile.

Teprve od 90. let, hlavně od jejich poloviny, začal trvalý příznivý obrat ve vývoji úmrtnosti populace českých zemí. Již současníci jeho hlavní příčinu spatřovali ve zlepšování celkových životních podmínek, zejména však v pokroku lékařství a hygienických poměrů. Poukazovalo se také na vztah k porodnosti, jejíž křivka s mírným předstihem předcházela pokles úmrtnosti. K tomuto problému ještě ve 30. letech A. Boháč v Československé vlastivědě poznamenal: "Oba demografické zjevy, charakteristické pro poslední čtvrtstoletí minulého a počátek nynějšího století, klesání natality a klesání úmrtnosti, jdou téměř paralelně vedle sebe, vzájemně na sebe působí. Byl spor o to, který z nich dal impuls a který jest následkem, zdali omezování plodnosti vyvolalo zvýšenou péči o lidský život či obráceně klesání úmrtnosti mělo nutně za následek snížení natality. Statistický materiál z českých zemí nechává v nejistotě, kterému z nich náleží časová priorita."^{9/}

Srovnání s výší obecné úmrtnosti v ostatních evropských zemích však ukazuje, že toto zlepšení nastupovalo v českých zemích v důsledku nerovnoměrnosti vývoje se zpožděním, takže bylo oprávněně konstatováno, že "obyvatelstvo českých zemí patřilo úmrtnostními poměry více mezi agrární země střední a východní Evropy než k zemím průmyslově vyspělým."^{10/} Pokles úmrtnosti se dostavil se znatelným zpožděním nejen za vyspělými průmyslovými evropskými zeměmi, ale zaostával např. i za sousedním Rakouskem.^{11/} J. K. Střítecký v této souvislosti poukazuje, že "změna trendu ukazatele hrubé úmrtnosti byla do-

sažena účinným zásahem ve skupině infekčních nemocí^{12/} a zdůrazňuje skutečnost, že k obratu mohlo dojít již nejméně o dvě desetiletí dříve. Již v roce 1870 byl z podnětu pokrokových lékařů vydán na svou dobu velmi dobrý zdravotnický zákon, cesta od jeho vydání k zemským zdravotním zákonům v 80. letech byla však provázena průtahy a obtížemi. Přestože vědecký pokrok v oblasti lékařství vytvářel úspěšně předpoklady pro snížení nadměrné úmrtnosti, nepříznivá sociální i politická situace i obtíže při prosazování pokrokových opatření do praxe dlouho udržovaly nepříznivý stav. Teprve od počátku 90. let úroveň průměrů hrubé míry úmrtnosti zaznamenává soustavný pokles z hodnoty 27,7‰ v první polovině 90. let 19. století na 19,5 zemřelých z tisíce obyvatel v pětiletí před výbuchem první světové války. Změnu dynamiky procesu snižování úmrtnosti vyjadřuje srovnání procentuálních hodnot pro jednotlivá pětiletí. Jestliže do poloviny 90. let minulého století tempo poklesu většinou stagnovalo a jen výjimečně se přiblížilo 3 procentům, v následujícím dvacetiletí vždy převyšovalo pětiprocentní hranici s maximální hodnotou 11% v letech 1910-1914.^{13/}

Analýza ročních hodnot hrubé míry úmrtnosti dokládá postupné snižování úrovně úmrtnosti v průběhu celé etapy v průměru zhruba o 2 promile během každého pětiletí. Pouze v roce 1890 hodnota hrubé míry úmrtnosti 29,3‰ zachovala předchozí výši. V dalších letech úroveň zprvu stagnovala přibližně na 27 promile, po celou druhou polovinu 90. let se křivka úmrtnosti pohybovala v blízkosti 25 promile. Pravidelný pokles úmrtnosti na počátku našeho věku vedl k přiblížení křivky k hranici 23 promile, v letech 1906-1910 se hrubá míra udržovala kolem 21 zemřelých z tisíce obyvatel. V roce 1910 po první úrovni hrubé míry úmrtnosti poklesla pod hranici 20 promile a po mírném překročení této hodnoty v následujících dvou letech byla zaznamenána nejnižší předválečná úroveň hrubé míry v roce 1914 - 18,4 zemřelých z tisíce obyvatel.

Malé změny v úmrtnostních poměrech v 19. století ukazuje

i rozbor úmrtnosti obyvatelstva podle věku. Už L. Kárníková zdůraznila, že pro vývoj úmrtnosti až do 20. století je charakteristické, že "křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně sledovala křivku kojenecké úmrtnosti."^{14/} Jestliže při srovnávání hrubých měr úmrtnosti mohla konstatovat aspoň mírné snížení úrovně průměrných hodnot 19. století v porovnání s úmrtností populace v 18. století o 2 promile,^{15/} komparace úrovně kojenecké úmrtnosti v 18. a 19. století na základě vybraných sond v Čechách i na Moravě v různých sídlištích i regionech pozitivní změny nedoložila.^{16/} Kojenecká úmrtnost, jejíž ucelenou řadu se s určitými obtížemi podařilo rekonstruovat v průměrných hodnotách pro populaci českých zemí od počátečních desetiletí 19. století, zachovává v pětiletých průměrech až do konce století překvapivě vyrovnané hodnoty v rozmezí 240-265 promile, které znamenaly, že po celé 19. století přibližně čtvrtina všech narozených dětí umírala již během prvního roku života.

I při rozboru úrovně kojenecké úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v jednotlivých letech jen zřídka nacházíme větší odchylky od uvedeného průměru. V letech 1819-1900 pouze ve dvou případech - v roce 1820 a 1844 - poklesla její úroveň pod 230 promile. V obou případech se snížení shoduje i s poklesem hrubé míry úmrtnosti přibližně na 26 promile. Naopak vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti než 290 promile postihujeme rozptýleně v letech 1834, 1843, 1866 a 1873, v posledních dvou případech se zřetelnou souvislostí s růstem hrubé míry úmrtnosti v důsledku epidemických zásahů. Ještě i v prvních letech našeho století, přes snižování kojenecké úmrtnosti, stále umírala více než pětina všech narozených dětí, teprve v roce 1910 po první poklesla úroveň kojenecké úmrtnosti pod hranici 200 zemřelých dětí v prvním roce života z tisíce narozených /189,7‰/.

Nepříznivý stav ukazuje zejména srovnání s ostatními zeměmi, pro něž se dochoval dostupný materiál ke komparaci. V průběhu druhé poloviny 19. století převyšovaly tyto hodnoty

úroveň kojenecké úmrtnosti populace vyspělých průmyslových zemí přibližně o 100 promile, do konce 19. století se vedle českých zemí pouze v Německu a v Rakousku udržela její hodnota nad hranici 200 ‰, v obou zemích však byla nižší než u naší populace.^{17/} I tato skutečnost ukazuje neuspokojivost zdravotní péče a obtížnou sociální situaci obyvatelstva.

Po celé 19. století nedošlo k výraznějšímu posunům ani při hodnocení podílu kojenecké úmrtnosti v celkovém globální úmrtnosti; podíl se v závěrečných desetiletích stabilizoval přibližně na 34 procentech.^{18/} Teprve v průběhu prvních dvou desetiletí našeho věku podíl zemědělských kojenců se prudce snížil na méně než polovinu této hodnoty a naznačil i pokles kojenecké úmrtnosti v předválečném pětiletí na stále ještě relativně vysokou hodnotu téměř 190 zemědělských kojenců z tisíce narozených dětí, která předznamenávala zaostávání naší populace za vyspělými zeměmi i v následujících desetiletích.

Již Z. Vávra poukázal na důležitost vnitřní analýzy kojenecké úmrtnosti, zejména průběhu úmrtnosti novorozenecké a ponovorozenecké. Soudí, "že pro dlouhodobé hodnocení je zvláště důležitá ponovorozenecká úmrtnost, v níž se nejvíce projevují vlivy dané působením sociálně ekonomických faktorů."^{19/} Jestliže se u novorozenecké úmrtnosti prosadila již od 70. let 19. století tendence k postupnému snižování hodnot /ze 110,2 promile v letech 1869 - 1870 až na 74,9 promile v období 1910 - 1911/,^{20/} hodnoty ponovorozenecké úmrtnosti v závěrečných desetiletích minulého století dále mírně vzrůstaly a teprve od přelomu 19. a 20. století pozorujeme i zde příznivý, přestože velmi pozdní a nedostatečně dynamický obrat.

Nepříznivé úmrtnostní poměry v průběhu průmyslové revoluce i po jejím dovršení v závěrečných desetiletích 19. století dosvědčuje i relativně dlouho se udržující velmi vysoká úmrtnost v dalších skupinách dětského, ale i produktivního věku. Specifické ukazatele dětské úmrtnosti dokládají v závěru 19. století její růst, také v tomto případě k příznivějšímu obra-

tu, a to i ve srovnání s vývojem kojenecké úmrtnosti, dochází až ve 20. století. Značné hodnoty specifické úmrtnosti zachovávají však i jednotlivé skupiny produktivního obyvatelstva, zejména jeho mladší části.^{21/}

I rozbor úmrtnosti obyvatelstva podle věku, zejména hlubší analýza kojenecké úmrtnosti a jejích složek ukazuje, že zásadnější změny v úmrtnostních poměrech populace českých zemí nastupovaly se značným časovým odstupem po završení procesu průmyslové revoluce až v závěru 19. století a prosazovaly se mnohdy výrazněji až v počátečních desetiletích našeho věku.

Bylo zásluhou L. Kárníkové, že zaměřila pozornost ke zkoumání populačního vývoje ekonomicky odlišných oblastí v souvislosti s postupujícím procesem průmyslové revoluce. Pokud jde o přirozený pohyb populace, musela však zdůraznit, že "kdybychom měli podrobnější údaje ... o sňatečnosti, porodnosti a zejména úmrtnosti, věděli bychom mnohem více o postavení a způsobu života širokých lidových vrstev a jejich různých sociálních skupin v jednotlivých oblastech a obdobích vývoje."^{22/} Tím zároveň vyjádřila i obtíže, které při studiu problému vyplývají především ze stavu pramenné základny a heuristických nesnází.

Pokud jde o výzkum této problematiky v posledním čtvrtstoletí od vydání práce L. Kárníkové, relativně nejvíce pozornosti bylo věnováno při zaměření na 19. století studiu vývoje obyvatelstva průmyslových oblastí v souvislosti se začleněním tohoto úkolu do státního plánu základního výzkumu. Rozbor úrovně hrubé míry úmrtnosti v industrializovaných lokalitách ostravské průmyslové oblasti, pokládané za představitelku tzv. nových oblastí, vznikajících v procesu průmyslové revoluce, naznačil v celém tomto období stabilně její vyšší úroveň ve srovnání s průměrnými hodnotami populace českých zemí. Nejvyšší hodnoty byly přitom získány pro nejvíce industrializované lokality, v jejichž struktuře mělo nejvyšší zastoupení dělnictvo. Naopak hrubé míry úmrtnosti obyvatelstva těch částí, kte-

ré se v postupu industrializace opožďovaly, i blízkého zázemí vykazovaly nižší úroveň. Po dovršení průmyslové revoluce se dostavilo snížení vysoké úrovně hrubé míry, např. obce politického okresu Moravská Ostrava na počátku 20. století zaznamenávaly nižší hrubou míru úmrtnosti než populace českých zemí.

Na tradičně vysokou úroveň úmrtnosti obyvatelstva textilních oblastí za průmyslové revoluce, zejména v důsledku katastrofální kojenecké úmrtnosti s vysokým zastoupením nemanželských dětí, poukazovali již současníci. Studium úmrtnosti populace tzv. průmyslové oblasti starého typu na příkladu severomoravské textilní oblasti ukázalo, že ani po dovršení průmyslové revoluce nedošlo zde k podstatnému zlepšení. V této souvislosti bylo uvedeno, že "odlišné ekonomické podmínky stály u zrodu rozdílného migračního režimu, který ve svých důsledcích vedl k vytváření jiných věkových struktur, jež determinovaly podstatným způsobem hladinu úmrtnosti."^{23/}

Dosavadní výzkum problematiky úmrtnosti populace 19. století ukázal, že limitující faktor při hlubší analýze přestavuje především stav pramenné základny. Pokrok při poznání vývoje úmrtnosti z regionálního i sociálního hlediska můžeme očekávat od aplikace mikroanalytického postupu, který vzhledem k časové náročnosti heuristiky lze použít převážně jen při sondážním výzkumu. Za metodicky podnětnou proto nadále pokládáme tezi P. Horské o možnosti nahrazení diferenciací sociální diferenciací územní v sociálně homogenních celcích.^{24/}

P o z n á m k y

1. Boháč, A., Obyvatelstvo v Československé republice. In: Československá vlastivěda, řada II, Národopis, Praha 1936, s. 10.
2. Purš, J.: Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce. Praha 1973, s. 382-385.
3. Viz např.: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR /předstatistické období/. Acta demographica, IV, Praha 1981.
4. Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 až 1914. Praha 1965, s. 74.
5. Vávra, Z.: Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí /léta 1870-1944/. Rozpravy CSAV, řada SV, 1962, sešit 9, ročník 72, s. 66-67.
6. Grobelný, A.: Hladová léta ve Slezsku 1846-1856. Slezský sborník, 56, 1958, s. 51-78, 193-214; Dokoupil, L.: Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, 45, C-10, 1975, s. 59-82.
7. Při rozboru hrubých měr úmrtnosti je východiskem Atlas obyvatelstva ČSSR. Praha 1962, tabulka 6, s. 35-37.
8. Střiteský, J.K.: Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva. Praha 1971, s. 50-51.
9. Boháč, A.: c.d., s. 76.
10. Vávra, Z.: c.d., s. 68.
11. Tamtéž, s. 68.
12. Střiteský, J.K.: c.d., s. 86.
13. Vávra, Z.: c.d., s. 69, tab. 26.
14. Kárníková, L.: c.d., s. 70.
15. Tamtéž, s. 74.
16. Dokoupil, L. - Nesládková, L.: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. In: Historická demografie 11, 1987, s. 141-158.
17. Střiteský, J.K.: c.d., s. 86, tab. 12.
18. Vávra, Z.: c.d., s. 84, tab. 29.
19. Tamtéž, s. 81.
20. Střiteský, J.K.: c.d., s. 87, tab. 13.
21. Vávra, Z.: c.d., s. 90-92.
22. Kárníková, L.: c.d., s. 78.

23. Hosládková-Čermáková, L.: Důsledky kapitalistické industrializace v populačním vývoji severní a severovýchodní Moravy. In: Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě, sv. 38, Praha 1978, s. 38.
24. Horská, P.: K otázce sociálně diferenciacní historické demografie. Československý časopis historický XIX, 1971, s. 263-269.

Лямбр Д о к о у п л - Людмила Несладкова

Характерные черты развития смертности населения Чешских земель в 19 веке

Р е з ю м е

Деятнадцатый век стал выразительным и во многом динамическим этапом развития Чешских земель, периодом стремительного развертывания социальной и экономической дифференциации населения, обусловленной наступлением капиталистических производственных отношений. Переход к капитализму, связанный с ликвидацией барщинно-крепостной системы в начале 80 годов 18 века, сопровождался улучшением положения сельского населения, представляющего в то время большинство нашей популяции, создавая однако также условия для развития промышленного производства. Развертывавшийся с начала 19 века процесс промышленной революции преобразовал существующую экономическую и географическую структуру и нашел также отражение в изменениях отношений в популяции Чешских земель. Выражением качественных изменений в области репродукции населения считает демографическую революцию.

Взаимодействие промышленной и демографической революции сложно отразилось также в воспроизводстве населения. Значительно противоречивым было, между прочим, влияние на смертность населения. Между тем как, с одной стороны, постепенно создавались предпосылки для постепенного увеличения средней продолжительности жизни, связано прежде всего с развитием медицины, гигиены, медицинского обслуживания, повышением калорийности пищи, в центрах промышленного производства и в земледельческих областях, с другой стороны, группировались факторы, оказывавшие неблагоприятное влияние на состояние здоровья населения.

В настоящее время уже установлено, что в период промышленной революции уровень смертности в промышленных центрах был выше среднего уровня в Чешских землях. В областях с запаздыванием индустриализации был уровень смертности ниже. Высокий уровень смертности населения в период промышленной революции был установлен также в текстильных областях особенно в результате небывалой смертности новорожденных. Между тем как в областях с развитием современной промышленности /шахты, металлургические заводы, машиностроение/ с конца 19 века ситуация постепенно улучшалась, в текстильных и сельскохозяйственных областях уровень смертности почти не менялся.

Проводимые исследования проблематики смертности в 19 веке показали, что лимитирующим фактором для более глубокого анализа является прежде всего состояние источников. Продвижение вперед в процессе познания развития смертности с региональным и социальным аспектом можно ожидать при использовании микроаналитического подхода.

Characteristic Features of the Development of Mortality
in the Czech Lands in the 19th Century

S u m m a r y

The 19th century became a characteristic and, in many a respect, dynamic stage of the development of the Czech lands, a stage of the considerable development of the social and economic differentiation of inhabitants, which was determined by the coming of capitalistic relations of production. The change-over to capitalism and the liquidation of corvée and serfdom at the beginning of the 80's of the 18th century brought improving the position of country people representing the majority of the population in that time and at the same time it created the conditions for the development of industrial production. From the beginning of the 19th century the proceeding process of the industrial revolution was changing the existing economic-geographical structure and it was also reflected in the changes of population conditions in the Czech lands. The quantitative changes in the sphere of the reproduction of inhabitants are expressed in the demographic revolution.

The mutual interaction of the industrial and demographic revolution was reflected in the reproduction of inhabitants in a complicated way. Their influence on the mortality of inhabitants was very contradictory. While, on the one hand, the development of medicine, hygiene, health services and the increasing of the calorific value of nutrition were gradually creating the conditions for a permanent growth of the length of life of inhabitants, on the other hand, the centres of industrial production were the places where the factors of unfavourable influence on the health of inhabitants were accumulating.

At present it has been proved that in the period of the industrial revolution the average level of mortality was permanently higher in industrial centres. The high level of mortality of inhabitants in the period of the industrial revolution also existed in textile areas mainly as a consequence of the catastrophic mortality of sucklings. While in the areas of developed modern industry /mines, smelting works, machine industry/ mortality was decreasing from the end of the 19th century, in textile and agricultural areas the level of mortality remained almost unchanged.

The existing research of mortality problems in the 19th century shows a limiting factor of a deeper analysis; the obstacle consists in the state of sources. Progress can be expected in case of the application of a microanalytical approach to the study of the development of mortality from a regional as well as social point of view.

Ludmila F i a l o v á

VÝVOJ SNÁTEČNOSTI A PLODNOSTI OBYVATELSTVA ČESKÝCH ZEMÍ
V 19. STOLETÍ

Na počátku 19. století je možné charakterizovat České země jako společnost, v níž byly s výjimkou nevolnictví podrženy všechny atributy pozdně feudální společenskoekonomické formace. Velký rozvoj výrobních sil, jehož vnějším projevem byly především průmyslová a zemědělská revoluce, však tento stav zásadně kvalitativně změnil a na přelomu 19. a 20. století patřily České země k rozvinutým kapitalistickým zemím. Vývoji hospodářskému odpovídal i vývoj sociální - feudální struktura společnosti se postupně přetvářela ve strukturu kapitalistickou.^{1/}

V populačním vývoji Českých zemí se složitě odrážel celý tento mnohostranný společenský a ekonomický vývoj a reprodukce obyvatelstva doznala v této době velkých změn. Vzhledem k tomu, že nešlo jen o kvantitativní změny, ale o zásadní přeměnu charakteru reprodukce, byl populační vývoj ve středu zájmu již současníků a posléze ho dále zkoumali jak demografové, tak i historici. Zákonitosti a tendence ve vývoji obyvatelstva v tomto období, zejména pak vývoje plodnosti, byly proto nejednou podrobně studovány. Předkládaný příspěvek je shrnutím

dosavadních poznatků, jejichž podrobný rozbor nalezneme již v pracích Antonína Boháče a Jaromíra Korčáka, později Ludmily Kárníkové, Vladimíra Srba a Milana Kučery a posléze Pavly Horkové.^{2/} Z hlediska populačního vývoje v jednotlivých regionech se jim zabývali i další specialisté.^{3/}

Na počátku 19. století dosahovaly v Českých zemích úrovně sňatečnosti i plodnosti poměrně vysokých hodnot. V přepočtu na 1000 obyvatel se v průměru uzavíralo více než 8 sňatků.^{4/} Významnější pokles v letech 1813-1814 /v roce 1814 až na 6,6/ byl pravděpodobně odrazem závěrečných fází napoleonských válek a byl v následujících letech rychle kompenzován.

Obyvatelstvo vstupovalo do manželství poměrně brzy: ženy se vdávaly poprvé zhruba ve 23-24 letech, muži se ženili poněkud později, ve 26-28 letech.^{5/} Lze předpokládat, že ve městech byl zejména u mužů věk při uzavírání sňatků poněkud vyšší. Poměrně vysoká úroveň sňatečnosti zajišťovala, že téměř všechno dospělé obyvatelstvo se účastnilo reprodukčního procesu - svobodnými zůstávaly jen nepříliš početné vrstvy obyvatelstva, kterým ve vstupu do manželství bránily konvence nebo nemajetnost, k níž se zpravidla družily obtíže při získávání povolení k sňatku.^{6/} Zanedbatelný nebyl ani podíl opakovaných sňatků - na počtu snoubenců se vdovy a vdovci podíleli asi 10-20%.^{7/}

Úroveň realizované plodnosti svědčila o přetrvávání stejných reprodukčních poměrů, jaké jsme mohli pozorovat v 18. století. Hodnoty hrubé míry porodnosti dosahující v průměru 41-43‰ svědčí o přetrvávající neomezované úrovni plodnosti. V této době nebylo zřejmě ještě větších rozdílů v úrovni plodnosti mezi jednotlivými společenskými vrstvami či třídami - nižší počet dětí narozených z manželství býval způsoben velkými věkovými rozdíly manželů, zdravotními důvody nebo úmrtími ve středním věku. Ani rozdíly mezi jednotlivými regiony nejsou v této době v Českých zemích pravděpodobně velké.^{8/}

Výraznější poklesy úrovně plodnosti nastaly pouze v dobách abnormálního vývoje za válek či velkých epidemií. Napří-

klad v letech 1805-1806 se počet narozených dětí snížil o více než 40 tisíc /hmp tak v roce 1806 klesla pod 35‰/. Byl to však spíše následek epidemie tyfu propuknuvší v tomto roce a značných zásobovacích obtíží, jež nastaly při nahromadění četných vojenských sborů na území Českých zemí, než přímých válečných operací.^{9/} V následujících letech se počet narozených opět zvýšil a v letech 1807-1808 dosahovala hmp úrovně 45‰.

Avšak v polovině 20. let dochází ve vývoji sňatečnosti a následně i plodnosti k závažné změně. Postupně, v rozmezí zhruba třiceti let, se zvýšil věk při sňatku, především venkovských nevěst, v průměru o 3-4 roky. Zároveň se tím zvyšoval i sňatkový věk ženichů, který nezřídka přesáhl 30 let.^{10/} Spolu s tím se postupně vytvářela situace, kdy určitá část obyvatelstva nevstupovala do manželství vůbec; zejména ve městech rostl nebyvalou měrou podíl trvale svobodných, hlavně žen, a to nejen mezi služebnictvem, kde se s tímto jevem setkáváme do určité míry již dříve^{11/}, ale i v prostředí městských řemeslníků, obchodníků a inteligence. Snad k tomu přispívalo i to, že mladší ročníky potenciálních nevěst byly v důsledku značného přirozeného přírůstku stále početnější, takže pro starší svobodné ženy se sňatek stával poměrně rychle nedostupným i vzhledem k nárokům ženichů, pokud jde o věk snoubenky.

Zvýšením sňatkového věku se snížil podíl vdaných žen v reprodukčním věku, a protože šlo o ženy ve věku nejvyšší plodnosti, projevila se tato skutečnost poklesem počtu dětí narozených v manželství a od druhé poloviny 20. let klesla hrubá míra porodnosti pod 40‰. Pro hypotézu, že pokles v úrovni porodnosti ve 20. letech 19. století byl vyvolán poklesem sňatečnosti, svědčí i vzrůst počtu dětí narozených svobodným matkám. Zatímco ještě na počátku 19. století nepřesahoval podíl nelegitimních dětí 5%, od 20. let byl již 10% a dále stoupal.^{12/} Vzrůst počtu nemanželských dětí však celý úbytek narozených nevyrovnal.

Tento vývoj nebyl specifikem Českých zemí, naopak, v Čes-

kých zemích se v podstatě jen mírně odrazil trend, kterým se v této době vyznačoval populační vývoj v zemích západní a severní Evropy, kde se v 19. století úroveň sňatečnosti snížila ještě výrazněji.^{13/}

Přelom 20. a 30. let je obdobím, v němž se ve společenském i hospodářském vývoji českých zemí začaly výrazněji pro-
sazovat kvalitativně nové prvky související s nástupem průmyslové revoluce a s prosazováním zásad kapitalistického podnikání v duchu volné soutěže. Trh pracovních sil však byl stále ještě podstatně omezen tím, že poddaní byli vázáni robotními povinnostmi v zemědělství. Tempo rozvoje zemědělství se teprve začínalo přizpůsobovat rozvoji výrobních sil v průmyslu.^{14/} Geografická a odvětvová dělba práce se dále prohloubila a v souvislosti s lokalizací továren do větších sídel se začal zvyšovat i podíl městského obyvatelstva.^{15/} Přitom však byla možnost založení rodiny významně limitována vlastnictvím samostatného hospodářství nebo trvalého zdroje obživy. Za daných ekonomických a sociálních poměrů bylo v podstatě nemožné dosáhnout rovnováhy mezi požadavkem sňatkuschného obyvatelstva založit rodinu a mezi skutečnou možností zabezpečit rodině existenci.^{16/}

V následujících letech se úroveň sňatečnosti a plodnosti udržovaly zhruba na nově dosažené úrovni. Významnější výkyvy nastaly pouze na počátku 30. let v důsledku epidemie cholery /v roce 1831 poklesl počet sňatků na 7,1 na 1000 obyvatel/ a vážné problémy v obživě obyvatelstva způsobené neúrodami obilí a brambor v polovině 40. let a s nimi související epidemie tyfu pravděpodobně vedly k poklesu sňatečnosti v roce 1847 až na 7,5‰. V úrovni plodnosti se epidemie cholery v roce 1830 výrazněji neprojevila; v letech 1847-1848 však počet narozených dětí klesl téměř o 40 tisíc, aby v následujících letech přesáhl opět 40 narozených na 1000 obyvatel.^{17/}

Z tohoto vývoje vyplývá, že ještě ve 40. letech nelze v reprodukčním chování obyvatelstva předpokládat podstatnější změny, pokud jde o plodnost. Její úroveň se udržovala i nadá-

le na v podstatě přirozené úrovni, kterou snižoval trvaleji pouze vyšší věk při sňatku a dočasné vnější vlivy. Ekonomický a společenský vývoj však probíhal v této době již regionálně značně diferencovaně. Vzhledem k tomu, že data o diferenční sňatečnosti či plodnosti tehdejší statistika neposkytovala a že sondy z tohoto období zatím ve větší míře zpracovány nejsou, používá se pro zjištění případných rozdílů v reprodukčním chování obyvatelstva v závislosti na jeho sociálním postavení nepřímo regionálních rozdílů ve vývoji úrovně jednotlivých jevů, neboť oblasti se významně odlišovaly nejen pokud jde o charakter hospodářství, ale i sociální skladbu obyvatelstva.^{18/} Například údaje o rodinném stavu obyvatelstva podle věku podle okresů /poprvé publikované až v roce 1880/ dokládají do určité míry i intenzitu, s níž se projevil respektive neprojevil v příslušných okresech odklad sňatků.^{19/}

Nejvyšší sňatečností se stále ještě vyznačovaly nejúrodnější oblasti s intenzivním zemědělstvím produkujícím na trh /Polabí, jihovýchodní Morava/, ale také černouhelné revíry s rozvíjejícím se těžkým průmyslem /Kladensko, Ostravsko/. Později a méně se ženy vdávaly jednak v oblastech s poměrně značným podílem obyvatelstva zaměstnaného v průmyslu /hlavně s tradiční textilní výrobou v severních a severozápadních Čechách, kde značné procento dělníků tvořily ženy/ a rovněž v neúrodných podhorských krajích bez průmyslu, s vysokým sezónním vystěhovalectvím /od poloviny 19. století se měnilo v trvalé/ a s převahou žen /například podhorské oblasti jižních a jihozápadních Čech a severovýchodní Moravy/.^{20/} Nejvýraznější se tendence k odkladu sňatků projevíly v Praze: ze 100 osob ve věku 45-49 let zůstala svobodnou téměř čtvrtina žen a osmina mužů, zatímco v průměru českých zemí jen každá desátá žena a každý šestnáctý muž. Tendence ke vzrůstu sňatkového věku se projevíly dříve a výrazněji v Čechách než na Moravě a ve Slezsku.

S rozdíly v úrovni sňatečnosti korespondovaly i rozdíly

v úrovni plodnosti. Na přelomu 60. a 70. let 19. století byla úroveň plodnosti nejnižší v Praze a dále v souvislém pásu v severních a severovýchodních Čechách až po Šternbersko na severní Moravě. To znamená, že kromě Prahy, která jako metropole měla všechny předpoklady pro rychlejší sociální vývoj,^{21/} byla plodnost nižší i ve výše zmiňovaném pásu textilního průmyslu s vysokou zaměstnaností žen mimo zemědělství. Zatímco ve svých počátcích ale především na přelomu 18. a 19. století umožňoval zdejší systém domácí textilní výroby výživu značného počtu obyvatelstva, mechanizace a tovární výroba přivodily úpadek těchto oblastí; relativně nízká úroveň plodnosti, která zde byla v 70. a 80. letech zjištěna, bývá proto přičítána spíše neutěšenému zdravotnímu stavu tehdejšího obyvatelstva a negativnímu vlivu textilní výroby na ženský organismus, než změnám v reprodukčním chování.^{22/}

Ekonomický a sociální vývoj postupoval jen zvolna a projevoval se nejradikálněji jen v nevelkých oblastech, a tak změny, které v jeho důsledku nastaly v úrovni reprodukce obyvatelstva v těchto oblastech, příliš neovlivnily úhrnné hodnoty za České země a tyto se udržovaly dále na relativně vysoké úrovni. Ještě v letech 1867-1868 se v úrovni hrubé míry porodnosti projevil významný vzestup, který byl zřejmě důsledkem zvýšení sňatečnosti po roce 1867.^{23/} Od počátku 70. let nastal ve vývoji sňatkového věku obrat a věk při prvním sňatku se nadále v Českých zemích snižoval. Avšak změny v sociálním životě lidí se v této době spíše než ve sňatečnosti začaly projevovat mnohem intenzivněji než dosud v úrovni plodnosti, jejíž vývoj přestal do určité míry korespondovat s vývojem sňatečnosti.

Ačkoliv ještě v letech 1873 a 1874 přesáhla hrubá míra porodnosti 40‰ a v roce 1876 byla jen mírně nižší, v následujících letech se od této úrovně začala stále více odklánět směrem k nižším hodnotám.

Počátek zásadního obratu ve vývoji plodnosti býval proto

dáván do souvislosti s hospodářskou krizí v polovině 70. let a s vleklou agrární krizí, která se v Českých zemích projevila od počátku let 80. Obě však byly především vnějším projevem dovršení průmyslové a zemědělské revoluce v Českých zemích a jejich zapojení do světového trhu. České země se změnily ze země agrárních v země zemědělsko-průmyslové; průmyslové dělnictvo bylo již téměř zcela odloučeno od zemědělství. Zároveň byla dovršena přeměna společnosti ve společnost kapitalistickou. Další pronikavé změny společenského vývoje, kterým se dostalo pojmenování technickovědecká revoluce, se v Českých zemích projevily v posledních dvou desetiletích 19. století a na počátku století 20.^{24/} Intenzifikace výroby trvale snižovala nároky na počet pracovních sil v průmyslu i v zemědělství; počet obyvatel příslušných k zemědělství začal od této doby klesat; počet průmyslového dělnictva se naproti tomu dále zvyšoval rozvojem dalších výrobních odvětví /elektrotechniky, chemie, přesného strojírenství/. Nebývalou měrou se rozrůstala terciérní sféra.

Zároveň se pronikavě měnily životní podmínky širokých vrstev obyvatelstva. Byly položeny základy všeobecně vyšší vzdělanosti, sociálního zabezpečení, politicky se emancipovaly stále početnější společenské vrstvy.^{25/} Všechny tyto změny se promítly do života každé rodiny, každého jednotlivce a ovlivnily všechny jejich postoje a životní názory. Jedním z projevů těchto změn byl i nový postoj k velikosti vlastní rodiny, v tom především k počtu dětí v rodině narozených. V nových společenských podmínkách vzrůstala společenská hodnota jednotlivce, ale s ní vzrůstaly i náklady nutné k zajištění jeho odpovídajícího společenského uplatnění. S růstem nároků jednotlivce na osobní svobodu, jejíž možnou existenci společnost zároveň zajišťovala rozvojem služeb, se velká rodina stávala spíše přítěží než žádoucím životním cílem.^{26/} Nový způsob uvažování se projevil nejprve jen u nepočtených vrstev obyvatelstva - proto byl zpočátku pokles v úrovni plodnosti

velmi mírný a nevýrazný. Nižší úroveň plodnosti než byl průměr nalezneme proto nejdříve jen v oblastech nejrychlejšího společenského vývoje. V Českých zemích to byla Praha, kde klesala úroveň plodnosti po celou třetí třetinu 19. století rychlým tempem a do roku 1900 klesla o 27% proti roku 1867. Jen mírně se snížila ve středoevropských okresech v bezprostřední blízkosti Prahy, kde se nalézala rychle rostoucí městská sídla tvořící ekonomickou součást Prahy. Na většině území přetrvávala až do konce 19. století plodnost na relativně vysoké úrovni. V okresech, v nichž se nalézaly černouhelné revíry, a to jak v Čechách, tak i na Moravě se v této době ještě úroveň plodnosti zvýšila.

Toto přechodné zvýšení úrovně plodnosti v oblastech s rostoucí průmyslovou výrobou, jednostranně orientovanou na těžbu a zpracování uhlí a železa, souviselo stejně jako tamní již zmíněná vyšší sňatečnost zřejmě s imigrací venkovského obyvatelstva. Imigranty byli mladí lidé /většinou do třiceti let/, kterým relativně vyšší výdělky a zároveň i větší míra osobní svobody umožnily uzavřít sňatek dříve než jejich vrstevníkům, kteří zůstali na vesnici.^{27/} Protože si však prozatím zachovávali kulturní a sociální zvyky prostředí, z něhož pocházeli, nepozorujeme v těchto oblastech změnu v reprodukčním chování. Naopak, na konci 19. století jsou mladé dělnické rodiny početnější právě o ty děti, které se na venkově nenarodily v důsledku pozdějších sňatků.^{28/}

Po roce 1900 se začala bez výjimky snižovat úroveň plodnosti ve všech oblastech, a to jak tam, kde byla před tím úroveň plodnosti vysoká, tak i tam, kde byla na nižší úrovni. Přitom u okresů s předchozí vysokou úrovní se snížila podstatně rychleji a výrazněji. Pokles plodnosti v Českých zemích měl v této době všechny rysy difuzního procesu, mírně modifikovaného polohou vzhledem k západní Evropě: ačkoliv se šířil v podstatě z centra v Praze a do určité míry i na Liberecku, pozorujeme rovněž určité zpoždění Moravy a Slezska za Čechami.

Nejdéle přetrvávala nejvyšší úroveň plodnosti v okrajových oblastech jihozápadních a jižních Čech, jižní a východní Moravy.^{29/} Tyto regionální rozdíly do určité míry naznačují, které sociální vrstvy přejímaly nové tendence v reprodukčním chování nejdříve: počet dětí v rodině začala omezovat nejprve ve větší míře střední a malá buržoazie ve městech, teprve později i průmyslové dělnictvo a venkovské obyvatelstvo.^{30/} Vysvětlují zároveň i průběh křivky hrubé míry porodnosti, jak se jeví z celostátních dat. Jestliže budeme uvažovat úroveň 40‰ hmp jako prahovou hodnotu pro pokles plodnosti, pak o 5%, tj. pod úroveň 38‰ klesla hmp definitivně v roce 1885, tj. za 9 let od doby, co bylo v celozemském průměru hodnoty 40‰ dosaženo naposledy. O dalších 5%, tj. pod úroveň 36‰ klesla hmp za dalších 12 let /v roce 1897/. Avšak pokles o dalších 5%, pod úroveň 34 ‰ trval už jen 6 let - tempo se pak dále zrychlovalo a v roce 1913 byla hodnota hmp 27‰, tj. byla o 32,5% nižší než v roce 1874.

Avšak v téže době muži i ženy uzavírali sňatky v mladším věku než v desetiletích před tím /ale ne tak brzy jako na počátku 19. století/. Podíl svobodných starších osob rovněž mírně klesal. Nízká sňatečnost žen starších 30 let se nezvýšila a tak se tato okolnost projevila ve struktuře obyvatelstva podle věku a rodinného stavu až mnohem později. Obecně lze říci, že podíl ženatých a vdaných osob v mladším věku v populaci postupně vzrůstal.

Spolu s tím klesal i podíl dalších sňatků - snad i v souvislosti s prodlužující se délkou života. Pravděpodobně v důsledku vleklé agrární krize se však od 80. let v Českých zemích trvale snížila hrubá míra sňatečnosti. Například v letech 1885-1894 a 1905-1909 nečinila hms v průměru více než 7,7 sňatků na 1000 obyvatel, což byl nejnižší pětiletý průměr do vypuknutí 1. světové války. První světová válka měla hluboký vliv na populační vývoj Českých zemí - značně poklesl počet uzavíraných sňatků, snížil se počet narozených dětí,

stoupl počet zemědělců: to se projevovalo ve struktuře obyvatelstva ještě dlouhá desetiletí a odeznívá dodnes. Naproti tomu však neovlivnila tendence v dlouhodobém vývoji: směr nastoupený ve vývoji sňatečnosti a plodnosti na konci 19. století byl v zásadě ukončen až na přelomu 30. a 40. let 20. století, odkdy se v podstatě plodnost stabilizovala na nové úrovni.

Shrňme-li vývoj sňatečnosti a plodnosti v českých zemích v 19. století, dojdeme k následujícím závěrům: až do 20. let 19. století převládala poměrně vysoká úroveň sňatečnosti i plodnosti. V porovnání se současností byl sňatkový věk ženichů poměrně vysoký, zatímco dívky se vdávaly jen o málo starší než dnes. Od třicátých let se sňatkový věk mužů i žen zvyšoval, aby dosáhl maxima v 50. a 60. letech - u mužů téměř 30 let, u žen asi 25-26 let. Zároveň se od druhé čtvrtiny 19. století zvyšoval podíl svobodných osob v populaci. Od 70. let se prosadil opačný trend. Tyto změny se však téměř neodrazilo v ukazatelích hrubé míry sňatečnosti.

Se vzestupem sňatkového věku v 30. letech souvisel zřejmě první významnější pokles v úrovni plodnosti: hrubá míra porodnosti klesla pod úroveň 40‰, zároveň značně stoupl podíl dětí narozených mimo manželství. Od poloviny 70. let se úroveň plodnosti začala opět snižovat, tentokrát za stoupající sňatečnosti: tento pokles, jehož příznaky byly zřejmé již dříve u obyvatelstva některých měst /hlavně v Praze/ se projevovat v jednotlivých regionech postupně. Zrychloval se úměrně rostoucímu počtu obyvatelstva akceptujícího nové reprodukční chování. Nejrychleji se úroveň plodnosti snižovala v letech předcházejících první světové válce, kdy se omezování počtu dětí v rodině stalo postojem přijatelným všem společenským vrstvám.

V souvislosti s celkovým vývojem sociálním a ekonomickým považujeme změny v úrovni plodnosti a sňatečnosti, které se

projevily ve 20. letech 19. století, za příznak počátku prvního období demografické revoluce.^{31/} Toto období přecházelo na počátku 80. let plynule ve druhé období, jež se vyznačovalo rychlým poklesem úrovně plodnosti a jehož zakončení spadá však až do 30. let 20. století. Přitom se poněkud modifikoval vzájemný poměr úrovně sňatečnosti a plodnosti. Zatímco v období před demografickou revolucí v podstatě platilo, že vliv soudobé sociální a ekonomické situace se v úrovni plodnosti projevil zprostředkovaně v důsledku změn ve sňatečnosti a v úmrtnostních poměrech, od druhé fáze demografické revoluce je již tato podmíněnost silně omezena.

Výsledkem tohoto procesu bylo značné snížení počtu dětí narozených v rodině za současného dalšího zvyšování sňatečnosti obyvatelstva a vyústilo v takovou úroveň plodnosti a sňatečnosti, jakou známe dnes.

P o z n á m k y :

1. J. Purš, Průmyslová revoluce v českých zemích. Praha 1960, 164 s. Přehled dějin Československa I/2, Praha 1982, s. 413-614. Přehled československých dějin II. 1848-1900 /Mareketa/. Praha 1960, 788 s., 2. 1900-1918, Praha 1960, s. 793 až 1362.
2. Z autorů, kteří se zabývali vývojem plodnosti v českých zemích v 19. století, jmenujme alespoň: B. Augustin, Pokles natality u kulturních národů. Praha 1928, 328 s. A. Boháč, Přirozená měna obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku. Národopisný věstník československý 4, Praha 1909, s. 98-122, 145 až 162. Týž, Český problém populační a některé pozoruhodné zjevy v naší méně přirozené. Obzor národohospodářský 19, 1914, s. 7-32 /též zvláštní otisk/. Týž, Ubývání plodnosti v Čechách a na Moravě. Národopisný věstník československý 9, 1915, s. 1-15. Týž, Obyvatelstvo v československé republice. In: Československá vlastivěda, řada II, Národopis, Praha 1936, s. 1-96. P. Horská, K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích v druhé polovině 19. století. Demografie 7, 1965, s. 344-351. Táž, K otázce sociálně diferenciatní historické demografie. ČSČH 19, 1971, s. 263-269. Táž, Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. Historická demografie 6, 1972, s. 3-39. Táž, Podíl urbanizační vlny na přelomu 19. a 20. století na vytváření životních podmínek pražské dělnické třídy. Etnografie dělnictva 5, Praha 1975. Táž, Urbanizační vlna v českých zemích a některé aspekty vývoje rodiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století 2, 1974, s. 87-125. P. Horská-Vrbová, Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Praha 1970, 224 s. P. Horská, K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století. Sborník historický 29, 1982, s. 119-177. L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha 1965, 402 s. J. Korčák, Současný vzestup plodnosti v českých zemích. Statistický obzor 27, 1947, s. 121-127, 239-315. E. Maur, P. Horská, Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR. Acta demographica IV, Praha 1981, s. 15-59. Z. Pavlík, Nástin populačního vývoje světa, Praha 1964, s. 82-89. Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová, Základy demografie, Praha 1986, s. 567-575. H. Rauchberg, Der Nationale Besitzstand in Böhmen, I-III, Leipzig 1905. V. Srb, M. Kučera, Vývoj obyvatelstva v českých zemích v 19. století. In: Statistika a demografie I, Praha 1959, s. 109-156. J. K. Stránský, Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva. Praha 1971, 286 s. Z. Vávra, Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí /léta 1879 až 1944/. Praha 1962, 148 s.
3. Populační vývoj bývá zpravidla součástí každé práce věnované regionálním dějinám. Speciálně historickodemografických studií zatím mnoho nevzniklo. Za ostatní jmenujme alespoň:
  4. Zde i dále jsou údaje uváděny podle prací: Demografická příručka. Praha FSÚ 1982, 316 s. V. Sekera, Obyvatelstvo českých zemí 1754-1918. Praha ČSÚ 1978, díl I. 1754-1865, 191 s., díl II. 1866-1918, 147 s.
  5. Podle výsledků průzkumů matrik publikovaných v Acta demographica IV, Praha 1981. Dále též dle: P. Mužik, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830, SAP 36, 1986, s. 103-207. L. Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239.
  6. J. Klabouch, Politický konsens k manželství v Čechách. Praha NČSAV 1960, s. 11 n.
  7. Například v letech 1801-1850 činil podíl svobodných mužů v Budyni nad Ohří 80 % všech ženichů a podíl svobodných nevěst 88 %, dle L. Dušek, c.d., s. 177. V Domažlicích byl v letech 1800-1829 podíl svobodných 94 % u mužů a 93 % u žen dle P. Mužika, c.d., s. 125. Podle prýních statistických údajů bylo v letech 1828-1830 ze 100 snatků 78, kdy byli oba snoubenci svobodní, 18, kdy byli rozdílného rodinného stavu a 10, kdy byli oba ovdovělí.

8. Dokládají to i poměrně malé rozdíly v úrovni hrubé míry porodnosti v Čechách podle krajů v letech 1813-1814:
berounský 41,95	loketský 43,46	prácheňský 42,24
bydžovský 43,78	kouřimský 48,56	rakovnický 39,47
budějovický 40,52	klatevský 43,30	žatecký 39,15
boleslavský 43,57	královéhradecký 39,22	táborský 45,25
chrudimský 37,74	litoměřický 38,89	Praha 48,91
čáslavský 43,37	plzeňský 43,10	Čechy 41,59
- Variační koeficient $\sqrt{v_x} = 6,46 \%$
- F. Dvořáček, *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921*, s. 58*-61*, 198*-210*.
9. Přehled dějin Československa 1/2 /1526-1848/, s. 436.
10. Z dosavadních sond jen několik poskytuje informace o trendu. Sňatkový věk u mužů dosahoval třiceti let ve farnosti Třeboň /1800-1829/, Domažlice /1784-1799/ a Mladá Boleslav /1840-1859/. Pramen: *Acta demographica IV*, Praha 1981, s. 108, 223.
11. E. Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. ČSČH 19, 1971, s. 850 n.
12. K problematice nemanželských porodů v 19. století podrobněji E. Maur, P. Horská, *Poznámky k otázce ...* s. 46-50. P. Horská, *K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické geografie*. *Demografie* 22, 1980, s. 343-350. Dále též L. Kárníková, c.d. s. 69.
13. J. Hajnal, *Age at Marriage and Proportion Marrying*. *Population Studies* 7, 1953, s. 111-136. J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*. In: *Population in History*, London 1965, s. 101-143.
14. J. Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 9. L. Kárníková, c.d. s. 65. Přehled dějin Československa 1/2, Praha 1982, s. 481. E. Maur, P. Horská, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17.-19. století*. *Historická demografie* 10, 1986, s. 181.
15. V obcích nad 2000 obyvatel žilo v Čechách v roce 1830 13 % obyvatel, /dle J. Láňka, *The Development of Czech Towns in the 1830's to 1850's*. *Hospodářské dějiny* 15, 1986, s. 377 až 410.
16. V roce 1843 žilo v českých zemích v obcích těžce velikosti 18 % obyvatelstva /L. Kárníková, c.d. s. 354/.
16. E. Maur, P. Horská, *Poznámky k otázce studia ...* s. 49. Svou úlohu sehrál zřejmě i prudký pokles cen obilí po roce 1817, neboť dvě třetiny obyvatelstva byly svou obživou vázány na zemědělskou výrobu. Při poměrně omezených možnostech rozšiřování zdrojů obživy zůstávala početně rychle rostoucí obyvatelstvo zatím na vesnici, kde rozšiřovalo řady bezzemků.
17. Přehled dějin Československa 1/2, s. 483.
18. Tuto metodu rozpracovala a s úspěchem využila L. Kárníková v citované práci. K diferenci plodnosti v 19. století se vyjádřila i P. Horská, *K otázce sociálně diferencí historické demografie*. ČSČH 19, 1971, s. 263-269. Též, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích ...* s. 3-39. J. Havránek, *K otázce použití mikroanalýzy ...* s. 221-236. Zajímavá je i studie J. Podholy, *Rekonstrukce a fertilita šlechtických rodin v Čechách podle gothajských almanachů*. *Listy GHSP-Acta genealogica ac historica*, ř. 5, 1977, s. 177-194. Autor rozbořem 19 rodin české šlechty /sňatky z let 1841 až 1859/ ukazuje, že plodnost v šlechtických manželstvích dosahovala ve druhé polovině 19. století stále vysoké úrovně.
19. *Oesterreichische Statistik II.B., 1.H.*, Wien 1872, s. 198 až 389.
20. L. Kárníková, c.d. s. 192 n.
21. J. Havránek, *Úloha měst v populačním vývoji ...* s. 229-234.
22. L. Kárníková, c.d. s. 128-129.
23. Kromě kompenzace válečného roku 1866 se zřejmě projevilo i zrušení povinnosti žádat o povolení k sňatku politické úřady v roce 1868. Podrobně J. Klabouch, *Politický konsens ...* s. 45-65.
24. J. Purš, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*. Praha 1975, s. 365 n. L. Jeleček, *Zemědělství a půdní fond v Čechách ve 2. polovině 19. století*. Praha 1985, s. 88-93. Přehled československých dějin II, 1848-1918. Praha 1960, s. 303 n. Podrobněji k sociálnímu vývoji v 70. letech např. J. Purš, *Postavení dělnictva v českých zemích za hospodářské krize v letech sedmdesátých /1873-1879/*. *Sborník historický* 19, 1972, s. 93-152. Týž, *Changes in the Standard of Living and Nutrition of the Working Class in the Czech Lands: 1849-1879*. *Hospodářské dějiny* 15, 1986, s. 83-320.
25. V roce 1868 byl vydán zákon o dělitelnosti a dědičnosti rolnické půdy, který znamenal odstranění posledních vážnějších překážek volného kapitalistického podnikání v zemědělství. Povinná školní docházka byla uzákoněna v roce 1869, první zákony nemocenského pojištění byly vydány v letech 1887 a 1888. Postupně se snižoval minimální majetkový census, nutný pro získání hlasovacího práva. Všeobecné hlasovací právo pro muže bylo uzákoněno roku 1907.
26. Nověji se tomuto problému věnuje např. J. Caldwell, *Theory of Fertility Decline*. London 1982. 386 s.
27. Existovala určitá tendence k sociálně homogamním sňatkům. Imigranti zůstávali po určitou dobu v izolaci od původního obyvatelstva. Z prostředí polského Slezska M. Górny, *Ruchliwość społeczna mieszkanców parafii Radzionków w latach 1851-1870 w świetle metryk ślubów*. *Przeszłość demograficzna Polski* 16, Warszawa 1985. s. 153-161.

28. O směrech vnitřní migrace a vlivu migračních procesů na strukturu obyvatelstva pojednává např. L. Kárníková, c.d. s. 128, E. Maur, P. Horská, c.d. s. 183-184. O vývoji na Ostravsku L. Dokoupil, M. Bilová, Obyvatelstvo dělnických kolonií na Ostravsku před první světovou válkou. In: Sborník prací Ped. fakulty v Ostravě. Řada C-15, 1980. s. 27 až 46.
29. Difuze v poklesu plodnosti zjistil již A. Boháč. Z hlediska evropského jej sledoval např. Z. Pavlík.
30. J. Havránek, K otázce použití mikroanalýzy ... s. 235 n.
31. Z. Pavlík, Nástin populačního vývoje .. s. 82-89. Týž, Zákonitosti vývoje demografických systémů. AUC Geographica XVI, 1981, s. 3-31. Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová, Základy demografie. s. 506 n.

Людмила Ф и а л о в а

Развитие брачности и плодovitости населения Чешских земель в 19 веке

Р е з ю м е

До двадцатых годов 19 века среди населения Чешских земель наблюдался сравнительно высокий уровень брачности и плодovitости. По сравнению с современностью брачный возраст женихов был сравнительно высоким, между тем как девушки выходили замуж несколько позже сегодняшних. С тридцатых годов брачный возраст мужчин и женщин увеличивался и достиг максимума в 50 и 60 годах - у мужчин почти 31 год, у женщин 25 - 26 лет. Одновременно со второй четверти 19 века увеличивалась доля холостых лиц в популяции. С 70 годов наблюдается противоположная тенденция. Упомянутые изменения однако почти не отразились в показателях брутто-коэффициента брачности.

С увеличением уровня брачного возраста в 30 годах было, видимо, связано первое выразительное понижение уровня плодovitости: брутто-коэффициент плодovitости дошел ниже 40 % одновременно существенно поднялась доля внебрачных детей. С половины 70 годов уровень плодovitости стал вновь понижаться, на сей раз за повышающейся брачностью. Данное понижение, признаки которого были налицо уже раньше среди населения некоторых городов /главным образом в Праге/, постепенно проявлялось в отдельных регионах. Оно ускорялось пропорционально растущей численности населения, принимающего новое поведение в воспроизводстве. Самое быстрое понижение плодovitости имело место в период, предшествующий первой мировой войне, когда ограничение количества детей в семье стало позицией, приемлемой во всех общественных слоях.

В связи с общим социальным и экономическим развитием считаем изменение уровня плодovitости и брачности, проявившиеся в 20 годах 19 века, признаком начала первого периода демографической революции. Данный период плавно переходил в начале 80 годов во второй период, отличавшийся стремительным понижением плодovitости, завершение которого доходит до 30 годов 20 века.

При этом несколько модифицировалось взаимное отношение уровня брачности и плодovitости. Между тем как в предшествующий демографической революции период влияние тогдашней социальной и экономической ситуации в уровне плодovitости в основном проявилось опосредствованно в результате изменений в брачности и смертности, начиная второй фазой демографической революции, упомянутая обусловленность значительно ограничена.

Ludmila Fialová

Development of the Marriage Rate and Fertility in the Czech Lands in the 19th Century

S u m m a r y

Up to the 20's of the 19th century the level of the marriage rate and fertility was relatively high in Bohemia. In comparison with the present the age at marriage of bridegrooms was relatively high, while girls got married being only a little older than nowadays. From the 30's the age at marriage of men as well as women was increasing and it reached its climax in the 50's and the 60's - in case of men nearly 31 years and women about 25 - 26 years. At the same time it was possible to notice an increasing percentage of single persons in the population from the second quarter of the 20th century. The 70's brought an opposite tendency.

The increase of the age at marriage in the 30's went evidently hand in hand with the first more significant decrease of the level of natality: a birth-rate was lower than 40% and at the same time the number of illegitimacy increased in a considerable way. The mid 70's brought again a lower level of fertility. This decline the symptoms of which were evident in case of some towns before the mentioned time /mainly in Prague/ was gradually appearing in individual regions. Its rate was proportionate to the increasing number of inhabitants accepting a new attitude to reproduction. The most rapid decrease of the level of natality was recorded in the period before the First World War when the factor of the limited number of children in the family became an attitude accepted by all social classes.

In connection with the general social and economic development the changes concerning the level of fertility and nuptiality and appearing in the 20's of the 19th century are considered to be a symptom of the beginning of the first period of the demographic revolution. This period started its second stage at the beginning of the 80's; this stage was not finished before the 30's of the 20th century and it was characterized by a rapid decline of the level of fertility.

At the same time a slight modification of the mutual ratio of the level of the marriage rate and natality took place. The author arrives to the conclusion that while in the period before the demographic revolution the influence of the social and economic situation of that time on the level of fertility was indirect, only as a consequence of the changes in the marriage rate and mortality, the second phase of the demographic revolution limited the mentioned determination in a considerable way.

Historická demografie 12/1987, s. 225 - 242

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987

Pavla Horská

VZTAH SOCIÁLNÍ A GEOGRAFICKÉ MOBILITY V DĚJINÁCH OBYVATELSTVA
ČESKÝCH ZEMÍ

Název mého referátu vymezuje téma, které jsem si vybrala z dosud značně nejasných dějin migrací evropského obyvatelstva. Migrace rozšiřují časovou dimenzi demografické analýzy o dimenzi prostorovou a tím ji nesmírně komplikují, protože patrně nikdy neexistovala v Evropě populace dlouhodobě uzavřená vůči ostatním populacím ani místo, kde by bylo možno vyloučit jakékoli stěhování obyvatelstva. Byly však oblasti a období trvale nebo dočasně menší či větší pohyblivosti a právě toto prostorové vlnění a přeskupování by mělo být hlavním předmětem studia evropských migrací, pro něž dnes existují v nej-různějších zemích vědecké komise a specializovaná pracoviště.

Je ovšem nesmírně nesnadné postihnout kvantitativní stránku geografické mobility v předstatistickém období. Teprve od 80. a 90. let 19. století zařazují analytická pramenná díla demografické statistiky největších evropských států při sčítáních obyvatelstva údaje o rodišti či domovské příslušnosti podle okresů či jiných menších územních obvodů.^{1/} Rakouské soupisy od druhé poloviny 18. století rozlišují tzv. domácí obyvatelstvo přítomné a nepřítomné a "cizí" obyvatelstvo, příslušné jinam nežli do místa trvalého pobytu. Podle těchto údajů se kolem roku 1800 v Čechách zdržovalo 98% domácího obyva-

telstva v místě, kam příslušelo. Do roku 1846 klesl tento podíl na 95%. Otázkou je, zda soupisy prováděné formou revizí věnovaly dostatečnou pozornost tomu, nakolik se "domácí" obyvatelstvo skutečně zdržovalo trvale v místě. Jakmile se totiž změnila technika sčítání, počet příslušných do obce, kde se zdržovali v den sčítání, nápadně klesl. Při sčítání 1880 bylo shledáno v Čechách už jen 59% obyvatel v místě domovské příslušnosti.^{2/}

Neřeknu jistě nic nového, když zdůrazním, že údaje rakouských statistik o vnitřní geografické mobilitě Českých zemí se staly už na konci 19. století předmětem bádání na značné odborné úrovni. Vzpomeňme jen například studií Mildschuhových a Rauchbergových, jejichž závěry byly pak využity a doplněny v tak významných pracích syntetického charakteru, jako je studie o obyvatelstvu Československé republiky z roku 1936 Antonína Boháče nebo práce Ludmily Kárníkové o vývoji obyvatelstva Českých zemí v letech 1754-1914. Nemalý podíl na trvalém uchování vědecké hodnoty jmenovaných studií má jejich metoda, která kombinovala zpracování statistik o rodišti a příslušnosti obyvatelstva podle okresů se zpracováním údajů statistik povolání. Touto metodou předjímali badatelé z konce 19. století v dnešní historické demografii převládající názor, že geografická mobilita průmyslové společnosti je v podstatě mobilitou sociální.

Výměna stěhování mezi okresy postižitelná evidencí obyvatelstva podle rodiště a bydliště při sčítáních z přelomu 19. a 20. století nevyčerpává ovšem celý problém migrací v období kapitalistické industrializace v Českých zemích. Existují tu ještě další dva významné typy migrací, které jsou však pramenými statistickými díly jen velmi obtížně sledovatelné, a to: jednaž trvalá emigrace do zahraničí, zejména do zámoří, jednak krátkodobé nebo sezónní migrace. Studium prvního typu by mělo zjistit podíl obyvatelstva Českých zemí na mohutném vystěhovaleckém proudu, který v letech 1800 až 1930 definitivně přemístil 40 miliónů Evropanů do ostatních částí světa. Studium

druhého typu by mělo pomoci vyřešit zatím nepříliš probádaný problém, ba často i spor mezi historiky migrací, totiž otázku, je-li typický pohyb migrantů 19. století z venkovských oblastí do velkých měst převážně přímý nebo převážně dvouetapový, tzn. nejprve do menších a středních měst a odtud do velkoměst.^{3/}

Podle velmi hrubých odhadů se na čtyřicetimiliónové emigraci z Evropy habsburská monarchie podílela asi desetinou, tedy čtyřmi milióny emigrantů.^{4/} Jak je však známo, statistiky zemí, odkud se emigrovalo, se ve druhé polovině 19. století většinou rozcházejí s údaji zemí přijímajících emigranty. Jak tedy zjistit skutečný podíl vystěhovalců z Českých zemí na celkovém počtu emigrantů ze střední Evropy, která pokud se týká německých států sem zasahujících měla tradice dost významného vystěhovalectví do zámoří sahající až do 16. a 17. století. Ještě v desetiletí 1845 až 1854, v období politické i hospodářské krize většiny německých států se z Německa vystěhovalo milión dvě stě tisíc obyvatel.^{5/} V poslední čtvrtině 19. století pak východní a jihovýchodní část střední Evropy se začala výraznou měrou podílet na rychlém vzrůstu podílu slovanských emigrantů mezi vystěhovalci z Evropy. Jak působilo všechno toto dění odehrávající se za západní i východní hranici Českých zemí na zámořské vystěhovalectví jejich obyvatel? Jsou čísla, která zjišťujeme ze statistik o trvalé emigraci do ciziny, aspoň přibližně správná?

Již od 60. let 19. století sídlil v Praze konzulát USA, který po léta podával cenné zprávy o vystěhovalectví nejen z Českých zemí, nýbrž i ze Slovenska, jak zjistil Josef Polišenský z dokumentů Washingtonského Státního archivu. V 80. letech 19. století odhadoval americký konzul počet vystěhovalců jen z Čech do USA na 10 000 ročně. Poměr vystěhovalých mužů a žen byl 54 : 46 a sociální složení 40% zemědělců, 35% dělníků a 25% nádeníků.^{6/} Konzul upozorňoval i na nižší podíl obyvatelstva německé národnosti mezi vystěhovalci, než odpovídal hustě zalidněným německým průmyslovým okresům v Čechách. Jak

znám, ze severních Čech odcházelo i velmi málo pracovníků hledajících uplatnění ve Vídni, přes to, že rakouská metropole byla v 19. století centrem největší migrační přitažlivosti v monarchii jak pro německé tak i pro české oblasti.^{7/}

Toto v své době výjimečné migrační chování obyvatelstva severočeských průmyslových okresů bylo ovšem důsledkem skutečnosti, že výměna obyvatelstva mezi oblastmi v intenzitě odpovídající průmyslovému charakteru společností zde začala přibližně o sto let dříve nežli ve většině ostatních okresů českých zemí. Ukazatel hustoty osídlení, kterého užila Ludmila Kárníková pro zjištění této skutečnosti, však dovoluje jen velmi hrubé odhady objemu migrací a téměř vylučuje studium vztahu mezi geografickou a sociální mobilitou. Šťastnou shodou okolností jediná rozpracovaná monografie na základě farních matrik umožňující mikroanalytický způsob studia migrací, kterou máme k dispozici pro severočeskou oblast pro předstatistické období, se týká Jablonce nad Nisou.^{8/} V. Wovkové se podařilo pro tuto sondu shromáždit bohatý materiál, který ukazuje, jak ve vsi Jablonci, patřící maloskalskému panství, už od počátku 17. století žili sedláci v hospodářské vazbě se sousední měnskou sklářskou hutí. Od počátku 18. století vzrůstal počet sedláků, kteří se příležitostně zabývali nejen broušením a řezáním skla či kamene, nýbrž i obchodem se sklem a také s přizí. K nim se připojovali řemeslníci přicházející z okolních textilních oblastí i ze vzdálenějších míst v Čechách či na Moravě, později i ze zahraničí, především z Německa. A byly to ne pouze specializované profese potřebné pro sklářskou a pasířskou výrobu jablonecké bižuterie. Rychle vzrůstal i počet běžných řemesel poskytujících služby obyvatelstvu. Podle údajů farních matrik se migrační přitažlivost Jablonce jeví jako selektivní působení, které dávalo zvýšenou možnost uplatnění nejen určitým profesním, nýbrž i určitým sociálním skupinám. Jablonecké centrum řemeslnicko-manufakturní výroby s širokou možností uplatnění na zahraničních trzích vytvořili synové řemeslníků a sedláků. Teprve na konci 18. století se

mezi rodiči ekonomicky aktivní generace začínají častěji objevovat příslušníci nižších sociálních skupin, domkáři, nádeníci apod.

Tab. 1

Struktura rodin v Jablonci nad Nisou
podle povolání v 18. století
/v %/

Povolání	Období uzavření sňatku							
	1700-1719		1720-1729		1760-1779		1780-1799	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Sedlák	31,8	64,8	33,3	56,7	12,2	37,6	6,9	27,1
Domkář	2,3	-	5,4	-	4,3	7,5	2,1	3,1
Nádeník	4,5	-	5,4	-	10,7	6,7	9,7	7,1
Řemeslník a obchodník, jehož práce souvisí s výrobou bižuterie	22,7	5,8	32,0	16,7	38,3	16,7	51,5	29,5
Ostatní řemeslník a obchodník	38,7	11,8	22,6	20,0	33,6	30,3	29,5	33,2
Učitel	-	17,6	1,3	6,6	0,9	1,2	0,3	-
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100
Počet případů	44	17	75	30	214	162	289	328

A - generace snoubenců; B - generace rodičů snoubenců

Pramen: rodinné listy sestavené W. Wovkovou na základě farních matrik pro Smržovku a později pro Jablonec nad Nisou /rkp. W. Wovkové/

Význam řemeslnických profesí v geografické mobilitě raně průmyslové společnosti vyplývá i z mikroanalytických sond v oblastech, odkud řemeslníci v 18. století odcházeli. Například rodiny poddaných břevnovského kláštera trvale usedlé v Břevnově v letech 1650 až 1800 měli za celé toto období 287 synů, kteří se dožili dospělého věku. Jen 4 z nich byli pro-

puštění z poddanství, avšak 40 z Břevnova trvale odešlo kromě 44 odvedených na vojnu. Ze synů narozených před rokem 1770 jen 7 se vystěhovalo do Prahy a 8 odešlo za hranice monarchie či Čech. Ostatní se přestěhovali na jiná panství kláštera: do ne- dalekého Kladna, ale i do vzdáleného Broumova či Police. Ti, co zůstali po celý život v Břevnově, se jen z poloviny věnovali zemědělství. Druhá polovina byla řemeslníky nebo poskytovala různé služby klášteru. K řemeslníkům však patřila i větší část těch, kteří se trvale odstěhovali, zejména ti, kteří se trvale či dočasně zdržovali v "cizině": ve Vídni, v Polsku, v Uhrách, ve Slezsku a dokonce i ve Francii.^{9/}

Tab. 2

Uplatnění synů rodin usedlých v Břevnově 1652-1800

Povolání	Usedlí kolem r. 1650	Generace			
		1650-80	1681-1710	1711-40	1741-70
Sedlák	4	12	17	12	15
Domkář	2	3	3	3	1
Safář	-	2	4	2	2
Ovčák	1	2	3	4	2
Podruh	1	4	9	13	5
Voják	-	-	12	12	20
Šluha, kočí	-	-	6	3	5
Řemeslník	1	3	13	28	45
Ekonom, ju- sticiář	-	-	-	1	1
Neznámé	-	3	3	8	6
Celkem	9	29	70	86	102
Počet dlouho- době odstěho- vaných z Břev- nova a blízké- ho okolí	-	1	12	25	46

Velmi důležitým příspěvkem k poznání migrací pomocí mikroanalytických sond nejsou jen údaje o profesích, nýbrž i údaje o věku migrantů. Ze seznamů poddaných třeboňského panství

v letech 1661 až 1700 je možno zjistit, že nejčastější věk, v němž děti z početnějších selských rodin odcházely do služby v blízkém okolí svého rodiště, byl u chlapců a dívek 15 až 24 let, zatím co nejčastějším věkem sňatku u dívek bylo 20 až 24 let, u chlapců dokonce 25 - 29 let.

Tab. 3

Věk při odchodu z rodiny u selských dětí ve vesnici Záblati v letech 1661-1700^{10/}

Věková skupina	Muži			Ženy	
	vstup do služby	útěk nebo odchod z panství	sňatek	vstup do služby	sňatek
5-9	1	-	-	-	-
10-14	3	-	-	-	-
15-19	10	1	1	10	7
20-24	9	4	6	7	11
25-29	2	2	11	1	4
30-34	-	-	3	-	3
35-39	-	-	1	-	-
Celkem	25	7	22	18	25

Ve věku 20 až 29 let bylo u mužského obyvatelstva nejvíce případů útěku z panství, které znamenaly pokusy, většinou zdařilé, o získání nové profese a nové sociální příslušnosti. Ovšem ty případy, které zachycujeme při mikroanalýze v předstatistickém období z matrik, různých seznamů obyvatelstva, městských a cechovních knih apod., se týkají skupin pevně včleněných do společenství tvořeného farností či panstvím. Neadůžeme se proto dozvědět téměř nic o věku a četnosti migrací u nejchudšího obyvatelstva v rámci společnosti 18. století velmi obtížně evidovatelného. Na druhé straně však v této společnosti teprve založením rodiny se mohli migranti v

novém působišti etablovat, pokud se již s rodinou nepřestěhovali, a tímto etablováním pak se podíleli na ekonomickém a sociálním vývoji imigrační oblasti. Evidence rodin je v předstatistickém období většinou dokonalejší nežli evidence nezařazených jedinců.

Čím detailněji se zabýváme problémem geografické mobility ve druhé polovině 18. století, tím více vynikají zřejmé korelace mezi druhem migrací a typem rodiny v různých sociálních vrstvách. Některé výsledky studia rodinných cyklů pro západní Evropu vedou až k domněnce, že určité zlepšení naděje na dožití vyššího věku v 18. století zesílilo touhu po emancipaci od rodinného společenství u mladých dospělých členů a jejich snahu vyhnout se dlouhodobým závazkům vůči rodičům odchodem z rodiny.^{11/}

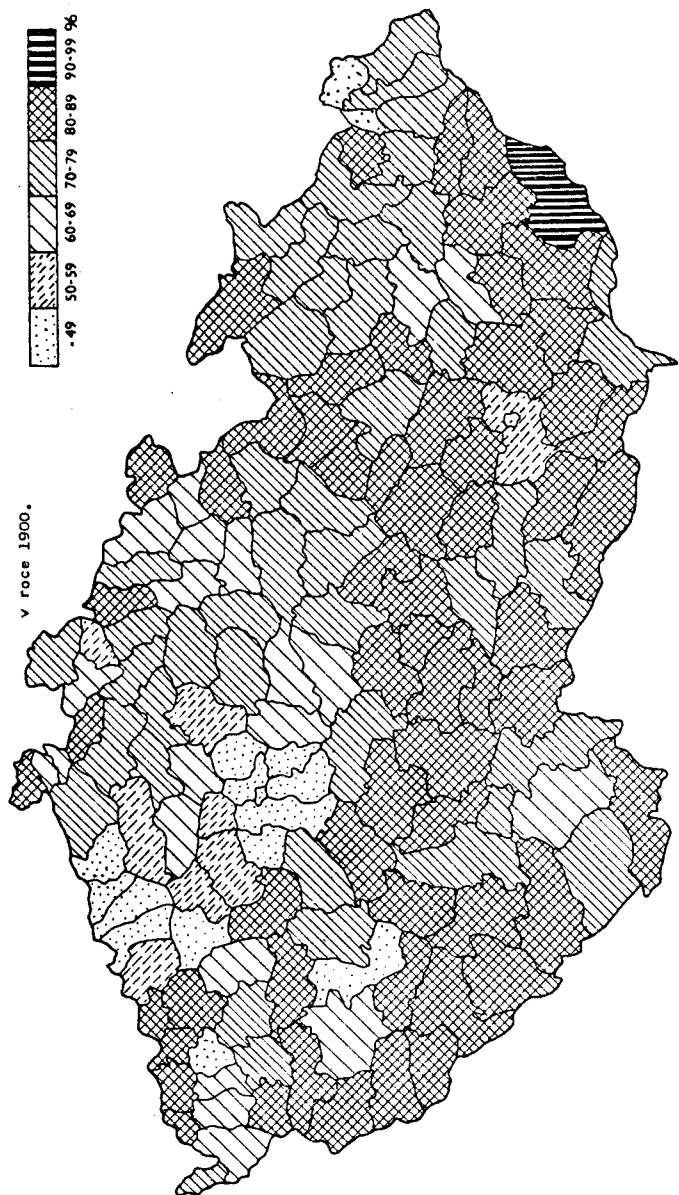
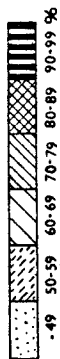
Bohužel, máme zatím příliš málo mikroanalytických sond, které by umožnily rozbor migrací v období nástupu a rozvoje průmyslové revoluce a v počátcích urbanizace v českých zemích. Můžeme proto jen předpokládat, že se vznikem strojového továrního průmyslu a se zesílením migrační přitažlivosti Prahy, Brna a také Vídně podobně jako například v sousedních německých státech se vzrůstem přitažlivosti Berlína a jiných velkých měst^{12/} se mění i společenská struktura migrujícího obyvatelstva v českých zemích. Rozvoj necechovní řemeslnické výroby ve venkovských průmyslových oblastech se zastavil, avšak řemeslníci dosahují úplné svobody živnostenského podnikání ve městech. Tam však proudí stále větší skupiny převážně nekvalifikovaných, mladých a svobodných lidí snažících se etablovat nebo alespoň na čas dostat práci nebo službu. Tito lidé začínají dělat starost policii a představují nesporně konkurenci vyučeným řemeslníkům jak v továrnách tak i v oblasti služeb obyvatelstvu, avšak zároveň se stávají nutným reservoárem pracovních sil pro nové rozvíjející se řemeslnicko-průmyslové obory, jakými byly v českých zemích především stavebnictví a potravinářství.

Vztah migrací k vytváření továrního proletariátu byl ovšem složitější. Věková struktura podle povolání je známa pro české země až ze sčítání 1890. Nejpočetnější věková skupina u dělníků, mužů i žen, byla 11 až 20 let a to jak v průmyslu, tak v zemědělství. V tomto věku odcházeli nejčastěji do služby mladí lidé už v 17. a 18. století, avšak především do blízkého okolí, zatím co za nejobvyklejší věk migrací na větší vzdálenosti, včetně migrací zámožských, bývá považováno období mezi 20 až 35 léty. Na základě tohoto zjištění by bylo možno uvažovat i o zmíněné již dvouetapovitosti migračního pohybu, nejprve do průmyslových oblastí či oblastí intenzivního zemědělství na malé vzdálenosti a odtud po čase do vzdálenějších a větších městských či průmyslových aglomerací, případně i do zahraničí. Pak by ovšem bylo třeba odpovědět na otázku, proč v severočeských a částečně i severomoravských oblastech s velkou pracovní příležitostí pro dělnické profese zřetelně chýběla ona druhá etapa migračního pohybu a zdali v českých i moravských vnitrozemských okresech s velkou geografickou mobilitou šlo o migrace jednorázové či po etapách.

Souvislá řada pramenných děl rakouské statistiky týkajících se jak zaměstnání obyvatelstva, tak i jeho rodiště a příslušnosti začíná až v době, kdy přesuny obyvatelstva způsobené industrializací českých zemí jsou v proudu, ba dokonce některé již se blíží konečnému stadiu. Jak známo, české země, zejména Čechy, měly nejkontrastnější vývoj vnitrostátních migrací z celého Předlitavska. Okresy Sedlčany, Benešov, Český Brod, Pelhřimov, Německý Brod a Jihlava podle počtu rodáků žijících roku 1910 v jiném okrese, nežli se narodili, se blížily úrovni meziokresního stěhování pohybu obyvatelstva v Porýní, kde Köllmann na základě říšské statistiky z roku 1907 dokazuje, že vnitřních migračních přesunů se účastnil každý druhý obyvatel.^{13/} Přitom však v 90 ti okresech českých zemí podle sčítání v roce 1900 nejméně tři čtvrtiny z přítomných obyvatel žilo v okrese své domovské příslušnosti. Z toho v 54 okresech bylo tzv.

Podíl obyvatel příslušných do okresu z přítomného obyvatelstva

v roce 1900.

Pramen: Oesterreichische Statistik LXIV/1, Wien 1902

domáčího obyvatelstva 80 až 89% a v okrese Uherský Brod dokonce 90%.^{14/}

Srovnání údajů o přítomném a příslušném obyvatelstvu s vývojem socio-profesních struktur v letech 1869 až 1910, kdy k tomu rakouská statistika dává podmínky, přináší vedle známého popisu vzniku pražské aglomerace významné výsledky zejména pro vývoj zemědělského obyvatelstva. Například 85% přírůstku samostatně hospodařících zemědělců v letech 1869 až 1910 v Čechách připadá na 60 okresů s více než 70ti % tzv. domáčího obyvatelstva. V severočeské průmyslové oblasti naproti tomu ve většině průmyslových okresů počet samostatných v zemědělství klesl^{15/}, což může mít ovšem mnohoznačný výklad, včetně celoevropského poklesu zemědělské výroby v horských oblastech. Na druhé straně je však třeba říci, že počet samostatných zemědělců a pomáhajících členů jejich rodin stoupl v řadě méně úrodných jihočeských a východočeských okresů, a to i těch, z nichž zemědělské obyvatelstvo odcházelo do Prahy či do Vídně. Zemědělský charakter těchto okresů se migracemi v 80. a 90. letech 19. století prohluboval.

Ještě na konci 19. století se kraje s převahou zemědělského obyvatelstva v Čechách a ještě nápadněji na Moravě vyznačovaly charakteristickým vývojem řemesla, v němž naprosto převažovaly drobné živnosti. Růst průmyslového dělnictva v nich byl velmi pomalý, někde postupně dělníků v průmyslu ubývalo. Naproti tomu v okresech při severní hranici Čech, od okresu Aš k okresu Trutnov, průmyslového dělnictva většinou přibývalo a to nikoliv jen růstem severočeských důlních revírů a pokračujícím rozvojem tovární výroby různých odvětví, nýbrž i trvajícím prosperitou řemeslnických dílen a různého podnikání na maloživnostenské bázi s velkým počtem zaměstnanců a často i domácích dělníků.^{16/}

Podobně jako dokazují různí autoři pro jiné evropské země, všechno, co zde bylo řečeno, nasvědčuje tomu, že migrační přesuny v českých zemích v období kapitalistické industrializace

zace byly do značné míry i sociálním přeskupováním na základě změn v profesních i v odvětvových strukturách. Bez migrací obyvatelstva by se industrializace Českých zemí nikdy neuskutečnila. Díky zpracovatelům posledního sčítání obyvatelstva v habsburské monarchii v roce 1910 se můžeme velmi názorně přesvědčit o tom, jak geografická mobilita obyvatelstva české národnosti v průběhu druhé poloviny 19. století vyrovnala rozdíl v profesní a sociální struktuře mezi německými a českými okresy v oblastech průmyslové výroby. Zatím co v textilních odvětvích, některých kovozpracujících oborech a v chemickém průmyslu trvala v Předlitavsku převaha německého obyvatelstva ještě z dob nástupu průmyslové revoluce, v sektorech s největší geografickou mobilitou pracovních sil na konci 19. století, jako bylo hornictví, stavebnictví, potravinářství a oděvníká řemesla, získalo první místo v počtu pracovních sil obyvatelstvo české národnosti. Z tisíce ekonomicky aktivních jak německých tak českých obyvatel Předlitavska byla přibližně třetina zaměstnaná v průmyslu a řemeslech. Daleko za nimi v podílu průmyslového obyvatelstva na ekonomicky činných zůstaly ostatní národnosti Předlitavska.

Jiná byla situace v zemědělství, kde si české obyvatelstvo zachovalo s podílem 43% z ekonomicky aktivních své národnosti charakter přechodného typu mezi méně zemědělským obyvatelstvem německým a převážně zemědělským obyvatelstvem polským či slovinským a zcela zemědělským obyvatelstvem národnosti srbské, rumunské, rusínské aj. Za to v oblasti obchodu byla ekonomická aktivita českého obyvatelstva výrazně slabší nejen ve srovnání s Němci, nýbrž i s Italy a Poláky v Předlitavsku.^{17/}

Často říkáme, že cesta od historicko-demografické analýzy k syntéze národních dějin vede přes sociální dějiny. A sociální analýza bez přihlednutí ke geografické mobilitě není vyčerpávající. Tím spíše musíme být nespokojeni se současným stavem studia migrací, kterému makroanalýza přestává dostačovat a mikroanalytických studií na základě sčítacích operátorů a jiných pramenů 19. století je zatím jen velmi málo.

P o z n á m k y

1. A. Chatelain, L'attraction des trois plus grandes agglomérations françaises: Paris - Lyon - Marseille en 1891. Migrations parties des départements français selon le lieu de naissance. V: Annales de démographie historique 1971, Paris 1972, s. 25-41; W. Köllmann, Les mouvements migratoires pendant la grande période d'industrialisation de la Rhénanie-Westphalie. V: Tamtéž, s. 91-120.
2. P. Horská, Population de fait et population de droit dans les recensements autrichiens de la première moitié du XIXe siècle comme une source pour la mobilité géographique. V: Tamtéž, s. 85-89; P. Horská, Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století. V: Čsl. časopis historický XX/5, 1972, s. 648-676.
3. A. Redford, Labour migration in England, 1800 - 1850. Manchester, 1926; P. Deane, W. A. Cole, British economic growth 1688-1959. Cambridge 1962; M. Anderson, Urban migration in nineteenth century Lancashire. Some insights into two competing hypotheses. V: Annales de démographie historique 1971, Paris 1972, s. 13-26.
4. P. Guillaume, J. P. Poussou, Démographie historique. Paris 1970, s. 286.
5. K. Obermann, De quelques problèmes et aspects socio-économiques des migrations allemandes du XVIe au XIXe siècle. V: Annales de démographie historique 1971, Paris 1972, s. 121 až 132.
6. P. Horská, J. Kořalka, J. Polišenský, Zahraniční konsuláty v Čechách do roku 1918. Příspěvek k výzkumu Bohemik v zahraničních archivech. Připraveno do tisku pro Sborník archivních prací.
7. P. Horská, Urbanizace v českých zemích v letech 1879-1914. V: Čsl. časopis historický XXVII/5, 1979, s. 704.
8. Dlouhodobé populační trendy na území ČSR. Acta demographica IV, Praha 1981. V. Wovková, Výsledky průzkumu matrik v Jablonci nad Nisou /1730-1849/. Další materiál k vývoji jablonckého obyvatelstva a jeho profesí má autorka shromážděný v rukopise v Okresním archivu v Jablonci nad Nisou.
9. Index k břevnovským matrikám z let 1652-1800 je uložen v Archivu města Prahy.

10. Registra stavení vlastních dětí a syrotků na panství jeho M.M. hraběcí z Schwartzenbergů Třebonském, 1661-1700. Státní oblastní archiv, Třebon.
11. L. Rousel, Le cycle de la famille dans la société post-industrielle. V: International Population Conference Florence 1985, vol. 3, s. 221.
12. K. Obermann, Du rôle et du caractère des migrations internes vers Berlin de 1815 à 1875. V: Annales de démographie historique 1971, Paris 1972. s. 133-159.
13. P. Horská, Urbanizace v českých zemích...; W. Küllmann, cit. práce.
14. Österreichische Statistik LXIV/1, Wien 1902.
15. Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder ... nach der Zählung vom 31. December 1869, II. Wien 1871; Österreichische Statistik NF 3/ seš. 8,9, Tab. II.
16. Die gewerblichen Genossenschaften in Österreich, II. Wien 1895.
17. Österreichische Statistik NF 3, Wien 1916, s. 91^x.

Павла Горска

Отношение социальной и географической мобильности в истории населения Чешских земель

Резюме

Миграции расширяют хронологический диапазон демографического анализа за счет пространственного размера и, тем самым, ее необычайно осложняют, так как, по всей вероятности, в Европе никогда не существовала популяция, на длительное время отгороженная от остальных популяций, ни место, на котором можно было бы исключить любую миграцию населения. Однако существовали области и периоды, отличающиеся постоянной или временной, большей или меньшей подвижностью.

Однако и неверно трудно отразить качественную сторону географической мобильности в достаточный период. Только с 80 и 90 годов 19 века аналитические работы, основанные на источниках, включают демографические статистики крупнейших европейских стран при переписи населения, приводя данные о месторождениях или праве жительства по районам или другим небольшим регионам. Австрийские списки со второй половины 18 века различают так называемое присутствующее и отсутствующее домашнее население и "чужое" население, относящееся к другому месту жительства. По приведенным данным около 1800 г. в Чехии проживало 98 % домашнего населения в месте жительства. До 1846 г. эта доля понизилась до 95 %.

Чем детальнее занимаемся проблематикой географической мобильности со второй половины 18 века, тем больше выступает на первый план явная корреляция между видом миграции и типом семьи в разных социальных слоях. Пока однако можно предположить, что с возникновением машинной фабричной промышленности и с усилением миграционной привлекательности Праги, Брно, а также Вены меняется также общественная структура мигрирующего населения Чешских земель. Развитие нецехового ремесленного производства в сельских промышленных областях прекратилось, однако ремесленники достигают полной свободы мелкого предпринимательства в городах. Сюда направляются увеличивающиеся по численности группы преимущественно невалифицированных, молодых и холостых людей, стремящихся выдвинуть корни или хотя бы временно получить работу. Миграция в Чешских землях в период капиталистической индустриализации была в значительной степени также социальной перегруппировкой на основе изменений в профессиональных и отраслевых структурах. Без миграции индустриализация Чешских земель была бы неосуществимой.

Нередко говорят, что путь источник-демографического анализа к синтезу национальной истории проложен через социальную историю. Социальный анализ, в свою очередь, без учета географической мобильности не является исчерпывающим. Тем более мы должны испытывать недовольство, оценивая современное состояние

изучения миграции, для которого макроанализ уже недостаточен и микроаналитических работ на основе документов переписи и других источников 19 века пока очень мало.

Pavla H o r s k á

Relation of the Social and Geographical Mobility in the
History of the Population of the Czech Lands

S u m m a r y

Migrations give the demographic analysis both time and space dimensions and complicate it in a considerable way, because there is hardly any probability of the existence of any European population without any contacts with other populations for a long time and there is hardly any place without the possibility of any migration of inhabitants. However, there were areas and periods of a lower or higher mobility with a permanent or temporal character.

However, it is very difficult to bring out the quantitative aspect of the geographical mobility in the prestatistical period. As late as in the 80's and 90's of the 19th century the analytical works of the demographic statistics of the biggest European states started containing the data obtained at the census; such data concerned the birthplace or domicile according to districts or other smaller territorial units. From the second half of the 18th century the Austrian registers differentiate the so-called present and absent local population and "foreign" inhabitants being domiciled in the place different from that of their permanent residence. On the basis of the given data there were about 98% of the local population living in the domicile in Bohemia approximately in the year 1800. In the year 1846 it was 95%.

The more attention is payed to the problem of the geographical mobility from the second half of the 18th century, the more evident correlations between the type of migration and that of family in different social strata come into existence. However, we can suppose for the time being that the beginning of machine industry and the increasing of the migration attractiveness of Prague, Brno as well as Vienna change the social structure of migrating inhabitants in Bohemia. The development of the artisan's production in country industrial areas was stopped, but the artisans were given the freedom of trade in towns. We can see that more and more young, single people, mostly without any qualifications, come to the town and try to become well-established there or at least to be employed for a certain time. The migration processes in Bohemia in the period of capitalistic industrialization consisted, to a certain degree, in the social modifications based upon the changes in professional as well as branch structures. The industrialization of Bohemia could not take place without migrations.

We often say that the way from the historical-demo-

graphic analysis to the synthesis of national history includes social history. And the social analysis neglecting the geographical mobility cannot bring satisfactory results. It is not possible to be satisfied with the contemporary state of the study of migrations; the macroanalysis is not sufficient at all and the microanalytical studies based upon adding operators and other sources of the 19th century are still insufficient.

Historická demografie 12/1987, s. 243 - 248
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987

Jana Englová

VYUŽITÍ MIGRACE K VYMEZOVÁNÍ PRŮMYSLOVÝCH OBLASTÍ

Směry teritoriálního přesunu pracovních sil vyvolaných ekonomickým vývojem na konci 19. století lze úspěšně stanovit na základě srovnání rodiště a místa pobytu obyvatelstva, pokud byly tyto údaje při sčítání lidu zachyceny. V Rakousku tomu tak bylo sčítáním z roku 1890 počínaje. Tyto výsledky však byly publikovány jen částečně v Oesterreichische Statistik. Údaje o rodišti a místě pobytu získané při sčítání obyvatelstva Rakouska 31. 12. 1900 byly pro Čechy podrobněji zpracovány Zemským statistickým úřadem království Českého a uveřejněny v jeho Zprávách.^{1/} Tyto údaje jsou mimořádně zajímavé a poskytují konkrétní obraz o přesunu pracovních sil s možností určit směr proudů a hlavní oblasti jejich koncentrace.

Při sčítání v roce 1900 pouze 51,3% obyvatelstva narozeného v Čechách /a přítomného v Rakousku/ bylo napočítáno ve své rodné obci.^{2/} Tedy skoro polovina se vystěhovala z obce, ve které se narodila. Dalších 19% v Čechách narozených obyvatel bylo sice mimo své rodiště, ale zůstalo ve svém rodném politickém okrese. Daleko závažnější je, že téměř 30% se vystěhovalo mimo okres, ve kterém se narodilo /23% bylo v jiném okrese Čech, 6,7% v Rakousku mimo vlastní Čechy/.^{3/} Intenzita vnitřního stěhování obyvatelstva Čech je vyšší, než v celém Rakousku, kde ve své rodné obci bydlelo podstatně více obyva-

tel, tj. 64,4% a pouze asi jedna pětina obyvatel žila mimo svůj rodný politický okres /tj. 14,8% v jiném okrese téže země a 6,1% v jiné zemi Rakouska než v rodné/.^{4/}

Podíváme-li se blíže na bilanci stěhování uvnitř Čech, můžeme rozdělit politické okresy do dvou základních skupin. Do prvé skupiny jsou zařazeny okresy, kde vystěhování převládá nad přistěhování a mají tedy pasivní migrační bilanci. /Těch je celkem 69%. Druhou skupinu tvoří okresy s aktivní migrační bilanci, které více obyvatelstva stěhování přijaly než vydaly. /Je jich celkem 26./ Uvnitř těchto skupin je provedena další diferenciaci podle intenzity vystěhování a přistěhování. /U okresů s pasivní bilancí jde o úbytek do 5%, od 5,1 - 10%, 10,1-20% a více než 20%. U okresů s aktivní bilancí: do 5%, 5,1 - 10%, 10,1 - 20%, 20,1 - 40% a více než 40%.^{5/}

I když k vnitřnímu stěhování obyvatel vedly různé důvody, podstatně převyšovaly důvody ekonomické. Tato skutečnost vystupuje do popředí při zjištění, jaký mají okresy s pasivní a aktivní bilancí migrace podíl zemědělského obyvatelstva.^{6/} Jasně se ukazuje, že okresy se silným přistěhování mají ve většině podíl zemědělského obyvatelstva nízký a obráceně. /Pouze dva okresy s aktivní migrační bilancí nejnižší kategorie, tj. do 5%, mají podíl zemědělského obyvatelstva vyšší než 40%.

Nejvyšší bilanci přistěhování mají v Čechách dvě oblasti. Vedle Prahy a okolí jsou to okresy severočeské hnědouhelné pánve: Ústí nad Labem, Teplice, Duchcov, Most a Chomutov, které jsou významnou přistěhovačskou oblastí.^{7/} Čtyři z těchto okresů patří do nejvyšší kategorie aktivní migrační bilance. Zároveň jde o okresy s nízkým zastoupením zemědělského obyvatelstva /např. Teplice mají pouze 7,5%, Most 12,9%, Ústí nad Labem 14,4%, Duchcov 15,6% a Chomutov 23%.^{8/}

Přitažlivost pražské oblasti a oblasti severočeské hnědouhelné pánve lze posoudit na základě jejich migrační bilance vůči ostatním okresům Čech.^{9/} Tak lze rekonstruovat hlavní mi-

grační proudy směřující do obou oblastí, při čemž větší přitažlivou sílu na delší vzdálenost směrem do nitra Čech vykazují okresy severočeské hnědouhelné pánve. Za zmínku stojí, že ze sousedního Saska byl příliv obyvatel do této pánve jen nepatrný.^{10/} Celkem lze konstatovat, že více než 1/3 přítomného obyvatelstva pěti politických okresů severočeské hnědouhelné pánve byla přistěhovála z jiných okresů /celkem 37,62%.^{11/} Téměř pětinasobek byl těch, kteří se do okresů této průmyslové oblasti přistěhovali než těch, kteří se zde zrodili a vystěhovali se.

Pro posouzení dynamičnosti vnitřní migrace za určitý časový úsek je vhodné použít srovnání údajů ze dvou po sobě jdoucích sčítání obyvatelstva a provést výpočet příslušné difference.^{12/} Při porovnání místa rodiště a místa pobytu mezi léty 1890 a 1900 lze konstatovat především vzrůst vnitřního stěhování.^{13/} Větší byl vzrůst přitažlivosti okresů severočeské hnědouhelné pánve než přitažlivosti Prahy s okolím, i když i ta se zvýšila.^{14/}

Kombinováním výsledků aktivní vnitřní migrační bilance /na základě srovnání údajů o rodišti a místě pobytu/ s klesajícím podílem zemědělského obyvatelstva lze dospět k vytypování základních průmyslových oblastí zkoumaného teritoria. Intenzita vnitřních migračních proudů v časovém rozmezí dvou sčítání obyvatelstva pak umožňuje zachytit dynamičnost vývoje těchto hlavních průmyslových oblastí. Na území Čech a případně dalších zemí Rakouska tak lze učinit pro závěrečné desetiletí 19. století.^{15/}

P o z n á m k y

1. Zprávy Zemského statistického úřadu království Českého, sv. VII, sešit 1, "Obyvatelstvo Cech dle rodiště a pobytu v době sčítání z 31. prosince 1900", Praha 1905 /dále viz ZZSÚC VII/1/.
2. ZZSÚC VII/1, s. XVII.
3. ZZSÚC VII/1, s. XXIII.
4. ZZSÚC VII/1, s. XII a XXIII.
5. Kartogram č. I Bilance vnitřního stěhování dle údajů o rodišti obyvatel z 31. 12. 1900. Jde o první ze čtyř kartogramů připojených na konci svazku ZZSÚC VII/1, bez označení stran.
6. Kartogram č. II Poměrný počet obyvatelstva zemědělského v jednotlivých okrěsech /stav z 31. 12. 1900/ připojený na konci svazku ZZSÚC VII/1.
7. ZZSÚC VII/1, s. XIX, tab. B.
8. Tamtéž, dle tab. V na s. 22-23.
9. Tamtéž, s. XVIII- XIX.
10. Tamtéž, s. XV.
11. Tamtéž, výpočet dle údajů v tab. IV na s. 20.
12. Tamtéž, s. XXII a XXV.
13. Tamtéž, s. XXIII a XXXVI.
14. Tamtéž, na základě údajů v tab. V na s. 22-23 a kartogramu IV Míra přitažlivosti severočeské pánve hnědouhelně na obyvatelstvo ostatních okresů, na konci svazku ZZSÚC VII/1.
15. Tato problematika byla součástí diskusního vystoupení autorky v sekci C 23 "History, Models and Methods in Migration Research" na VIII. mezinárodním kongresu hospodářských dějin v Budapešti, který se konal 16.-20. srpna 1982.

Яна Э н г л о в а

Использование миграции для определения промышленных областей

Р е з ю м е

Исходя из баланса переселения, политические округа Чехии 1900 г. можно разделить на две основные группы: округа с преобладанием эмиграции над иммиграцией /69 округов/ и округа с активным сальдо баланса переселения /26 округов/. Самым большим активным сальдо переселением в Чехии отличались две области: Прага и окрестности и районы Северочешского угольного бассейна. При этом рост привлекательности районов Северочешского угольного бассейна был в 1890-1900 гг. больше привлекательности Праги.

Jana E n g l o v á

Making Use of Migration to the Definition of Industrial Areas

S u m m a r y

On the basis of the survey of migration the political districts in Bohemia can be divided into two basic groups in the year 1900: the districts in which emigration prevailed over immigration /69 districts/ and the districts with an opposite situation /26 districts/. There were two areas in Bohemia where the number of immigrants was the highest: Prague and its surroundings and the districts of the brown-coal basin in the north of Bohemia. The comparison of the attractiveness of both the mentioned districts shows that in the years 1890-1900 the attractiveness of the latter was higher than that of the former.

Jaroslav L á n í k

VÝVOJ PORODNOSTI V ČESKÝCH MĚSTECH V LETECH 1891 - 1913

Již Boháčova studie z let první světové války poukázala na vliv městských center na pokles plodnosti. Centrem poklesu byla Praha a k ní přilehlé politické okresy. Výše poklesu byla nepřímo úměrná vzdálenosti od Prahy a bylo možno ji vyjádřit pomocí koncentrických kružnic. Podobný vliv na své okolí měl Liberec, Jablonec nad Nisou, Karlovy Vary apod.^{1/} Vývoj v jednotlivých českých městech však nebyl dosud podrobněji zkoumán. Následující příspěvek analyzuje vývoj porodnosti v největších českých městech a upozorňuje na některé momenty, které výši porodnosti ovlivňovaly.

Výši porodnosti v českých městech lze v ojedinělých případech sledovat již od 50.-60. let 19. století. Počet měst, která tyto údaje publikovala, byl však až do konce 70. let velmi malý a přes určité rozšíření v 80. letech není zatím možno pro malý objem údajů provést typologii. Situace se však výrazně změnila pro začátek 90. let. Od roku 1891 zasílala města, která měla při sčítání v roce 1880 více jak 15 000 obyvatel /anebo později této hranice dosáhla/, ústřední statistické komisi výkazy o počtu narozených. Údaje o počtu narozených lze získat i v ročence rakouských měst.^{2/}

Vzhledem k tomu, že až na výjimky nejsou známy údaje o věkovém složení a rodinném stavu obyvatel měst,^{3/} bylo nutno vý-

voj plodnosti sledovat pomoci hrubé míry porodnosti /dále hmp/. Při výpočtu středního stavu obyvatelstva jsme vycházeli z předpokladu aritmetického růstu civilního obyvatelstva, neboť podíl vojska na přirozené změně obyvatelstva i ve městech s velkou vojenskou posádkou byl mizivý.

Podle výše hmp na počátku 90. let lze sledovaná města /bez pražské aglomerace/ rozlišit do tří základních typů.

1. Města, kde hmp se pohybovala nad hranicí 40 % nebo se této hranici těsně přibližovala. Šlo o průmyslová, rychle rostoucí města. Věková struktura těchto měst byla příznivě ovlivněna imigranty v reprodukčním věku, kteří s sebou přinášeli i své reprodukční chování. Do této skupiny lze zařadit Most, Ústí nad Labem, Kladno, Aš.
2. Města, kde hmp se pohybovala v rozmezí 30-35 %. Do této skupiny je zřejmě možné zahrnout většinu českých měst - jednak města, která stagnovala, nebo ta, jejichž početní růst obyvatelstva nebyl výrazný, jednak jsou zde zastoupena průmyslová města, která plnila důležité funkce správní a kulturní, a nižší úroveň hmp byla způsobena odlišným sociálním složením než ve městech typu 1. Do této skupiny je možno zařadit České Budějovice, Cheb, Jablonec nad Nisou, Varnsdorf, Děčín, Jičín i Plzeň, která tvořila přechod k typu 1.
3. Města, kde hmp klesla pod hranici 25 %. Jednalo se o města, kde již zřejmě docházelo k záměrnému omezování úrovně plodnosti, o města, která se vyznačovala větším zastoupením vyšších sociálních skupin /Liberec, Teplice - Šanov/ nebo hmp byla ovlivněna specifickými podmínkami /lázeňská města/.

Jak již bylo řečeno, máme pro 70. a 80. léta mnohem méně údajů. Údaje publikované některými městy však umožňují stanovit určitou hypotézu. Zdá se, že vysoké hodnoty hmp typu 1 je možno u tohoto typu předpokládat od 70. let, případně již od let 60., kdy tato centra se stala cílem migrací mnoha pracovních

sil. Města typu 2 vykazovala hodnoty hmp v rozmezí 30-35 % i v předcházejících desetiletích. U měst typu 3 nastal pokles hmp asi až v 80. letech a tato města v 60. a 70. letech zřejmě vykazovala hodnoty typu 2.

Od 90. let 19. století došlo ve výši hmp u všech typů měst k významným změnám, k významnému poklesu. Vývoj do konce 19. století byl charakterizován zmenšením rozdílů mezi jednotlivými typy. U průmyslových center /typ 1/ došlo k snížení o 4-6 % na hranici cca 35 %, u ostatních dvou typů jen o cca 2 %. I v prvním desetiletí 20. století pokračoval u všech typů velký pokles hmp. Jestliže v celozemském průměru lze pokládat roky 1902-1903 za zlomové, u největších českých měst tomu tak není. Rychlý pokles hmp u průmyslových měst začal již v polovině 90. let, města typu 3 byla již na dosti nízké hranici a pokles hmp u nich byl plynulý. Označit roky 1902-1903 za zlomové lze pouze u nevelkého počtu měst typu 2.

Rozdělíme-li sledovaná města do typů podle výše hmp na sklonku prvního desetiletí 20. století, dostaneme následující obraz.

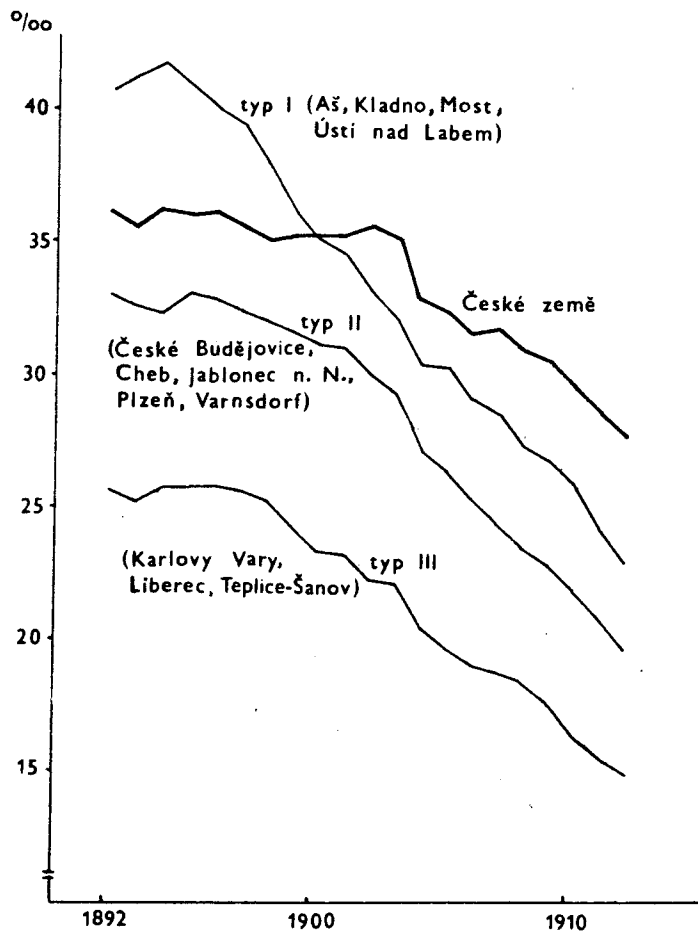
1. Města, která vykazovala hodnoty hmp na hranici 25 %. Opět se jednalo o průmyslová centra.
2. Města, kde hmp oscillovala kolem hodnoty 20 %. Do této skupiny je možné opět zařadit většinu českých měst.
3. Města, kde hmp poklesla výrazně pod 20 %.

Srovnáme-li zastoupení měst v jednotlivých typech, zjistíme, že prakticky nedošlo k žádným přesunům. Pouze Ústí nad Labem /od 1900 s připojenými obcemi Klíše a Krásné Březno/ se z typu 1 zařadilo do typu 2, a Cheb, který z typu 2 se zařadil do typu 1.

Porovnáme-li vývoj jednotlivých typů s celozemským vývojem hrubé míry porodnosti zjistíme, že pouze města typu I vykazovala v 80. a 90. letech hodnoty hmp vyšší než byl průměr českých zemí. K vyrovnání hodnot mezi průměrem a typem 1 došlo na přelomu století. V následujících letech byl však pokles hmp u

POKLES HRUBÉ MÍRY PORODNOSTI PODLE TYPŮ MĚST

(třileté klouzavé průměry)

typu 1 rychlejší a v letech před první světovou válkou vykazovala tato města hodnoty hmp již o 3-4 %o nižší než byl průměr Českých zemí. Města typu 2 a 3 byla po celé sledované období pod celozemským průměrem. /viz tab. 1/

Tab. 1

Index poklesu hrubé míry porodnosti

Typ	Index průměrných hodnot v období				
	1891-1893	1894-1896	1899-1901	1904-1906	1909-1911
I.	100	99,4	85,4	73,0	69,4
II.	100	99,6	94,4	80,4	66,6
III.	100	100,5	94,3	75,9	58,2
České země	100	99,9	97,5	80,6	82,3

Na výši hmp mělo vliv několik faktorů. Jedním z nich byla výše mrtvorozenosti. Srovnáme-li vývoj u jednotlivých měst, dostaneme širokou škálu od postupného snižování až po postupné zvyšování mrtvorozenosti. Ze sledovaných měst nejvyšší hodnoty mrtvorozenosti vykazoval Liberec a Karlovy Vary. Ostatní města, a byla mezi nimi i centra těžkého průmyslu, vykazovala tuto hodnotu značně nižší /viz tab. 2/

Značné rozdíly v mrtvorozenosti lze prokázat u manželsky a nemanželsky narozených dětí. Mrtvorozenost nemanželsky narozených dětí byla 1,5 - 3 x vyšší než mrtvorozenost manželsky narozených dětí /viz tab. 3 /. Nejvyšší podíl nemanželských dětí vykazovala průmyslová střediska /cca 12-15 %/. Na základě údajů v tab. 3 však zjistíme, že výše mrtvorozenosti nemanželských dětí byla v těchto průmyslových střediscích velmi rozdílná. Zdaleka nejvyšší hodnoty vykazoval opět Liberec. Na výši mrtvorozenosti tedy měla důležitý vliv zaměstnanost žen a charakter jejich práce. Proto nejvyšší mrtvorozenost byla v centrech továrního textilního průmyslu a v okresech s výrazným

Tab. 2

Vývoj hrubé míry porodnosti /hmp/, hrubé míry celkové porodnosti /hmcp/ a podíl mrtvě narozených /hmd/ v českých městech v letech 1881 - 1910.

Město	Míra	O B D O B Í					
		1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900	1901-1905	1906-1910
Ústí nad Labem	hmcp	45,3	45,0	43,5	39,9	33,9	27,1
	hmp	44,1	43,7	41,9	38,4	32,7	25,9
	hmd	26,7	29,4	36,8	37,1	36,1	42,1
Liberec	hmcp	32,1	28,7	28,4	27,0	21,2	15,7
	hmp	30,5	27,0	26,4	24,4	19,8	14,5
	hmd	48,8	61,4	72,2	96,0	63,8	74,9
Jablonec nad Nisou	hmcp	.	.	32,6	31,4	29,3	22,5
	hmp	.	.	30,5	29,6	28,1	21,9
	hmd	.	.	65,3	56,6	41,5	26,3
Plzeň	hmcp	.	38,7 ¹	37,9	36,3	31,3	25,0
	hmp	.	37,2 ¹	36,1	34,9	30,6	24,6
	hmd	.	38,4 ¹	47,9	37,9	25,0	15,8
Karlovy Vary	hmcp	33,0 ²	31,5	28,9	.	.	20,8
	hmp	31,1 ²	29,5	27,4	.	.	19,2
	hmd	57,8 ²	64,7	49,2	.	.	73,4
Most	hmcp	47,8	45,4 ³	44,7 ⁴	.	.	.
	hmp	46,0	44,1 ³	43,3 ⁴	.	.	.
	hmd	37,1	28,6 ³	30,3 ⁴	.	.	.
Jičín	hmcp	32,9	32,4	27,7	.	.	.
	hmp	31,7	31,7	27,0	.	.	.
	hmd	36,7	24,1	24,5	.	.	.
Děčín	hmcp	31,7	29,7	28,8	.	.	.
	hmp	30,7	28,7	27,7	.	.	.
	hmd	30,4	35,2	37,0	.	.	.

Pramen: Úsb I - XIV,

Liberec 1886-1890: Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung, s. 103.

1 Plzeň 1886, 1888-1890   3 Most 1886 - 1888, 1890

2 Karlovy Vary 1882-1885   4 Most 1891 - 1893, 1895

podílem textilního průmyslu.^{4/}

Vzhledem k tomu, že v určování mrtvě narozeného dítěte mohlo dojít k odchylkám byly výsledky konfrontovány s kvocien-tem umrtnosti prvního dne - k_{01} . Na základě srovnání by bylo možné uvažovat o snížení rozdílů mezi zejména Mostem a Libercem.^{5/}

Rozdílná výše hmp se promítla i do podílu porodů pátého a dalšího pořadí. I když máme k dispozici omezený soubor údajů,^{6/} je možné říci, že podíl porodů prvního pořadí dosahoval u měst typu 1 a 2 jedné pětiny až jedné čtvrtiny, zatímco u měst typu 3 až jedné třetiny. K rozdílu mezi městy typu 1 a 2 došlo až u podílu porodů 3.-4. pořadí, zejména však sedmého a dalších pořadí. U všech typů lze sledovat vzrůst podílu porodů do čtvrtého pořadí, i když bychom očekávali, vzhledem k značnému poklesu hmcp a hmp větší přesuny. Na snižování podílu porodů vyšších pořadí mělo vliv vědomé omezování počtu dětí v rodině a také pokles především dětské úmrtnosti od poloviny 90. let. (viz tab. 4/.

Z výše uvedeného vyplývá, že výše porodnosti ve městech byla vedle sociálního a věkového složení obyvatel ovlivňována i dalšími okolnostmi. V první řadě stupněm zaměstnanosti žen a jejich zdravotním stavem, možnostmi péče o narozené děti. Snižování dětské úmrtnosti zpětně působilo na snižování porodnosti a naopak. Možnosti péče o dítě a matku i během těhotenství byly ovlivněny i rodinným stavem budoucích matek, podmínkami k založení rodiny. Ze srovnání měst nejhůře vycházejí centra textilního průmyslu.

Závěrem lze konstatovat prudký pokles porodnosti v českých městech zhruba od poloviny 90. let, u některých od přelomu 19. a 20. století. I přes pokles úmrtnosti se pokles hmp projevil ve snižování přírůstku přirozenou měnou, který spolu s migrací ovlivňoval početní růst českých měst. Tím bychom však řešili další velmi složitou otázku, která již není tématem tohoto krátkého příspěvku.

Tab. 3.

Podíl mrtvě narozených dětí podle legitimacy v českých městech

Město	Legitimita	O B D O B Í						
		1876-1880	1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900	1901-1905	1906-1910
		v ‰						
Liberec	m	4,2	4,8	.	6,6	8,5	5,9	6,9
	n	9,7	6,0	.	11,5	17,2	10,0	11,1
Ústí n/L.	m	.	.	2,9	3,6	3,3	3,5	4,1
	n	.	.	3,1	4,3	5,7	4,1	4,6
Jablonec n/ Nisou	m	.	.	.	5,9	5,3	4,0	2,5
	n	.	.	.	12,3	7,2	4,7	3,4
Plzeň	m	.	.	3,6 ¹	4,4	3,6	2,5	1,6
	n	.	.	6,9 ¹	8,7	5,7	3,0	1,4
Karlovy Vary	m	.	5,2 ²	6,4	4,5	4,6	.	7,4
	n	.	9,5 ²	7,0	8,2	9,5	.	7,1
České Budějovice	m	.	.	.	3,6	2,8	.	.
	n	.	.	.	4,7	2,9	.	.
Jičín	m	1,1	3,5	2,2	1,7	.	.	.
	n	1,3	4,6	3,9	9,1	.	.	.

Pramen: Úsb I - XIV

1 - údaje za léta 1886 - 1888 - 1890

2 - údaje za léta 1882 - 1885

m - manželské

n - nemanželské

Tab. 4. Porody podle pořadí ve vybraných českých městech v letech 1889 - 1904 / v ‰ /

Pořadí	1889-1891			1895-1898			1902-1904		
	1889-1891	1892-1894	1895-1898	1889-1891	1892-1894	1895-1898	1902-1891	1899-1901	1902-1904
Liberec									
1.	31,3	.	33,6	29,2	33,5	28,1	27,4	30,2	34,0
2.	22,9	.	21,9	20,8	22,8	18,5	22,5	22,7	23,1
3.-4.	29,6	.	26,2	25,4	25,8	.	24,7	25,8	25,0
5.-6.	12,2	.	12,0	11,9	9,7	.	15,5	12,7	11,4
7+	4,1	.	6,3	12,7	8,2	.	13,3	11,6	9,0
České Budějovice									
1.	.	21,2	21,5	20,9	.	.	24,8	.	19,9
2.	.	15,9	19,0	18,0	.	.	22,5	.	19,3
3.-4.	.	29,5	25,9	30,0	.	.	28,2	.	25,5
5.-6.	.	17,1	16,5	16,8	.	.	14,2	.	17,7
7+	.	16,0	17,1	14,3	.	.	10,4	.	17,6
Ústí nad Labem									
1.	19,5	21,0	20,9	21,1	22,0	23,6	23,4	.	22,3
2.	17,1	18,8	18,1	20,0	19,1	17,9	19,3	.	19,4
3.-4.	28,3	27,1	26,8	26,4	26,7	22,9	21,1	.	26,4
5.-6.	17,4	16,1	16,7	15,2	16,0	16,5	14,1	.	16,1
7+	17,7	17,0	17,5	17,3	16,2	19,1	22,1	.	15,8

Pramen: Úsb III.-XI.

1. 1893-1894 3. 1891-1892

2. 1901-1902 4. 1897-1898

Р о з н а м к y :

1. Boháč, Ant., Ubývání plodnosti v českých zemích a na Moravě. Studie demografické III, NVC IX s. 5
2. Drexel, K., Geburten und Sterbefälle in den grösseren Städten Österreichs im Jahrzehnt 1901 - 1910 und in den Jahren 1910, 1911, 1912. SM XL N.F. XIX 1914, s. 84-85. Ročenka rakouských měst vycházela v letech 1887-1913 a z českých měst se zúčastnila zejména tato města: Praha a předměstí, Liberec, Jablonec nad Nisou, Ústí nad Labem, Karlovy Vary. O historii vzniku a obsahu ročenky bliže viz Lánik, J., Počátky městské statistiky v Rakousku /v tisku/, Podzimek, J., Vývoj čs. statistiky do vzniku Státního úřadu statistického. Praha 1974, s. 20.

3. Rozbor publikovaných údajů provedl Lánik, J., Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století. MĐ 11, 1987 s. 159-188.

4. Výše mrtvě narozených dosahovala ve vybraných českých okresech v letech 1886-1898 těchto hodnot /v %/

Liberec venkov	5,34	Cheb	3,39
Jablonec	4,93	Plzeň	3,39
Řumburk	4,34	Aš	3,22
Sluknov	4,15	Ústí n/L	3,05
Karlovy Vary	4,11	Most	2,81
Teplice	3,64	Chomutov	2,72

Rosenfeld, Siegfried, Die Totgeburten in Österreich während der Jahre 1886-1898. SM XXX, N.F. IX, 1904, s. 390-392.

5. Kvocient úmrtnosti prvního dne dosahoval v letech 1886-1890 a 1891-1895 v Liberci, Jablonci nad Nisou a Ústí nad Labem hodnot od cca 10 do 15‰. V Mostu ve stejném období 30,29‰ a 20,22‰.

6. Sledování pořadí porodů bylo uskutečněno na základě návrhu městského lékaře v Ústí nad Labem dr. A. Mariana. Z českých měst začala výsledky sledování tato města:

Ústí nad Labem	za léta	1889-1904
Ceské Budějovice		1893-1902
Cheb		1889-1892, 1895-1902
Jablonec nad Nisou		1893-1904
Kladno		1891-1892, 1897-1898, 1901-1904
Liberec		1889-1904

Ярослав Л а н и к

Развитие рождаемости в чешских городах в 1891-1913 гг.

Р е з ю м е

Более высокую рождаемость в чешских городах можно в отдельных случаях проследить с 50 - 60 годов 19 века, с 1860 г. во всех городах, насчитывавших более 15 000 населения. На рубеже 19 и 20 вв. можно чешские города /без пражской агломерации/ разделить на три типа: 1/ Города, в которых брутто-коэффициент рождаемости в 90 годы превышал 40 ‰, но до 1900 г. он понизился до 25 ‰. Речь шла о промышленных /и иммиграционных/ центрах с высокой долей молодежи в детородном возрасте. 2/ Города, в которых брутто-коэффициент рождаемости в 90 годы достигал 30-35 ‰ и в 1910 г. колебался около 20 ‰. В данную группу можно включить большинство чешских городов. 3/ Города, в которых брутто-коэффициент рождаемости в 90 годы был ниже 25 ‰ и в 1910 г. - ниже 20 ‰. Сюда входил Либерец - старинный центр текстильного производства, сюда относились некоторые курортные города с низкой долей замужних в популяции.

На уровень рождаемости в городах оказывали влияние социальная и возрастная структура населения, а также степень занятости женщин, их состояние здоровья и уровень охраны материнства и младенчества.

Jaroslav L á n í k

Development of Natality in Czech Towns in the Years 1891-1913

S u m m a r y

The level of natality in Czech towns can be devoted attention to only sporadically from the 50's to the 60's of the 19th century, from the year 1880 in all the towns with more than 15 000 inhabitants. At the turn of the 19th and the 20th century Czech towns /excluding the agglomeration of Prague/ can be divided into three types: 1. The towns where birth-rate was higher than 40% in the 90's but in the year 1900 it decreased to 25%. This fact concerned industrial /and immigration/ centres with a high percentage of young people reaching the climax of their activity. 2. The towns where the birth-rate reached 30-35% in the 90's and the year 1910 it was oscilating round the value of 20%. This group includes most of Czech towns. 3. The towns where the birth-rate did not reach 25% in the 90's and the year 1910 20%. Such a situation was in Liberec, an old centre of textile production, and in some spa towns with a low percentage of married women in population.

The level of natality in towns was influenced by the social and age structure of inhabitants, a very important factor being a degree of employment of women, their state of health and the level of mother and child care.

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA ROK 1986

Sestavili L.Fialová a E.Maur

Zkratky:

AČ - Archivní časopis, AH - Archaeologia historica, AUC - Acta Universitatis Carolinae, ČL - Český lid, ČMM - Časopis Matice moravské, FHB - Folia historica Bohemica, HD - Historická demografie, HG - Historická geografie, HoD - Hospodářské dějiny, JSH - Jihočeský sborník historický, PA - Památky archeologické, SAP - Sborník archivních prací, SH - Sborník historický, SLSb - Slezský sborník, SPPFO - Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, SÚO - Slezský ústav ČSAV, SVPP - Sborník vlastivědných prací z Podblanicka

A n d r l e Alois - S r b Vladimír - M a r t í n e k Jaroslav, Vývoj československých měst 1869-1980. Praha, Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj - TERPLAN 1986. 74 s. - Knižnice ČK VTIR.

B a k a l a Jaroslav - Š m í d o v á Anna, Základní odvět-
vová struktura v českých zemích v letech 1869-1910. Zpravodaj
SÚO duben-červen 1986, s. 10-14, I-IV.

* B a r t o š o v á Milada - H o r s k á Pavla, Problémy
vývoje rodiny. Demografie 27, 1985, č. 2, s. 143-147.

* B a r t ů š e k Václav, Cesty studentů z Podblanicka za
vzděláním v 17.století. SVPP 24, 1983, s. 219-238.

B e k m a c h a n o v á Nailja E. - P a l l i Heldur E.,
Věkteré aspekty současného vývoje historické demografie v SSSR.
HD 10, 1986, s. 9-36.

B ě l i n a Pavel, K vývoji národohospodářského myšlení v
českých zemích od poloviny 17. do konce 18.století. FHB 10,
JČSSD 1986, s. 467-497.

B i b l i o g r a f i e české historické demografie za léta
1981-1984. Sestavili L.Fialová, P.Jančárek, E.Maur, L.Nesládková,
B.Pitronová, J.Psiková. HD 10, 1986, s. 215-245.

B o h á č Zdeněk, Geneze sídla a plužiny jako pramen k dě-
jinám osídlení. HG 25, 1986, s. 7-52.

B o r o v a n y. Vlastivědný sborník o osmistému výročí první
zprávy o obci. Městský národní výbor Borovany 1986. 246 s.

B r a b e n c o v á Jana, „Knihy osazenstva“ průmyslových
podniků jako pramen při zkoumání migrace a pracovních pomě-
rů dělnictva. Sborník k dějinám 19. a 20. století 10, 1986,
s. 377-394.

* Č á ň o v á Eliška /ed./, Nejstarší zpovědní seznamy 1628
až 1670. Prameny pro hospodářské a sociální dějiny 1. Praha,
SÚA 1983, 370 s.

Č á ň o v á Eliška, Pracovní skupina Archivní správy MV
ČSR pro historickou demografii v pětiletce 1981-1985. AČ 36,
1986, č. 3, s. 158-161.

Č á ň o v á Eliška, Prameny k vývoji migrací v Čechách /17.
a 18. století/. HD 10, 1986, s. 145-160.

D o b r á Hana, Přeměna příměstské vsi Bolevec na bytové zá-
zemí průmyslové Plzně /1800-1900/. ČL 73, 1986, č. 3, s.136 až
142.

D o h n a l Miloň, Vliv společensko-ekonomického vývoje jád-
ra na vývoj společenské nadstavby zemědělského zázemí ostrav-
ské průmyslové oblasti v období kapitalistické industrializa-
ce. SPPFO 100 „Studie k vývoji průmyslových oblastí“, řada C
21, 1986, s. 5-24.

D o k o u p i l Lumír, Obyvatelstvo ostravské průmyslové
oblasti do sčítání 1869. Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě
57, Praha, SPN 1986, 134 s.

D o k o u p i l Lumír, Problematika demografické revoluce
ve vývoji ostravské průmyslové oblasti. SPPFO 100, „Studie
k vývoji průmyslových oblastí“, řada C 21, 1986, s. 39-46.

* D o s t á l Bořivoj, Břeclav - Pohansko III. Časné slovan-
ské osídlení. Spisy UJEP - filosofická fakulta, sv. 261, Brno
1985, 168 s.

F i a l o v á Ludmila, Ein Beitrag zur Erforschung der Ent-
wicklung der Süglingsstarblichkeit in den Böhmischen Ländern
in den Jahren 1870-1930. HoD 15, 1986, s. 457-479.

F r a n ě k Rudolf, K vývoji sociálně ekonomické a sociálně
třídní struktury v zemědělství v českých zemích koncem 19. a
počátkem 20. století. ČSČH 34, 1986, s. 702-726.

G r u l i c h Tomáš - H a i š m a n Tomáš, Institucionál-
ní zájem o cikánské obyvatelstvo v Československu v letech
1945-1958. ČL 73, 1986, č. 2, s. 72-85.

H e r n o v á Šárka, Seminář o Slovácích v ČSR. SLSb 84,
1986, č. 3, s. 234-235.

* H e r o l d o v á Iva, Vystěhovalectví z českých zemí

/Balkán I. - Jugoslávie/. ČL 72, 1985, č. 2, s. 96-99.

H e r o l d o v á Iva, Příchod slovenských reemigrantů do českých zemí. ČL 73, 1986, č. 4, s. 220-234.

H e r o l d o v á Iva, Vystěhovalectví z českých zemí, Balkán II. - Rumunsko, Bulharsko/. ČL 73, 1986, č. 1, s. 45-50.

H o f m a n n Gustav, Populační poměry na panství kynžvart roku 1632 a 1690. HD 10, 1986, s. 117-144.

H o r s k á Pavla - H a v r á n e k Jan, Historická demografie do roku 1985. Historický časopis 34, 1986, s. 403-423.

H o r s k á Pavla - H a v r á n e k Jan, Historická demografie na mezinárodních vědeckých kongresech v roce 1985. Demografie 28, 1986, č. 2, s. 155-158.

H o s p o d á ř s k o - sociální vývoj severočeského hnědohuhelného revíru v letech 1918-1938. /Studie o vývoji 8/. SÚO 1986.

H o š k o v á Miloslava, Reemigrace a usídlení potomků českých exulantů na Zábřežsku po 1. světové válce. ČL 73, 1986, s. 167-175.

H r u š k o v á Věra, Přeměna socioprofesionální struktury vesnice v 2. polovině 19. století /Na příkladu obce Přezletice, o. Praha-východ/. ČL 73, 1986, č. 3, s. 143-152.

J a n ě á r e k Petr, Výrobní a sociální struktura báňského města Kraslic v polovině 17. století. /Příspěvek k poznání společnosti českého Krušnohoří/. FHB 10, 1986, s. 401-420.

J a n ě á r e k Petr, Základní rysy demografického vývoje Jáchymova v předbělohorské době. Sborník Národního muzea v Praze. Řada A - Historie, svazek XL /1986/, č. 1, s. 3-18.

K á r n ý Miroslav, Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im sogenannten Protectorat. Judaica Bohemiae XXII, 1986, č. 1, s. 9-19, 58.

K l a n i c a Zdeněk, Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha Academia 1986. 256 s.

K l u s á k o v á Luďa, Evropská města na prahu kapitalismu. AUC - Ph.Hist. Monographia CIV - 1984, UK Praha 1986, 150 s.

* K o n e č n á Alena, Pramenná díla demografické statistiky v letech 1919-1978. Praha, Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací 1981 /Studijní materiál č. 123/, 236 s.

K r í s t e n Vladimír, České vystěhovalectví do Rakouska a jeho krajanské hnutí do roku 1938. ČL 73, 1986, č. 2, s. 86-92.

K u b i k o v á Anna, Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace. JSH 55, 1986, s. 144-160.

L á n í k Jaroslav, The Development of Czech Towns in the 1830's to 1850's. HoD 15, 1986, s. 377-410.

L á n o v é rejstříky Hradištského kraje z let 1669-1671. Uherské Hradiště 1986.

L e š i c k ý Ladislav, Soupisy urbářů pro oblast domažlického okresu v letech 1587-1773. Okresní archiv Domažlice - VIII. výroční zpráva, 1984-1985. Horšovský Týn 1986, s. 93-100.

L u k a s Jiří, Vývoj sociálně třídění struktury pražského obyvatelstva v letech 1945-1960. Acta musei pragensis 86. Muzeum hl.m. Prahy 1986, 72 s.

M a c h a č o v á Jana - M a t ě j č e k Jiří, K sociálnímu vývoji na území Československa a Polska v 19. století. Zpravodaj SÚO - duben-červen 1986, s. 6-9.

M a r e č k o v á Marie, Zur sozialen Stellung der Frau in den ostslowakischen Städten im 17. Jahrhundert. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 10. Berlin 1986, s. 283-294.

M a t ě j č e k Jiří, Některé ekonomické a sociální předpoklady vývoje dělnické rodiny v období kapitalistické industrializace českých zemí. HD 10, 1986, s. 161-176.

M a t ě j e k František, Lánová soustava na jižní Moravě. /K činnosti komise na Moravském lánovém rejstříku 1669-1679/. ČMM 105, 1986, s. 305-337.

M a t ě j e k František, Osídlení Moravy před třicetiletou válkou. In: Sborník historický 33, Praha 1986, s. 31-87.

M a t ě j e k František, Postavení poddaných na Moravě v druhé polovině 16.století. Moravský historický sborník /Moravica historica/. Blok, Brno 1986.

M a u r Eduard, Morová epidemie roku 1380 v Čechách. HD 10, 1986, s. 37-72.

M a u r Eduard - H o r s k á Pavla, Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. - 19. století. HD 10, 1986, s. 177-190.

M ě ř i n s k ý Zdeněk, Morava v 10.století ve světle archeologických nálezů. PA 77, 1986, č. 1, s. 18-80.

M i n a ř í k o v á Heda, Vztah hospodářských a sociálních struktur moravskoslezských politických okresů k nezaměstnanosti v době světové hospodářské krize. SLSb 84, 1986, č. 1, s. 51-61.

M u ž í k Petr, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651 až 1830. SAP 36, 1986, s. 103-207.

N e ě a s Ctibor, Demografická charakteristika moravských Romů z počátku 20.století. HD 10, 1986, s. 191-212.

N e ě a s Ctibor, Evidence československých Čikánů z let 1922-1927. ČL 73, 1986, č. 2, s. 66-71.

N e k u d a Vladimír, Sociální skladba středověké vesnice a její obraz v architektuře. AH 11, 1986, s. 387-394.

N e s l á d k o v á Ludmila, Regionálně diferenciatní vývoj urbanizace a koncentrace obyvatelstva českých zemí na přelomu 19. a 20. století. SPPFO 100, „Studie k vývoji průmyslových oblastí“, řada C 21, 1986, s. 47-56.

N e ů s t u p n ý Evžen, Sidelní areály pravěkých zemědělců. PA 77, 1986, s. 226-234.

N o s k o v á Helena - S e c k á Milena, Zpráva z 3. mezioborového semináře „Slováci v Českých zemích po roce 1945“. ČL 73, 1986, č. 3, s. 181-182.

P a v l í k Zdeněk - R y c h t a ř í k o v á Jitka - Š u b r t o v á Alena, Základy demografie. Academia Praha 1986, 732 s.

* P e c k a Jiří, Dvě stě let od vzniku katastrálních území. Demografie 28, 1986, č. 4, s. 340-342.

P e š e k Jan, Dokončování poválečného osídlování jihočeského pohraničí /léto 1946-podzim 1947/. JSH 55, 1986, s. 69-80.

P e š e k Jan, Dosídlování jihočeského pohraničí v letech 1954-1959. JSH 55, 1986, s. 169-180.

P e š e k Jan, Nástup k osídlování jihočeského pohraničí /jaro 1945 - léto 1946/. JSH 55, 1986, s. 23-35.

P e š e k Jan, Osídlování jihočeského pohraničí v letech 1947-1953. JSH 55, 1986, s. 133-143.

P e š e k Jiří, Spisy okresních soudů období 1850-1918 jako pramen výzkumu života nižších vrstev pražského obyvatelstva. ČL 73, 1986, č. 1, s. 12-17.

P i t r o n o v á Blanka, 2. severomoravské kolokvium. SLSb 84, 1986, č. 2, s. 156-157.

P r o c h á z k a Lubomír - V a ř e k a Josef, Dělnické kolonie v Třinci. ČL 73, 1986, č. 3, s. 130-136.

P r o c h á z k a Rudolf - S u l i t k o v á Ludmila, Uherské Hradiště ve 13.-15.století. Sociálně-ekonomická struktura, topografie. Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 1984, Kultura a tradice sv. 18. 84 s. + 20 s. obr.

P u r š Jaroslav, Changes in the Standard of Living and Nutrition of the Working Class in the Czech Lands: 1849-1879.

HoD 15, 1986, s. 83-320 /též zvláštní otisk/.

P r u d e l Oldřich, Na okraj národnostního vývoje v ostravské průmyslové oblasti koncem minulého století. SPPFO 100. „Studie k vývoji průmyslových oblastí“, řada C 21, 1986, s. 138-140.

R e p á s o v á Marie, Třeboň ve sčítání lidu v roce 1921 /Příspěvek k demografickému vývoji/. Archivum Trebonense '86. Sborník studií jihočeských archivářů. Sv. 6, 1986, s.110-120.

R o b e k Antonín, K některým otázkám etnických procesů v ČSR. ČL 73, 1986, č. 2, s. 65-66.

R o ž m b e r s k ý Petr, Zaniklá středověká vesnická sídla na Klatovsku. HG 25, 1986, s. 285-354.

S e d l á č e k Richard, Poddaní na žerotínském panství Velké Losiny ve 2.polovině 16.století. Severní Morava sv. 51, Šumperk 1986, s. 18-23.

S e m o t a n o v á Eva, Knihy měšťanských práv - významný pramen předstatistického období /příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských v letech 1618-1770/. HD 10, 1986, s. 73-116.

S c h e u f l e r Vladimír, Nástin klasifikace českých měst. In: Venkovské město, sv. 1 /Sborník příspěvků z IX.strážnického symposia 29.-31.10.1984/. Uherské Hradiště 1986, s.

S c h m i d Ludvík, Irská emigrace do střední Evropy v 17. a 18. století /2.část/. Sborník historický 33, 1986, s. 247-297.

S r b Vladimír, Koncentrace a urbanizace Cikánů v Československu. ČL 73, 1986, č. 2, s. 86-92.

S t a i ý Václav, Soupis obyvatel města Prachatic z roku 1585. Archivum Trebonense '86. Sborník studií jihočeských archivářů sv. 6, 1986, s. 70-109.

S t o p a n s k i t e, socijalnité i etničkite promeni na teritorijata na Juhoslavija i Čechoslovačka od XVI do sredinata

na XVIII vek. Institut za nacionalna istorija. Skopje 1986, 248 s.

S t r n a d e l Drahomír, Vystěhovalectví z Frenštátska do Texasu v druhé polovině minulého století na základě nových pramenů. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín 38, 1986, s. 31-37.

S u l i t k o v á Ludmila, Ke kritice pramenů hromadné povahy k dějinám měst v 16.století /na příkladu Brna/. ČMM 105, 1986, č. 3-4, s. 288-304.

Š a t a v a Leoš, Formování a stabilizace českého etnika v USA /1848-1914/. ČL 73, 1986, č. 3, s. 176-181.

Š i n d e l á ř Bedřich, Hon na čarodějnice. Západní a střední Evropa v 16. a 17. století. Praha 1986, 254 s.

* Š u b r t o v á Alena, Organizace demografického bádání v Československu před založením ČSDS a myšlenka populačního ústavu. Demografie 27, 1985, č. 2, s. 155-161.

Š v e c o v á Soňa, Slovenská a česká rodina. ČL 73, 1986, č. 4, s. 203-205.

T o m a s Jindřich, Počet berních domů a kominů - možnost k zjištění velikosti města před Bílou horou - Litoměřice 1609. FHB 10, 1986, s. 317-331.

V a c u l í k Jaroslav, Archivní prameny centrální proveniencie k problematice reemigrace a usídlování zahraničních Čechů a Slováků v letech 1945-1950. In: XV. Mikulovské symposium 1985 - Archivy v socialistické společnosti. Mikulov 1986, s. 145-147.

* V a ř e k a Josef, Sídelní změny v novoosídleneckém pohraničí ČSR. ČL 72, 1985, č. 2, s. 65-71.

V a s i l j e v Ivo, Vystěhovalectví Čechů a Slováků do Latinské Ameriky před druhou světovou válkou. ČL 73, 1986, č. 4, s. 239-243.

V e ě r k o v á Eva, Etnosociální aspekty existence charvátské diaspory na jižní Moravě v první polovině 20.století. ČL 73, 1986, č. 4, s. 205-210.

V e r e š Pavel, Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910-1980. Demografie 28, 1986, č. 2, s. 110-117.

Ž e m l i č k a Josef, Století posledních Přemyslovců. Praha 1986, 288 s.

RECENZE

Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 3, Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Hrsg. v. H. Kellenbenz. Stuttgart, Klett-Cotta 1986, 1326 s.

Recenzovaná práce tvoří třetí ze šesti plánovaných svazků hospodářských a sociálních dějin Evropy. Zpracovalo jej 29 předních odborníků z různých evropských zemí, redakci provedl a úvodní kapitolu napsal H. Kellenbenz. Jednotlivé příspěvky pojednávají postupně o všech evropských zemích. Mají zhruba tutéž strukturu, což dobře umožňuje vzájemné srovnání. Jsou v nich popisovány přírodní předpoklady ekonomického vývoje /půda, klima/, obyvatelstvo, politický rámec, sociální struktura a mobilita, zemědělství, průmysl, obchod, komunikace, kredit, mince, ceny a mzdy, veřejné finance, často i vzdělání, národnostní a náboženské minority /zvl. Židé/. Někteří autoři sledují i další aspekty. Přínos jednotlivých autorů shrnuje H. Kellenbenz na str. 1 - 387 v obsáhlé syntéze evropských hospodářských dějin, v níž je velká pozornost věnována navíc i vývoji ekonomického myšlení.

Populační vývoj je sledován ve všech kapitolách. Ty ovšem nutně odrážejí dosavadní stav bádání i kvalitu dochované pramenové základny. Např. pro balkánské země autoři prakticky nemohou předložit žádná konkrétní data, zvl. pro středověk, ale i pro 16. a 17. století /s výjimkou Řecka a Turecka, kde však neobyčejně vysoké údaje o lidnatosti nevzbuzují přílišnou důvěru/. Pokud jde o České země, /Die Länder der böhmischen Krone 1350-1650, s. 968-1005/, je jejich demografický vývoj dokumentován jen pro 16. a prvou polovinu 17. století. Na vývoj populace ve středověku autoři M. Hroch a J. Petráň vzhledem k dosavadnímu stavu bádání resignovali. Podobně je tomu ve výkladu H. Hassingera o Rakousku. Mimořádně bohatě je demografický vývoj podán ve statích o V. Británii /G. D. Ramsay/, Nizozemí /H. van der Wee/, Francii /H. Dubois - M. Morineau/,

Itálii /A. Tenenti - F. Saba/, Španělsku /V. Vázquez de Prada/, Portugalsku /L. A. de Fonseca - L. A. de Oliviera Ramos/.

Téměř všichni autoři se shodují v konstatování, že ve 14. století došlo ke zlomu v populačním vývoji Evropy, že se zastavil její populační růst a namísto toho došlo k úbytku obyvatelstva. Nový populační růst nastal až v polovině patnáctého století, místy až na jeho konci, populační ztráty předchozího období byly zahlazeny kolem roku 1500, místy až koncem 16. století. Toto století bylo charakterizováno trvalým populačním růstem, který byl v 17. století vystřídán novou depresí. Její počátek je opět v různých zemích hledán v různém okamžiku, někdy /Francie/ již ve druhé polovině 16. století.

Nepříznivý demografický vývoj ve 14. - 15. století dávají autoři zpravidla do souvislosti s krizovými jevy pozdněstředověké ekonomiky, zejména jejího agrárního sektoru. Rozlišuje se přitom počátek stagnace kolem roku 1300, daný vyčerpáním dosavadních vývojových možností evropské ekonomiky, a depopulace ve druhé polovině 14. století, způsobená černou smrtí a následujícími morovými epidemiemi. Daleko menší shoda panuje v názoru na příčiny nového demografického růstu v 16. století. Podle jedněch byl vyvolán spíše poklesem úmrtnosti, podle jiných výhodnějšími ekonomickými podmínkami pro zakládání rodiny a domácností. Pokles úmrtnosti pak někteří vysvětlují oslabením virulence moru, jiní zdokonalením zásobování /novinky v námořní dopravě, zlepšení v zemědělské výrobě, rozvoj rybolovu/.

Populační vývoj 14. - 15. století měl v jednotlivých zemích své zvláštnosti. Například v Nizozemí byl regres mírnější než v Itálii, ač v obou případech šlo o vysoce urbanizované země. Otázkou zůstává, zda to bylo způsobeno tím, že Nizozemí bylo méně zasaženo černou smrtí, nebo tím, že jeho ekonomika byla pružnější /novinky v zemědělství, rozvoj textilní výroby na úkor Francie zasažené stoletou válkou, industrializace venkova/. Zásadní vývojové trendy jsou v jednotlivých zemích však

shodně. Zcela v rozporu je s nimi jen obraz uherského demografického vývoje, opřený o starší výzkumy /1960/ G. Györfyho. Podle nich měl počet obyvatel Uher vzrůst od let 1332/37 do 1494/95 ze 2 na 3,5 - 4 milióny, zatímco do roku 1720 byl další populační růst země již jen nepatrný. I když existuje určité vysvětlení ve zvláštностech uherské ekonomiky, typu osídlení a v důsledcích tureckých válek, přece jen se vnučuje otázka po věrohodnosti výchozích dat.

V Kellenbenzovo shrnutí evropského populačního vývoje se jednak opírá o přínos jednotlivých kapitol, jednak o starší celoevropské přehledy J. C. Rusella /500-1500/, R. Molse /1500 až 1700/ a K. F. Helleinera /1348-1900/. Celkový populační vývoj Evropy se Kellenbenzovi jeví takto :

Rok	Počet obyv. v mil.	Index	Přirůstek v %	
			celkový	roční
1340	73,5	100	-32	-0,35
1450	50	68	+41	+0,94
1500	80	109	+41	+0,32
1600	110	150	+13	+0,09
1700	120	163		

Ztráty za černé smrti odhaduje Kellenbenz podle Russela na jednu pětinu evropského obyvatelstva, což je podstatně méně, než činily starší odhady. Zdůrazňuje se přitom značná regionální diferenciaci a zhojbné důsledky dalších epidemií ve 2. polovině 14. století. Epidemiemi byla zasažena více města než venkov, města však nicméně zacelila rány snáze v důsledku silné imigrace vesnického obyvatelstva. Ta spolu s koncentrací venkovského osídlení vedla k zániku četných středověkých osad a vzniku poustek. Uznává se však, že zánik vsi nemusel znamenat konec obhospodařování její půdy. Rozsáhlou pozornost věnuje Kellenbenz migracím /včetně zámožských/ a koncentraci obyvatelstva do měst. Škoda jen, že údaje o velikosti měst a hustotě obyvatelstva v jednotlivých zemích nejsou většinou

srovnatelné, neboť pocházejí z různých dob a někdy nejsou ani přesně datovány.

Paráže o demografii věrně odrážejí současný stav bádání o vývoji obyvatelstva v jednotlivých zemích Evropy od 14. do 17. století. Základní kontury tohoto vývoje se zdají být jasné, poznání specifiky jednotlivých zemí vykazuje dosud nestejnou úroveň. Otevřeným problémem pak stále zůstává interpretace získaných dat, zejména vzájemného vztahu mezi demografickým a ekonomickým vývojem.

Eduard Maur

Dva zahraniční příspěvky k historické demografii Československa.

Příspěvky zahraničních autorů k historické demografii Československa obvykle unikají dlouho pozornosti našich odborníků, zejména nejsou-li otištěny v běžně sledovaných periodikách. To je i případ následujících dvou statí, na něž bychom chtěli ve stručnosti upozornit.

Budapeštský historický demograf György Granasztoi uveřejnil pod názvem *Longue durée et analyse factorielle. Premiers résultats de l'enquête sur une ville de Hongrie, XVIe - XVIIIe siècles* zajímavý příspěvek ve sborníku *Habiter la Ville*, vydaném péčí university v Lyonu roku 1984 /vyd. M. Garden a Y. Lequin, Presse Universitaire de Lyon 1984, s. 85-96/. Uherským městem zmíněným v titulu je slovenská Trnava. Autor tu podává na základě pěti daňových rejstříků z let 1579 - 1711 informace o počtu domů, jménech a zaměstnání daňových poplatníků a o zásobování města obilím a vínem. Dodejme, že k téže problematice vydal autor obsáhlejší stať již dříve: M. Demonet - G. Granasztoi: *Une ville de Hongrie au milieu du XVIe siècle: analyse factorielle et modèle social*, *Annales E.S.C.*, 37, 1982, s. 523-551. Pod tímž názvem vyšla i zkrácená verze in: *Eight Inter-*

national Economic History Congress, Vol. 2, Budapest 1982, s. 81-91. Zde se vedle Trnavy věnuje pozornost i Košicím.

Josef Ehmer a Heinz Fassmann v článku *Zur Sozialstruktur von Zuvandereñ nach Wien im 19. Jahrhundert*, otištěném ve sborníku *Immigration et Sociétés urbaine en Europe occidentale, XVIe - XXe siècles /Paris, Recherches sur les civilisations, 1985, s. 31-45/* srovnávají charakteristiku rodilých vídeňanů a přistěhovalců, zvl. z českých zemí, v 19. století. Zjišťují, že imigranti jsou mladší, v aktivním věku a že se skládají hlavně ze svobodných jedinců bydlících u svého zaměstnavatele.

Eduard Maur

Bibliographie zur Geschichte und Landeskunde der böhmischen Länder von den Anfängen bis 1948. Publikationen der Jahre 1850 bis 1975. Bearbeitet von Heinrich Jilek. Band I, Köln - Wien Böhlau Verlag, 1986, 598 s.

K řadě bibliografií k českým a československým dějinám, v nichž bohužel existuje stále řada "bílých míst", se v současné době řadí třísvazková výběrová retrospektivní bibliografie západoněmeckého autora Heinricha Jilka, jejíž první svazek vyšel roku 1986. Jsou do ní pojaty knihy i důležitější časopi-secké statí z let 1850-1975, výjimečně i starší, pokud se týkají dějin Čech a Moravy, resp. Československa po roce 1918, v malé míře i práce k dějinám Lužice a Slezska v době jejich příslušnosti k české koruně. Historického demografa zaujmou jistě i další svazky, které mají být věnovány hospodářským, sociálním, kulturním a lokálním dějinám. Nejvíce však nepochybně bude potřebovat svazek první, jehož III. oddíl má název *Bevölkerungswissenschaft und Volkskunde. Pro demografa je ovšem užitečný i oddíl druhý, nazvaný Landes- und Siedlungskunde, kde zaujmou zejména hesla Ortsverzeichnisse und topographische Lexika, Allgemeine Statistik a pododdíl Siedlungskunde, zahr-*

nující i heslo Auswanderung.

Bohužel, právě tyto oddíly jsou zpracovány dosti špatně. Ostatně v celé práci se ukazuje /pomineme-li negativa daná autorovými politickými východisky/, že není v silách jednotlivce odpovědně zpracovat tak rozsáhlou látku. Vždyť jenom v prvním svazku je obsaženo 9599 hesel. Pokud jde o zmíněný III. oddíl, je tu např. do pododdílu Allgemeine Statistik omylem zařazena řada regionálních bibliografií, samo členění oddílu je nepřehledné, některá hesla se kryjí /např. Auslandsiedlungen a Tschechen, resp. Deutsche im Ausland/, pod pohybem obyvatelstva si autor bibliografie představuje zřejmě něco zcela jiného, než jak je tento pojem chápán v demografii /např. vývoj počtu obyvatelstva/. Sotva můžeme také souhlasit s tím, že autor, jak výslovně uvádí v úvodu, věnuje systematickou pozornost jen bývalým německým lokalitám, zatímco české eviduje jen výběrově. Navíc, což už nefiká, preferuje i německou literaturu před českou. Například publikace ke středověké kolonizaci Čech a Moravy jsou téměř výlučně reprezentovány německými tituly, většinou dosti zastaralými, zatímco například vynikající práce Z. Boháče, M. Štěpánka, J. Žemličky, J. Šůly nebo R. Zuberu uvedeny nejsou, ač se často dotýkají i někdejšího německého jazykového území /Litoměřicko, Orlické hory, Jesenicko/. Literatura je i jinak dosti mezerovitá. Například v literatuře o pramenech pro dějiny obyvatelstva chybějí základní práce J. Podzimka a neúplně je evidována i jeho bibliografie, k vývoji obyvatelstva jednotlivých míst postrádáme například studie J. Havránka, Z. Pelikánové - Nové a A. Šubrtové o Praze nebo knížku L. Duška o Ústí nad Labem a téměř veškerou literaturu o vývoji obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti, u níž počet titulů dnes již jde do desítek. Na škodu je rovněž fakt, že bibliografie neoperuje /až na málo výjimek/ s odkazy, tím spíše, že rejstřík ve 3. svazku bude jen rejstříkem osob a míst. Hledání titulů, jež nejsou tematicky zcela jednoznačné, je tím ztíženo.

I když výsledný soud bude možno vyslovit až po vydání všech tří dílů bibliografie, již nyní lze říci, že přinejmenším u historického demografa vzbuzuje Jilkovo dílo - při vši účtě k vynaložené excerpční práci - spíše rozpaky.

Eduard Maur

Alois Anderle, Vladimír Srb, Jaroslav Martinek, Vyvoj československých měst 1869-1980. Praha, Státní komise pro vědecký a investiční rozvoj - TERPLAN 1986. 76 s. - Knižnice ČK VTIR.

Urbanizace je složitý a mnohotvárný proces, významně ovlivňovaný nejen soudobým ekonomickým a sociálním vývojem, ale i hluboce podmíněný historicky vzniklým systémem osídlení. I při závažných společenských a ekonomických změnách inercie jednou vzniklých sídelních a průmyslových struktur ovlivňuje následný vývoj, který je pak složitě modifikován. Nejinak je tomu i s novodobým urbanizačním procesem v Československu: vývoj měst od poloviny 19. století byl na straně jedné determinován územní sídelní strukturou vzniklou za feudalismu a na straně druhé odpovídal nosným odvětvím jednotlivých etap průmyslového rozvoje; kromě toho byl ovlivňován i vývojem politickým.

Recenzovaná studie je zacílena na analýzu vývoje československých měst z hlediska jejich počtu, rozmístění, rozlohy a počtu jejich obyvatel. Opírá se o údaje populačních censů /od roku 1869 do roku 1980 jich bylo jedenáct/. Využívá přitom možnosti, které tyto censy a pravidelnost, s níž byly konány, poskytují, a nepřímou zároveň upozorňuje na jejich dosa- vadní poměrně malé užití právě při sestavování dlouhodobých časových řad. Autoři sestavili mj. časové řady o počtu obyvatel pro všechna města, která v územním vymezení k 1. 1. 1982 dosáhla deseti tisíc obyvatel; tato hodnocení rozčlenili do několika oddílů, kterým předchází pasáž obsahující stručný úvod do problematiky definice současného města: je zde uveden

i vývoj pojetí města v Československu, a to jak pro účely statistického třídění obcí, tak i pro potřeby státní správy.

Následuje rozbor vývoje početnosti měst, v tom orientačně i venkovských obcí, ve sledovaném období, s nastíněním složitosti vývoje administrativního členění našeho státu, pokud jde o tyto nejmenší správní jednotky, a změn, které se v průběhu uvedených 110 let v územním členění prosazovaly. Vývoj počtu obyvatel jednotlivých velikostních skupin měst je dále konfrontován s vývojem celé populace. Podrobně je pojednáno i o vývoji měst podle jejich velikostí, podle jednotlivých krajů a okresů, důkladně jsou rozebrány odlišnosti vývoje mezi dnešní ČSR a SSR. Zvláštní kapitola je věnována velkoměstům /obcím nad 100 000 obyvatel/. Nechybí ani mezinárodní srovnání, kde nalezneme i zajímavý přehled definic, kterých některé státy používají k vymezení pojmu "město" při své administrativní či statistické praxi.

Rozsáhlá tabulková příloha zpřístupňuje řadu údajů v původních pramenech obtížně dosažitelných, výstižnými indexy dokumentuje početní růst měst v desetiletých či delších intervalech. Kartogramy názorně informují o územním rozložení měst v Československu k datům jednotlivých sčítání i o stupni koncentrace obyvatelstva; vhodně zvolené grafy zobrazují hlavní vývojové tendence.

Diskutabilní je pouze to, že autoři použili pro výpočet většiny charakteristik pro celé sledované období přepočtů početní velikosti měst na územní rozsah k 1. 1. 1982 - to však celkový vývoj městského obyvatelstva pro starší období přeci jen zkrsluje /např. v roce 1869 bylo na území dnešní ČSR v tehdy platném administrativním členění pouze 19 desetitisícových a větších měst, v nichž žilo 480 749 obyvatel, kdežto v dnešním územním vymezení by jich bylo 58 s 687 779 obyvateli, což je o 43 % "městského" obyvatelstva více/. I když je chválihodné, že pro celou práci byl dodržen jednotný přístup a zásady identity územního vymezení, je nutné mít při studiu

publikace právě tuto okolnost neustále na paměti. Věcí názoru je rovněž postup uplatňovaný při studiu rozdílného vývoje jednotlivých krajů, kdy jsou z rámce Středočeského a Západoslovenského kraje vyčleněny Praha resp. Bratislava a oba kraje pak mají po celé sledované období v podstatě nejnižší podíl městského obyvatelstva.

Práce, která si vyžádala zpracování rozsáhlého statistického materiálu, je beze sporu cenným příspěvkem ke studiu vývoje měst v Československu. A jestliže autoři v úvodu skromně píší, že "analýza chce být příspěvkem k poznání procesu koncentrace a urbanizace našich zemí od prvního moderního sčítání lidu", pak nezbyvá než konstatovat, že se jejich záměr plně zdařil.

Ludmila Fialová

Příspěvky k populačnímu vývoji průmyslových oblastí

V rámci výzkumu vzniku a vývoje průmyslových oblastí koordinovaného Slezským ústavem ČSAV v Opavě vznikla rovněž řada studií zaměřených k problematice populačního vývoje. Tato skutečnost se odrazila i ve stém svazku Sborníku prací Pedagogické fakulty v Ostravě /řada C-21, Studie k vývoji průmyslových oblastí. Praha, SPN 1986, 152 s./, který obsahuje hned několik podnětných příspěvků k sociálnímu a demografickému vývoji českých zemí.

Ve sborníku je mimo jiné otištěna studie Miloně Dohnala o vlivu jádra ostravské průmyslové oblasti na vývoj společenské nadstavby v jejím zemědělském zázemí, který autor dokládá změnami národnostní struktury obyvatelstva, úrovně jeho vzdělání a politického uvědomění. Upozorňuje přitom na rozdíly ve vývoji jádra a diferenční vývoj okolních obcí.

Problematiku průběhu demografické revoluce na Ostravsku zkoumá Lumír Dokoupil; jeho rozbor vývoje přirozené měny je

založen i na sondách ze zázemí ostravské průmyslové oblasti, které byly zpracovány metodou rekonstrukce rodin. Díky tomu může velmi dobře doložit průběh poklesu úmrtnosti za demografické revoluce včetně změn, které nastaly v zastoupení jednotlivých věkových skupin. Rovněž změny v úrovni plodnosti vdaných žen podle věku doložené daty od poloviny 18. do poloviny 20. století jsou názorným dokladem nejen tempa, kterým pokles plodnosti probíhal, ale i rozdílů mezi jednotlivými obcemi vyplývajících z rozdílnosti jejich sociální struktury.

Regionální diference, tentokrát však procesu urbanizace a koncentrace obyvatelstva českých zemí na přelomu 19. a 20. století, je předmětem studie Ludmily Nesládkové. Autorka shrnuje výsledky svého studia zaměřeného na rozložení městského a venkovského obyvatelstva v jednotlivých politických okresech českých zemí v letech 1880 až 1910 a změny, jež se v nich projeví. I ona poukazuje na význam ekonomického vývoje jednotlivých oblastí pro vzestup početnosti městského obyvatelstva; upozorňuje však zároveň na nesoulad v dynamice industrializace a urbanizace a koncentrace obyvatelstva, jež vedla k relativně nižšímu stupni urbanizace českých zemí oproti jiným oblastem se zhruba stejnými ekonomickými podmínkami.

Podnětné příspěvky Otakara Káni a Jaromíra Pavlíčka se týkají společenského vývoje po roce 1945, zejména pak průběhu socialistické industrializace a kolektivizace zemědělství. Ve sborníku jsou otištěny i studie polských historiků, věnované některým aspektům společenského a ekonomického vývoje Horního Slezska za kapitalismu a socialismu, případně otázkám širšího významu. Příspěvky polských autorů jsou otištěny polsky.

Sborník je dokladem rozvoje vědeckého bádání na poli ekonomického, sociálního a demografického vývoje průmyslových oblastí v Československu a zároveň i prospěšnosti úzké mezinárodní spolupráce a diskuse k jednotlivým otázkám.

Ludmila Fialová

Historická geografie 25. Sborník příspěvků k problematice sídel a zaniklých středověkých osad a pluzin. Ústav československých a světových dějin ČSAV. Praha 1986, 420 s., 49 kart. aj. příl.

V úvodu k 25. svazku dnes již tradičního sborníku hodnotí prof. Ervín Č e r n ý výsledky problematiky zaniklých středověkých osad a pluzin /dané téma řešily již svazky 10. a 21. citovaného sborníku/, které v budoucnosti umožní sestavení podrobnější mapy středověkého osídlení našich zemí.

V oddílu studií obsahuje sborník příspěvky dvanácti autorů. Zdeněk B o h á ě přispěl k řešení problematiky dvěma články. V prvním z nich /s. 7-52/ hodnotí význam genetického rozboru sídel a pluzin a jejich klasifikace pro historicko-geografický výzkum. Klasifikaci různých typů sídel a pluzin a rozbohem jejich vztahu k přeměnám zemědělského výrobního způsobu dochází k periodizaci osídlení v Čechách. Různé typy sídel a pluzin totiž odpovídají i postupu kolonizace. Více než jedna třetina Čech byla osídlena do poloviny 11. století /převážně vnitřní Čechy/, do konce 12. století zasáhl kolonizační proces další třetinu území /jižní polovina české kotliny/ a téměř veškerá zbylá část zemědělského půdního fondu se kolonizovala ve 13. až 14. století. Pozdní projevy kolonizace v 16. - 18. století byly spjaty s nezemědělskou činností. Studie je doplněna exkursem o osídlení Českolipska. Ve druhém příspěvku /s. 269-283/ se autor zabývá problematikou terminologie pustých a zaniklých sídel v písemných pramenech vrcholného a pozdního středověku. Existovala a existuje značná terminologická různorodost v označování zaniklých sídel. Ve staré češtině označovala zaniklá sídla zpravidla koncovka -isko nebo -iště. Druhá koncovka však mohla označovat i místo vhodné k výstavbě objektu. Pestrá středověká terminologie svědčí o častém zanikání sídel ve středověku. Tuto starou terminologii nelze bezhlavě přejímat, ale ani roznožovat současnou a opomíjet starší výrazy.

Dvěma příspěvky se podílel na sborníku i Vladislav Na-
vratil. V prvním /s. 53-96/ vycházel z teorie Z. Boháče o
souvislosti typu sídla a plužiny s jednotlivými fázemi koloni-
zace. Podrobnému průzkumu podrobil oblast povodí řeky Jihlávky
/pravý přítok řeky Jihlavy/ a to na základě písemných středově-
kých pramenů a kartografického materiálu z 18. století. Výsled-
ky shrnuje do datace základních fází kolonizace tohoto území.
V druhé studii řeší otázku zaniklých středověkých osad a jejich
plužin na jihozápadní Moravě /s. 201-231/. Zkoumané území vyme-
zuje městy Jihlava, Třešť, Želetava a Okříšky. Vybral si tři
zaniklé osady a jejich plužiny - Regenholz, Lovětín a Střenč.
V uvedených osadách se vyskytovaly tračové plužiny s typickým
dělením parcel do záhonů. Plocha plužiny na 1 usedlosti se po-
hybovala od 13,3 do 21,4 ha. Tento systém plužiny se liší od
systému uplatněného na Dražanské vrchovině svým složením a cha-
rakterem i velikostí plochy připadající na 1 usedlost. V exkur-
su podává autor několik poznatků z výzkumu zaniklé větve Haber-
ské stezky.

Dalším z autorů, kteří sborníku věnovali dva články, je
prof. Ervin Černý. V prvním pojednává o zaniklých středo-
věkých osadách a jejich plužinách na Dražanské vrchovině ve
vztahu k nynějším silnicím, polním a lesním cestám /s. 127-145/
a zjišťuje, že výskyt zaniklých osad u dnešních silnic je spí-
še výjimečný /sořva šestina daného souboru/, avšak v zaniklých
osadách téměř vždy probíhají, míjejí je nebo se v nich kříží
dosud používané lesní a polní cesty. Dalšímu výzkumu by tedy
prospělo i zkoumání zaniklých cest. Ve svém druhém příspěvku
se autor věnuje rozboru několika antropogeomorfních útvarů ne-
známého původu a účelu na Dražanské vrchovině /s. 233-254/.
Jedná se o útvary valovitého charakteru v lesních terénech.
Ze sedmi těchto útvarů sloužily čtyři chemické výrobě v minu-
lém století, dva mají souvislost se zaniklými osadami /snad u-
stájení dobytka/ a jedna stavba je nevysvětlena.

Oldřich Tabáček ve svém příspěvku o vytýčení plu-
žin na hukvaldském panství /s. 97-125/ rekonstruuje výsledky

starých měřických prací. Z nich odvozuje i autora a dobu pro-
vedení. Tento postup mu umožnil řešit i otázku vzniku města
Frenštátu.

Regionální problematikou se zabývala i většina zbyvajících
autorů. František Košík a srovnává půdorysy osad na Hole-
šovsku s půdorysy na Dražanské vrchovině /s. 147-156/, Jan
Šrot lokalizuje některé zaniklé osady na Prostějovsku /s.
157-184/ a uvádí i jejich seznam s výkladem. Josef Pištěl-
lák zveřejnil příspěvek k zaniklým středověkým osadám na ú-
zemí Kladky v okrese Prostějov /s. 185-199/.

Studii s obecnější problematikou metodologickou napsala
Libuše Olivová - Nezbedová /s. 255-267/. Pojed-
nává o pomístních jménech jakožto důležitém faktoru při určová-
ní a lokalizaci zaniklých osad. Využívá soupisu pomístních jmen
z let 1963 - 1985. Doplnila tak práci Františka Roubíka /Soupis
a mapa zaniklých osad v Čechách, Praha 1959/ o přesnou lokali-
zaci třinácti osad, určení a lokalizaci pěti dosud neznámých a
stanovila tři lokality s možnou zaniklou osadou. Současně zdů-
raznila i nutnou spolupráci s historickou archeologií.

Petr Rožmberský přispěl článkem o zaniklých ves-
nických sídlech na Klatovsku /s. 285-354/. Uveřejnil v něm kar-
totéku zaniklých vesnic západních Čech /bývalý soudní okres
Klatovy/ v Západočeském muzeu v Plzni. V abecedním seznamu osad
uvádí u každé shrnutí zmínek o vesnici v literatuře a soupis
literatury i svou poznámku. Z rozsáhlého soupisu plyne časté
zanikání sídel v této oblasti Čech, které mělo vliv i na zdej-
ší sídelní strukturu a hustotu osídlení.

Tři poslední příspěvky doplňují poznatky o osídlení někte-
rých menších územních celků. František Gabriel a Ja-
roslav Pánáček píší o vesnických sídlech v okrese Čes-
ká Lípa /s. 355-364/, Quido Kastner o počátcích Nového
Města Roudnického /s. 365-378/ a Pavel R. Pokorný o
nejstarším dokladu obce Dušejova na Pelhřimovsku /s. 379-386/.

Citovanému sborníku nechybí ani oddíl recenzí a zpráv,

kronika a seznam příloh a autorů. Za zmínku stojí i široká účast amatérských přispěvatelů sborníku /6 ze 12/. Sborník svými výsledky jistě podstatně doplnil svůj 10. a 21. svazek, které se věnovaly stejnému tématu. Přinesl nejen množství materiálových zpráv, ale i hodnotné zobecňující práce /Z. Boháč, E. Černý, V. Navrátil/.

Milan Moškoř

ROZHLEDY

Historická demografie na maďarské Letní společenskovední akademii

Již od roku 1959 pořádá Maďarská historická společnost ve spolupráci s dalšími institucemi ve dvouletých intervalech "Letní akademii" pro učitele dějepisu na základních i středních školách. Jejím cílem je inovace historických znalostí a výměna názorů na aktuální otázky vyučování dějepisu. Letošní akademie, která se konala ve dnech 5.-11. července v Debrecenu, byla věnována historické demografii. Téma nebylo zvoleno náhodou. Historická demografie je disciplínou, která prodělala v poslední době rychlý rozvoj, a to i v MLR, avšak její výsledky se dosud jen velmi málo odrazily v přípravě učitelů dějepisu i v dějepisném vyučování samotném. Navíc v Maďarsku je zájem o historickou demografii znásobován současným nepříznivým demografickým vývojem.

Akademie byla organizována tak, že v dopoledním zasedání posluchači vyslechli vždy dvě dvouhodinové odborné přednášky, odpoledne pak bylo vyhrazeno exkurzím nebo informativním vystoupením zahraničních hostů. Pro přednášky byli získáni přední odborníci z vysokých škol a vědeckých ústavů MLR. Úvodní referát pronesl čelný maďarský historický demograf prof. dr. Josef Kovacsics (Univerzita v Budapešti). Nazval jej Historie-demografie-historická demografie a podal v něm cenný přehled výsledků historicko-demografického bádání v Maďarsku a informaci o pramenech. Dr. Lászlóné Bakos ze župního statistického úřadu v Debrecenu pak v následujícím vystoupení ukázala zvláštnosti demografického vývoje župy Hajdú-Bihar na pozadí celkového vývoje maďarské populace ve 20. stol., se zvláštním zřetelem k současným problémům. Prof. György Granasztói (Univerzita v Budapešti) se v prvním ze svých dvou vystoupení vrátil k tematice, o níž před ním mluvil J. Kovacsics, přičemž se soustředil hlavně na výklad základních pojmů. V další přednášce pak podal instruktivní a vyčerpávající přehled populačního vývoje Uher i

dnešního Maďarska od nejstarších dob až po současnost. Neméně fundovaná a instruktivní přednáška prof. Laszló Katuse z univerzity v Pécsi byla věnována vývoji světovému. Spíše obecnější charakter měly úvahy Dr. Attily Ágha ze Sociologického ústavu v Budapešti o současných globálních problémech světa se zvláštním zřetelem k problému populačnímu, zatímco k demografické současnosti Maďarska byl zaměřen výklad Dr. Pétera Józana z Budapešti. Další přednášky se již netýkaly historické demografie, nýbrž, jak tomu tradičně na letních akademiích bývá, otázek vyučování dějepisu.

Je pozoruhodné, s jakým zájmem přítomných 47 učitelů sledovalo jednotlivé přednášky a jak živě reagovalo na jejich podněty v diskusi. Neméně mile překvapilo, že přes vytrvalá horka se sešlo početné publikum i na odpoledních fakultativních zasedáních, aby vyslechlo sdělení hostů z NDR, PLR, SFRJ a ČSSR. Z nich zvláště zaujal přítomné Dr. György Gál z Nového Sadu srovnáním učebnic dějepisu pro základní a střední školy podle toho, jaké místo věnují demografické problematice a demografickým údajům. Ukázalo se, že až na výjimky /NSR/ je v nich tato tematika zastoupena nepatrně.

Iniciativa MHS při prohlubování odborných vědomostí učitelů dějepisu je nesporně zajímavá. Zvolené přednášky tvořily ucelený soubor, který v podstatě vyčerpával danou tematiku. Nabízí se otázka, zda by nebylo účelné podobné akce pořádat i u nás.

Eduard Maur

KRONIKA

Za PhDr. Vladimírem Hrubým

Je těžké psát nekrolog a tím těžší je psát o kolegovi mladém, čínorodém, kterého náhlá smrt zasáhla uprostřed tvůrčí práce.

Dr. Vladimír Hrubý patřil ke generaci, která má svůj vědecký vrchol daleko před sebou. Jeho 38 let mu dovolovalo osnovat velké plány a zájmy rozvíjet do šíře.

Vystudoval filozofickou fakultu Univerzity Karlovy obor dějepis a češtinu a zaměřil se na historii. Svě uplatnění našel ve Státním ústředním archivu, kam nastoupil hned po studiích. Pracoval nejprve v oddělení, které spravuje archiválie z období kapitalismu, a po absolvování vojenské služby přešel do oddělení feudalismu, kde působil od roku 1980 jako vedoucí. Zde se projevily jeho vlohy organizační a novátorské, které se osvědčily v poslední době při přestavbě archivní budovy a hlavně při zavádění nových progresivních způsobů ukládání archivního materiálu. Jeho zásluhou dostala kulturní památka, Archiv české koruny, nově, důstojné uložení. Tato organizační práce byla časově velmi náročná. Stále však na jeho stole ležely rozpracované výpisky, na kterých, jak doufal, bude časem soustavněji pracovat. K nim patřily i poznámky z demografické problematiky.

Vladimír Hrubý se účastnil v letech 1976 - 1980 práce týmu archivářů, kteří v rámci Státního plánu základního výzkumu /VIII - 1 - 8/2 "Podmínky vzniku a průběhu demografické revoluce v Československu"/ zpracovali patnáct sond ve vybraných oblastech Čech a Moravy z let 1650 do 1850, s hlavním zřetelem na úmrtnost. Vladimír Hrubý se věnoval studiu populačního vývoje Židovského města pražského. Výsledek tohoto výzkumu byl publikován pod titulem "Výsledek průzkumu matrik Židovského města pražského z let 1784-1849" spolu s ostatními příspěvky jmenované týmové práce "Dlouhodobé populační trendy na území ČSR, předstatistické období", Acta demographica IV, Praha 1981,

s. 224-232. S touto problematikou se dr. Vladimír Hrubý seznámil při své archivní práci, při zpracování fondů jednajících o správě a zdanění židovského obyvatelstva, knih židovských familiantů a židovských matrik. Historickosprávní rozbor vedení židovských matrik podal v článku "Entstehung und Entwicklung der jüdischen Matriken in Böhmen", *Judaica Bohemiae* 17, Praha 1981, s. 90-102. Odhadl, že tento pramen je nejen obsahově bohatý, ale i základní pro demografické studie. Byl první, kdo tento cenný materiál uvedl do odborné literatury za účelem zpracování statistických dat o vývoji židovského obyvatelstva.

Žel, práce Vladimíra Hrubého byla přerušena 28. října 1987 nenadálou smrtí.

Pavla Burdová

Seznam autorů příspěvků tohoto sborníku

PhDr. Zdeněk Boháč, CSc., Ústav československých a světových dějin ČSAV v Praze

Doc. PhDr. Miroslav Buchvaldek, CSc., filosofická fakulta Karlovy univerzity v Praze

PhDr. Eliška Čáňová, Praha

PhDr. Jaroslav Čechura, CSc., Archiv Národního muzea v Praze

Doc. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc., Pedagogická fakulta v Ostravě

Doc. PhDr. Jana Englová, CSc., Pedagogická fakulta v Ústí nad Labem

RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Ústav československých a světových dějin ČSAV v Praze

PhDr. Pavla Horská, CSc., Praha

PhDr. Petr Jančárek, CSc., Okresní vlastivědné muzeum v Ústí nad Labem

PhDr. Josef Křivka, CSc., Píkovice

PhDr. Jaroslav Kudrnáč, CSc., Archeologický ústav ČSAV v Praze

PhDr. Jaroslav Lánik, Ústav československých a světových dějin ČSAV v Praze

PhDr. Eduard Maur, CSc., filozofická fakulta Karlovy univerzity v Praze

PhDr. Vladimír Nekuda, CSc., Moravské muzeum, Brno

PhDr. Ludmila Nesládková, CSc., Pedagogická fakulta v Ostravě

PhDr. Zdeněk Pokluda, Okresní archiv, Gottwaldov

PhDr. Milan Stloukal, CSc., Národní muzeum v Praze

Historická demografie 12

O B S A H

Úvodem	S.		
I. Obyvatelstvo Českých zemí v pravěku			
M. Buchvaldek, Poznámky k vývoji obyvatelstva v pravěku Čech	13		
M. Stloukal, Demografická charakteristika staroslovanských populací	29		
J. Kudrnáč, Vývoj slovanského osídlení na Pražsku a Českobrodsku v 6.-10. století	39		
II. Obyvatelstvo Českých zemí za raného a vrcholného feudalismu			
Z. Boháč, Postup osídlení a demografický vývoj Českých zemí do 15. století	59		
J. Čechura, Demografický faktor teorie pozdně středověké agrární krize a některé aspekty populačního vývoje v Čechách do konce 15. století	89		
V. Nekuda, Příčiny a důsledky zanikání středověkých osad	107		
III. Obyvatelstvo Českých zemí za pozdního feudalismu			
P. Jančárek, Populační vývoj Českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia	125		
E. Maur, Populační důsledky třicetileté války	137		
E. Čáňová, Populační vývoj od poloviny 17. do konce 18. století	153		
J. Křivka, Podíl nových osad vzniklých v letech 1654 až 1848 na celkové populaci Čech na sklonku feudalismu	177		
Z. Pokluda, Osídlování Chřibů za třicetileté války	187		
IV. Obyvatelstvo Českých zemí od počátků průmyslové revoluce do vzniku Československa			
L. Dokoupil - L. Nesládková, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století	193		
		L. Fialová, Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století	207
		P. Horská, Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva Českých zemí	225
		J. Englová, Využití migrace k vymezení průmyslových oblastí	243
		J. Laník, Vývoj porodnosti v českých městech v letech 1891-1913	249
		Bibliografie české historické demografie za rok 1986	261
		Recenze	273
		Rozhledy	289
		Kronika	293

Историческая демография 12

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр.
Вступ л е н и е	
I. Население Чешских земель в доисторические времена	
М. В у х в а л д е к , Примечания по развитию населения в доисторической Чехии	13
М. С т л о у к а л , Демографическая характеристика древнеславянских популяций	29
Я. К у д р н а ч , Развитие славянского заселения в Пражском и Ческобродском регионах с 6 по 10 вв.	39
II. Население Чешских земель в период раннего и развитого феодализма	
З. В о г а ч , История заселения и демографического развития Чешских земель до 15 века	59
Я. Ч е х у р а , Демографический фактор теории аграрного кризиса позднего средневековья и некоторые аспекты развития популяции в Чехии до конца 15 века	89
В. Н е к у д а , Причины и последствия исчезновения средневековых поселений	107
III. Население Чешских земель в период позднего феодализма	
П. Я н ч а р е к , Развитие популяции Чешских земель в добелогородский период и проблематика его изучения	125
Э. М а у р , Популяционные последствия тридцатилетней войны	137
Э. Ч а н ь е в а , Развитие популяции с половины 17 до конца 18 веков	153
И. К р ж и в к а , Доля новых поселений, возникших в 1654-1848 гг., в общей популяции Чехии в конце феодализма	177

	Стр.
Э. П о к л у д а , Заселение Хржибов в период тридцатилетней войны	187
IV. Население Чешских земель с начала промышленной революции до возникновения Чехословакии	
Л. Д о ж о у п и л - Л. Н е с л а д к о в а , Характерные черты развития смертности населения Чешских земель в 19 веке	193
Л. Ф и а л о в а , Развитие брачности и плодотворности населения Чешских земель в 19 веке	207
П. Г е р с к а , Отношение социальной и географической мобильности в истории населения Чешских земель	225
Я. Э н г л о в а , Использование миграции для определения промышленных областей	243
Я. Л а н и к , Развитие рождаемости в чешских городах в 1881-1913 гг.	249
Библиография чешской исторической демографии за 1986 г.	261
Рецензии и сообщения	273
Хроника	293

Historical Demography 12

C O N T E N S

	P.
Introduction	
I. Population of the Czech Lands in Prehistorical Period	
M. Buchvaldek, Remarks to the Population Development in Prehistoric Bohemia	13
M. Stloukal, Demographic Characterization of Old Slavonic Populations	29
J. Kudrnáč, Development of the Slavonic Settlement in the Regions of Prague and Český Brod from the 6th to the 10th Century	39
II. Population of the Czech Lands in Early Feudalism and at the Climax of Feudalism	
Z. Boháč, History of the Settlement and the Demographic Development in the Czech Lands up to the 15th Century	59
J. Čechura, Demographic Factor of the Theory of the Late-Medieval Crisis and Some Aspects of the Population Development in Bohemia up to the End of the 15th Century	89
V. Nekuda, Deserted Medieval Villages - Reasons and Results	107
III. Population in the Czech Lands in Late Feudalism	
P. Jančárek, Population Development in the Czech Lands in the Period before the Battle of the White Mountain and the Problems of Studying it	125
E. Maur, Population Results of the Thirty Years' War	137
E. Čáňová, Population Development from the mid-17th Century to the End of the 18th Century	153
J. Křivka, Contribution of the New Settlements Founded in the Years 1654-1848 to the Total Number of the Population of Bohemia at the End of Feudalism	177
Z. Pokluda, Settlement of the Chřiby Mountains during the Thirty Years War	187

IV. Population of the Czech Lands from the Beginning of the Industrial Revolution to the Declaration of Czechoslovakia	
L. Dokoupil - L. Nesládková, Characteristic Features of the Development of Mortality in the Czech Lands in the 19th Century	193
L. Fialová, Development of the Marriage Rate and Fertility in the Czech Lands in the 19th Century	207
P. Horská, Relation of the Social and Geographical Mobility in the History of the Population of the Czech Lands	225
J. Englová, Making Use of Migration to the Definition of Industrial Areas	243
J. Lánik, Development of Natality in Czech Towns in the Years 1891-1913	249
Bibliography of the Czech Historical Demography in the Year 1986	261
Reviews	273
Reports	289
Chronicle	293

Název	Historická demografie 12
Editor	Jaroslav Purš
Vydavatel	Ústav československých a světových dějin ČSAV
Místo a rok vydání	Praha 1987
Počet stran	304
Náklad	450

Rozmnoženo v Ústavu československých a světových
dějin ČSAV

JÉN PRO SLUŽEBNÍ POTŘEBU

